



ЖАҲОН АДАБИЯТИ - КУТУБХОНАСИ

Рашиод Нури Гунтекин

# ҚОН ДАЪВОСИ



«ЖАХОН АДАБИЁТИ» КУТУБХОНАСИ

Рашод Нури Гунтекин

# ҚОН ДАЪВОСИ

Роман



ТОШКЕНТ — «О'ЗБЕКISTON» — 2011

УДК: 821.512.133-31

ББК 84(5Тук)

Г 95

*Туркчадан Бобохон Муҳаммад Шариф  
таржимаси*

**Гунтекин, Рашод Нури.**

Г 95 Қон даъвоси: роман / Р.Н. Гунтекин. — Т.:  
О'zbekiston, 2011. — 256 б. — («Жаҳон адабиёти»  
кутубхонаси.

Дунёга машҳур адиб Рашод Нури Гунтекиннинг «Чолиқуши» романи-ни ўқимаган, шу роман асосида яратилган фильмни кўрмаган ўзбек китобхони ёки томошабини бўлмаса керак. Ёзувчининг қўлингиздаги аса-рида ўч олиш туйғусига мубтало бўлган кишилар содир этган жиноятлар ҳақида сўз боради, кин, адоват ва жаҳолат инсонийликни маҳв этувчи иллат эканлиги очиб берилди.

УДК: 821.512.133-31  
ББК 84(5Тук)

ISBN 978-9943-01-659-0

© «O'zbekiston» НМИУ, 2011

© Бобохон Муҳаммад Шариф (таржима), 2011

# I

Бўзова вилоятида ўттиз йилдан бери бўлмаган қиш ҳукм сурарди. Йўллар ёпилган, сойлар музлаган, туман қишлоқлари қор остида кўздан ғойиб бўлганди.

Қаҳратон қиш қутурган кечалардан бирида Тўрғай туманидаги вайрона уй олдида хачир тўхтади. Чакмонини муз қоплаган, баҳайбат, дароз киши хачирдан тушиб, мушти билан эшикни ура бошлади.

Сал ўтмай очилган эшикдан ҳайратга тушган қишлоқ кишисининг юзи кўринди... У фонусни кўтариб, келгувчининг юзини ёритган ҳам эди-ки, шам сўниб, қоронғида қолишди.

— Тўхта, ҳамшаҳар, қаёққа? Сен кимсан? Ким керак?

Йўғон бир товуш:

— Туман доктори... — деди.

— Доктор хаста ётибди...

— Келганимни айт... Уни кўрмоқчиман... Узоқдан келдим.

Ёт киши жавобни кутиб ҳам ўтирмай, остонадан ҳатлади ва қоронғиликда, тош тўшалган пол устидан олға қадам ташлади. Мезбон унинг йўлини тўсмоқчи бўлса-да, гавдасига қўл тегизишга журъат қилмай, аста тисланди. Жаҳл аралаш қўрқув ичида бақирди:

— Ҳой, ҳамшаҳар, гапни тушунасанми ўзи? Сўрамай-нетмай бировнинг уйига бостириб киришинг нимаси?! Доктор бемор деяпман-ку сенга, қаттиқ касал...

Ичкаридаги бир неча пиллапояли айвонча устидаги эшик бирдан очилиб, ташқарига урилган ёруғлик ичида озгингина кишининг гавдаси кўринди. Кўйлагининг бир енги осилиб ётарди. Чап қўлининг тирсагигача бинт ўралган. Нур орқадан тушаётгани учун юз-кўзи кўринмасди. Бироқ кес-

кин ҳаракат билан пешонасидан юқорига силтаган узун сочларининг учи ялтираб, титрашидан унинг ёш экани маълум бўлиб турарди. У офир хасталикни бошдан ўтказаётганидан дарак берувчи ҳаракат билан зинапоя томон йўналди ва бақирди:

— Қўйвор, Аҳмад... Ишонмаяптими?.. Келсин, ўз кўзи билан кўрсин.

Бегона киши ўзини билмасликка солганга ўхшарди. Эғнидаги чакмонни ечди, кескин силкиб, устидаги қорни тўқди, сўнг уни ҳалиям ўзига яқинлашишга юраги бетламаётган хизматчининг қўлига отди-да, зинапоя томон юрди.

\* \* \*

Деворга осилган катта керосин лампа билан ёритилган шифти пастак хона... Очиқ юк халтадан ерга тўкилган ва йиғиштирилмаган эски-туски ашёлар... Ёғоч ўриндиқ устидаги очиқ жомадонда бетартиб уюлган кир кийимлар... Чоғроқ стол устида оғзи очиқ қолган дори шишачалари, пахта бўлаклари, синиқ шприц... Столнинг бир четида ағдарилганича қолган бир шишачадан қуюқлашган қизил дори полга томчилаб ётибди... Йиғма кровать устида чойшабининг бир чети осилиб тушган, йиғиштирилмаган эски тўшак...

Икки киши юзма-юз бўлишди. Докторнинг юзини лампа нури ёритиб турарди. Йигирма саккиз — ўттиз ёшларда. Балки ундан ҳам каттароқ. Фақат бир неча кундан бери олинмагани учун сарғиш юзида беҳи тукига ўхшаб қолган соқоли, иситма оташидан гоҳ сарғайиб, гоҳ қизарган топ-тоза ёноқлари, толесизликнинг бутун аламини тасодиф бемаҳалда рўпара қилган одамдан олишга чоғланган кишига ўхшаши билан жуда ёш, баайни мактаб боласини эслатарди. Ёқимтой юзига аламзада қиёфаси ҳам рахна соллмаган эди. Хонадаги тартибсизлик унинг нима демоқчи эканини англатиш учун етарли эканини билдириб қўймоқчи бўлгандек аччиқ билан қўл силтаб:

— Энди сўз навбати сизга... Кимсиз ўзи? — дея киноя қилди.

Келгувчининг юз-кўзига соя тушиб турарди. Ён томондан қараганда, тошдан йўнилгандай кўринадиган жиддий

ва мардона юзида қошидан жағигача тушган чуқур жаро-  
хат изидан бошқа нарсани фарқлаб бўлмасди.

Кўрганларидан ҳеч бирининг унга қизиғи йўқдай, босиқ  
овозда:

— Умар деган одамман, — деди. — Бир тоғ қишлоғида  
ўқитувчиман... Балки қишлоқнинг номини эшитган чиқар-  
сиз, Юқори Сазан деган жой... У ерда кўп йиллардан бери  
бир эпидемия бор... Қишлоқдаги бола-чақа, катта-кичик тўп-  
тўп ўляпти... Ҳукумат докторидан ёрдам олишга келдим.

Доктор аччиқ кулимсиради.

— Кимдан дедингиз, биродар? Менданми? Агар мендан  
бўлса, сизга айтайки, докторнинг ўзи ўлим ёқасида туриб-  
ди... Тушунишга ҳаракат қилинг... Доктор сифатида айтай:  
мен бир неча кун ичида ўлишга маҳкум одамман... ўлишим  
аниқ, оғайни...

Кек тўла кўзларини тикиб, жағи қаттиқ қалтираганча  
давом этди:

— Қишлоқдаги эпидемия мавзусини давом эттираверай-  
ликми?

Умар бу гапларнинг ҳеч бирини тушунмагандай пина-  
гини бузмади, қайғули, сирли оҳангда:

— Бўлиши мумкин, — деди. — Аммо бутун сиз соғсиз,  
оёқда турибсиз... Сўзлаша оласиз... Шундай экан, албатта,  
сўзлашамиз... То ўлмагунча вазифа тугаб-битармиди?

— Энди менинг вазифа-пазифам тугади. Шунинг учун  
ҳам ўлаётирман, биродар... Бир беморни операция қилаёт-  
ганимда микроб юқтириб олдим. Ягона умидим заҳар бу-  
тун вужудимга тарқаб улгурмасидан вилоят марказига етиб  
бориб, бир ҳамкасабамга операция қилдириш эди...

Қўли билан очиқ жомадонни кўрсатди:

— Лекин қиш босиб келди... Йўллар ёпидди... Мен бу  
юртнинг энг машҳур жарроҳи бўлишим мумкин эди... Бурч  
дея ҳар нарсадан кеч, бу қарғиш теккан жойларга кел...  
Бир ғояни деб бутун умрингни шамолга совур...

Тўсатдан ёш боладай йиғлаб юборди.

Умар яна пинагини бузмади. Салмоқлаб сўради:

— Агар бу иш маълум бир ғояни деб қилинган бўлса,  
пушаймонлик нечун? Йиғламоқ нечун?

Бундай бағритошлиқдан докторнинг кўзёши бирданига  
қуриди:

— Сиз одаммисиз ўзи?

Умарнинг юзида сирли табассум ўйнади. Узоқ-узоқлардаги ниманидир кўрмоқчи бўлгандек, бошини аста кўтариб, енгил ҳузн билан минғиллади:

— Одам бўлиш осон эканми? Осонми одам бўлиш?

Бу гапни гўё ўзига-ўзи айтгандай эди. Сўнгра яна аслига қайтди:

— Лекин шундай бўлса-да, ҳаракат қилавериш даркор... Қиладиган иш қолмаган бўлса ҳам умидсизликка тушмаслик керак.

Эгилиб, докторнинг ерга тушган сочиғини олди, силкиди, эшик ёнидаги михга осди.

Беморда аввалги жаҳл ва ҳаяжон ўрнини чуқур умидсизлик эгаллаган эди. Лаблари титраб, тишлари вижирлаб:

— Мен учун ажални кутишдан бошқа чора қолганми ўзи? — деди. Умарнинг юзига ёруғлик туша бошлаган эди. Юзида сирли табассум ўйнаганча, ёш болани эрмак қилаётгандек:

— Қолган, қолган, — такрорлади у. Бир оз сукутдан сўнг давом этди: — Бизнинг мактабларимизда деворга осиблик бир ёзув бор... Ора-сира болалар билан бирга ўзим ҳам шу ёзувни ўқийман. Қисқача маъноси шу: «Бор умидингни узган бўлишинг мумкин... Бутун дунё сендан юз ўгирган, душманингга айланган бўлиши мумкин. Шундай бўлса-да, сенинг бурчинг — умидсизликка тушмаслик. Сен муҳтож бўлган куч-қувват томирларингдаги қондадир». Жуда пурмаъно сўзлар! Улуғ бир киши айтган бу сўзни<sup>1</sup>. Ҳеч вақт умидни узиш керак эмас, кичик доктор...

Доктор ҳеч нарса демай, ярасини еча бошлади.

— Қаранг, ўз кўзингиз билан кўринг... Ягона, заифгина умид бир жарроҳнинг вақт ўтказмай операция қилишида қолган.

Умар оҳистагина бош эгиб, ярани кўздан кечирди ва сўради:

— Ўзингиз жарроҳ эмасмисиз, ахир?

— Айтдим шекилли, ҳа, жарроҳман.

— Ундай бўлса нени кутиб ўтирибсиз?

---

<sup>1</sup> Бу сўзларни Туркия Республикасининг биринчи Президенти Фозий Мустафо Камол Отатурк 1927 йилда ёшларга мурожаатида айтган. (Бу ва бундан кейинги изоҳлар таржимонники.)

Доктор рўпарасида бир тентак ўтирганига ишонч ҳосил қилгандай деди:

— Операция қилиниши керак бўлган қўл ўзимнинг қўлим-ку...

— Ҳа, лекин бу чап қўлингиз...

Докторнинг ўнг қўлини қўлига олди, астагина силади ва кулимсиради:

— Шундай экан, бу келишган ва билимдон қўл хаста оғайнисини қутқармасдан нени кутиб ўтирибди?

Доктор чўчиб кетиб, орқага тисланди.

— Қандай қилиб ўнг қўлим билан чап қўлимни кесиб, даволашим мумкин?

Умар кулиб қўйди холос, кейин кескин ҳаракат билан камзулини ечиб, четга отди. Хона иссиқ бўлгани учун эрий бошлаган қор кўйлагини ҳам ҳўл қилган эди. Сал бўлмаса йиртиб юборадигандек кўйлагининг олдини очди. Кўкрагидан қорнининг остига қадар узанган қўрқинчли жароҳат изи кўзга ташланди. Кулимсираб, давом этди:

— Яхшилаб кўриб олинг... Жарроҳсиз... Бу қандай, қанчалик чуқур яра эканини тахмин этишингиз мумкин... Мен, худди бугунги кечадагидек, ёрдам келмайдиган бир тун қоронғисида юзма-юз жангда шу еримдан ярадор булдим... Агар у ерда озгина нур бўлганида ёрилган қорнимнинг ичида не бўлса ҳаммасини кўрган бўлардим... Теварагини янтоқ босган бир кўлмакнинг тубида чувалчангдек тиришиб-буришиб ўлиб кетишдан бошқа чорам йўқ эди.

Кулимсираб, деди:

— Лекин мен чувалчанг эмасман, шукрки, қўлларим бор. Нега энди фурсатни бой бердим, деб қараб ўтиришим керак? Устимдаги латта-путгани ечиб ташладим... Қалин белбоғим билан қорнимни боғладим... Кейин тонг отгунга қадар тупроқда, ботқоқда судрала-судрала...

Юзи бирданига ўзгариб, жиддийлашди:

— Нега энди валақлашиб, вақтни бой беряпмиз?.. Қани, ишга киришайлик... ўзингиз сал олдин айтган ўша инсонлик деган нарса томонга қараб бир жиддий одим отайлик-чи!

Беморни бирданига ўзига тортди, сочини тутамлаб, кўзига тикилди:

— Сизга кўмаклашаман. Жанг майдонларида ўзимга ўхшаганлардан кўпининг жароҳатини даволашимга тўғри



келган. Қолаверса, тоғ қишлоғидаги болаларнинг яра-чақалари дегандай... Бу иш бир оз қўлимдан келади... Ҳукумат доктори бўлганингиздан кейин, албатта, бир-икки жарроҳлик асбобингиз, дори-дармонингиз бўлса керак. Бир ишқал чиқармаслиги учун чап қўлингизни маҳкам боғлаб қўямиз. Ўнг қўлингиз осонгина ишлайверади.

Бемор энди уни бу қатъий иродали кишининг азму қароридан ҳеч нарса қутқара олмаслигини тушунди, шундай бўлса-да, эътироз билдиришдан ўзини туюлмади:

— Қилолмайман, қилолмайман...

— Қиласан! Одамийлик, гоя каби калималарни бир дафъа сўзлашга журъат этдинг-ми, демак, бу шунчаки бир ўйин, вайсақилик эмаслигини ўзингга ўзинг исбот қилишга мажбурсан...

\* \* \*

Эртанги кун. Ўша хона. Тахминан кечаги вақт. Лекин бугун ҳаммаёқ саранжом-сарошта, супириб-сидирилган, чароғон. Рухларига қайтган ҳузур-ҳаловат уларнинг юзқўзини ҳам ўзгартириб юборганга ўхшарди.

Доктор бу кеча тамоман бошқа одамга айланган эди. Бир кун олдинги имтиҳондан кейин энди ҳар нарсани удалашига ишонган ўнг қўли билан соқолини қиртишлаган, бетини ювган, сочларини тараган. Тишининг орасидан чиқарган термометрни лампа ёруғида кўриб олгач, худди ёш боладай қувониб, қичқириб юборди:

— Ҳарорат ўттиз олти ярим... Хавф ўтиб кетди... Ишонмасангиз, ўзингиз кўришингиз мумкин...

Бу сўзлар тўшакнинг оёқ томонидаги чўян печкага ўтин қалаш учун орқа ўтирганча чўнқайиб ўтирган Умарга қарата айтилгандай эди. Бироқ доктор қўлидаги термометрни яширин ҳаракат билан деворнинг бир четига осифлик, табасум билан қараб турган қиз суратига кўрсатаётган ва муаллимини алдаган ёш боладек айёрона кулди.

Биргалиқда ўтказилган йигирма тўрт соат уларни яқин дўстга айлантирди.

Умар ишини битиргач, оёққа қалқиб, сўради:

— Хурсандмисан?

— Албатта, Умар... Ўладиган эдим... Ўлиб кетган бўлардим. Янгидан яшаш завқини суриш нақадар гузал-а... Албатта, мамнунман.

— Буни сўраётганим йўқ. Ўзингдан мамнунмисан?

Доктор жиддийлашиб, деди:

— Мен қаердан билай, Умар? Буни сен айтарсан... Мамнун бўлишим мумкинми? Сен айтган ўша одимни отолдимми ёки йўқми?

Умар фақат:

— Бошланиши ёмон эмас, — деди ва жим қолди.

Доктор, гарчи бошқа гапларни ҳам кутган бўлса-да, шунисига ҳам шукр қилиб, кулимсиради:

— Сенинг оғзингдан чиққан шу калима ҳам мен учун катта гап... Энди бу тамоман бошқача янгилик... Мени янада ёқтириб қолишинг учун яна бир нарсага, яна бир қадам ташлашга қарор қилдим... Аммо бунинг бир шарти бор: мен билан яна бир кун қолишинг керак...

— Эртага қайтишим даркор.

— Қоласан Умар... Эртага ҳам шу ерда бўласан, индинга эса сен билан бирга тоққа йўл оламиз... Қара, об-ҳаво ҳам юмшай бошлади... Дори-дармон ва бошқа нарсаларни иккита хачирга ортиб, тоққа кетамиз... Шу тариқа Юқори Сазан қишлоғига илк бора ҳукумат оёқ босган бўлади...

Умарнинг юзиде табассум ўйнади:

— Ҳа, бу унчалик ёмон бўлмаган иккинчи қадам ҳисобланади... Модомики, шундай экан, қолганим бўлсин...

Докторнинг яна бир саволи бор эди, лекин у чўчиб, тараддулданарди. Ниҳоят, таваккал қилгандай овозини пайсайтириб сўради:

— Кеча ўзимни тутолмай боладай йиғлаганимни қачондир унута олармикансан?..

Бу гал Умар кулиб юборди ва унинг юзини силаркан, меҳр билан деди:

— Фам ема... Бунақа иш бир карра менинг ҳам бошимдан ўтган.

— Наҳот, Умар? Сен ҳам йиғлаганмисан?.. Одамга Тангри каби таъсир этадиган шу ҳайбатингга, шу метин азму иродангга қарамасдан-а?

Қучоқлашишди. Доктор унинг кўксига бош қўйди. Яна йиғлаётганини ошкор этмаслик учун анчагача шундай ту-

риб қолди. Умар ҳам уни бағридан бушатгиси келмади... Юзи мулойим тортган, кўзлари узоқларга тикилган қўйи табассум қиларди.

Ниҳоят, айрилдилар. Бу гал доктор сўради:

— Умар, ўзинг асли кимсан?

— Кеча айтгандим-ку, қишлоқ ўқитувчисиман...

— Буни сўраётганим йўқ... Сен бошқача одамсан... Мен биладиганларнинг бирортасига ҳам ўхшамайсан.

Умар ўйланиб қолди, сўнг эшитилар-эшитилмас:

— Одамнинг ташқи кўринишига қараб хулоса чиқармаслик керак, — деди.

— Ундай бўлса, бошдан кечирганларингни менга тортинмай айтиб бер... Кеча шуни ваъда қилган эдинг...

— Тушакдан туrolмай, нуқул алаҳлаб, шундай қилишимни хоҳлаган эдинг. Сенга таскин бериш учун айтган бўлсам айтгандирман-да.

— Гап битта бўлади, Умар.

— Энди дўстмиз. Ҳамма гапни гаплашаверсак бўлади. Лекин сен чарчагансан, бир оз ухлаб, дам олишинг даркор!

— Ёнимда сен бор экансан, акасининг бағрида ётган укадай сўзларингни маза қилиб тинглашим мумкинлигини билсайдинг... Мени ухлашга мажбурлама... Бу кеча шунчалик бедорманки, мени мажбуран тўшакка тиксанг, яна алаҳлай бошлашим мумкин...

Умар докторнинг ёноғига оҳиста уриб қўйди-да, кулимсираб:

— Болалигинг ҳалиям ўтиб кетмабди, доктор, — деди. — Бироқ менга шунақа одамлар кўпроқ ёқади. Майли, тўшакка чўзил-чи... Бошимдан ўтганлардан баъзиларини айтиб берақолай. Шундай қилсам, қандай жойга боришинг кераклигини олдиндан билиб оласан...

## БИРИНЧИ БЎЛИМ

### 1

Беш йил олдин бир ҳарбий эшелон билан шу вилоятдан ўтаётган эдим. Бўзова<sup>1</sup> станциясида турардик. Паровозимиз бузилиб қолганди. Эрталабдан буён олдиндаги станцияларнинг биридан бизни олиб кетишга келадиган паровозни кутаётган эдик. Бўзова қишлоқларидан ҳам сафимизга анча-мунча аскар қўшилган эди.

Ўша куни ҳам айрилиқ, ҳам Шакар байрами куни эди. Вагонлар олди турли-туман одамларга тулиб кетган. Уларнинг кўпчилиги яқин қишлоқлардан фарзандларини кузатишга келган, ўғилларини вагонларга жойлаштирган, станция қудуғидан сув опкелишга чопган оталар, ака-укалар...

Этаклари ва кучоқларида чақалоқлари билан вагонлар ёнида соатлаб чўнқайиб ўтирган, гаплашадиган гап қолмагани учун вагон ойналари олдида турган аскарларга расм томоша қилаётгандек тикилган, ора-сира бош чайқаш билан кифояланган пешбандли ва румол ўраган аёллар... Ойна олди ташқарида хотин ва бола-чақалари турган аскарларга бўшатиб берилган... Улар гоҳ-гоҳ осилиб, пастдаги болаларининг билакларидан юқорига тортиб олишади, бир оз бўлса-да, бағрига босиб овунишади... Гудакларини оналар икки қўллаб юқорига кўтаришади...

Тахтадан бунёд этилган станциянинг орқа томонидаги майдонда эса бутунлай бошқа олам. Бугун у ер байрам тусини олган. Майдон ноғораларга тулиб кетган, қисқичли қўнғироқчаларни тинмай чалаётган болаларга тўла бир нечта ҳайинчак... Бошқа жойда отўйин... Йўлга чиқиш учун тўлиши кутилаётган, бутуқлар ва гуллар билан безатилган бир-икки юк машинаси... Олхўри тўла саватлар, рангли

<sup>1</sup> Бўзова — яъни Бўз водий.

шарбатлар, газсув шишаларини кўтариб, оломон ичида куй-малашган сотувчилар... Орқадаги бостирмалар, қатор қаҳвахоналар хўрандаларга тўлган. Бу ерда патефонлар қўйилган, бўш бир майдонда довул, сурнай садоси остида тўхтовсиз давра бўлиб рақс тушиб ётишибди.

Мен станциянинг олдироғида, икки томон ҳам кўриниб турадиган бостирма остида деярли бир соатдан буён тахта уюми устида ўзим билан ўзим бўлиб ётибман. Бир вақт яқингинадан қулоғимга йўғон эркак саси эшитилди: «Ҳой, менга қара... Сен ёш боламисан, нима бало? Кап-катта хотин ҳам йиғлайдими? Уят, уят-э сенга!..»

Овоз чиқармасдан астагина ён томонга буридим. Бостирма устунларидан бирининг ёнида бир аскар ва кузларини каштали рўмолининг учи билан артиб йиғлаётган ёшгина қишлоқи жувон... Эркакнинг икки елкасида иккита гўдак. Мени кўрмаётган эдилар! Худди расмга тушмоқчидек юзма-юз туришарди. Ҳар икковини-да ён томондан кўраётгандим. Жувон қишлоқчасига кийинган бўлса-да, нозли чехраси, қадди-қомати ва туриши шаҳарлик қизларникича бор. Қуёш орқадан тушгани учун йигитнинг юзи сояда қолган бўлса-да, чехраси, фил суягидан тарашланганга ўхшаш бурун ва ёноқлари бўртиб кўринади.

Онадўлининг баъзи ерларида бундай чехраларни ҳазиломуз «юзининг бир ёнидан нарёғи кўринади» дейишларини эслаб, кулимсирадим ва доим ёнимда олиб юрадиган дафтаримни чиқардим. Мен бир оз расм ҳам чизаман. Бу иш кўпдан бери бўш вақтларимда қиладиган ягона эрмагим. Ётган еримдан астагина кўтарилиб, уларнинг расмини чиза бошладим. Кўп ўтмай йигит мени сезиб қолди, лекин нима қилаётганимни билолмади. Дафтаримга қандайдир ҳисоб-китобларни ёзаётганимни тахмин қилган бўлса керак. Елкамда лейтенант юлдузини кўрди дегунча, болаларини елкасидан тушириб, аскарый салом берди. Сўнг бу ердан узоқлашиб, оломонга қоришди. Бир қанча чизиқлар тортиб, қораламани битиргач, яна жойимга узандим.

Орадан қанча вақт ўтгани эсимда йўқ. Тахталар ёнида кимдир ғимирлаётганини сезиб, бошимни ўгирдим: оқ-сарикдан келган тўрт-беш яшар қизча рўпарадан мени кузтаётган экан. Эғнида бир енги узилиб тушган жулдур кўйлақдан бошқа нарса йўқ. Кўп ўтмай кўз-кўзга тушгач уялиб,

сал олдинроқ яқинида қишлоқлик эр-хотин турган устуннинг орқасига яширинди. Лекин кетмади. Қачон ўгирилиб шу томонга қарасам, устуннинг орқасидан, тирқишдан қаранган сичқончадай, мени кузатаётганини кўраман. Бир оздан сўнг станция ёнидаги қудуқ томон йўл олди ва кўздан ғойиб бўлди. Бироқ кўп ўтмай қўлида тос билан қайтиб келди. Тоснинг узилган занжири қудуқ устида солланиб турарди. Тос лиқ тула бўлганидан қизча сувни тўкиб юбормаслик учун жуда секин юриб келар, бутун диққати сувда бўлгани учун тилини чиқариб қўяр, кўзларини олайтирар эди. У сувни менга келтираётганди. Сал иккиланиб тургач, эшитилар-эшитилмас овозда: «Мен сенга сув опкелдим!» — деди.

Мен, бошқалар сингари, болалар билан ҳазиллашишга йўқман. Аммо бу гал негадир кулиб юбордим: «Қани, ундай бўлса, сувингни ўз қўлинг билан ичир-чи!» деб бошимни чўздим. Сувни ичираркан, озгинасини устимга тўкиб юборганидан қўрқиб кетди, кейин бўш тосни қўлига олиб, қудуқ томон елдай учиб кетди. Бироқ меҳмоннавозлик бу билан тугамаган экан. Тосни жойига қўйгач, ёнимга қайтиб келди. Қўйлагининг бир енги йўқ. Лекин қўйлагининг кичкинагина ич чўнтаги бор экан. Шу чўнтагидан оғзи қаттиқ боғланган нақшли ҳамёнча чиқариб, тугунини аста еча бошлади, нозик бармоқчаларининг кучи етмагани учун қорайиб кетган майда тишлари билан ипни бир амаллаб бўшатди. Ҳамёнда учта ёнғоқ билан иккита йирик мунчоқ бор экан. Мунчоқларни бошқатдан ҳамёнга жойлаштириб, маҳкам боғлагандан сўнг, ёнғоқларни менга узатди. Битгасини чақиб едим, иккинчисини чақиб, пўстлоғини олиб ташлаб, унга бермоқчи бўлдим. Уялиб, олмади. Мажбуран едирмоқчи бўлдим. «У сеники, сенга бердим... Сен е!» — деди. Қочишга ҳозирланганини сезиб, қўлидан ушлаб олдим, қаттиқ ёпиб олган оғзини куч билан очишга уриндим. Тишларини шу қадар қаттиқ қисиб олганки, оғритишдан чўчиб, бурнини қисдим. Бу гал лаблари ўз-ўзидан очилди ва ёнғоқни зўрға едирдим... Шунгача на бирор болага, на бошқа бировга ўз қўлим билан бир нарса едирмаган эдим. Бу мен учун илк тажриба бўлганди. Кўп эмас, беш-ўн дақиқа олдин ўша аскар сулув хотинига дакки бераркан, елкасидаги болаларига қўли билан нималарнидир едирга-

нини эсладим. Пастдаги болаларини худди кучукчадай елка-сидан ушлаб вагон деразасидан кўтариб олган аскарлар ҳам шундай қилишмаганмиди? Фақат ғалати бир ҳиссиёт вужудимни қамраган эди: қизча бугун бу станцияда айриладиганлар бир-бирига нималарнидир едириб-ичирганини кўрган ва ўзи ҳам шундай қилишни хоҳлаб қолган бўлса керак... Бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Бироқ айриладиган бирор кишиси бўлмаган бу кимсасиз қизча бир томонда довуллар урилаётган, иккинчи томонда энди бир-бирини кўролмайдиган кишилар кўзёши қилаётган бу маҳшар ичида ўзи сингари ёлғиз одамни қандай топди экан?

Ҳалигина мажбурлаб ёнғоқ едирган чоғимда лабларидан бармоқларимга теккан нам ҳали қуримаганини сезиб, ҳайратландим.

— Ҳой қизалоқ, ота-онанг йўқми?

— Йўқ...

— Ака-уканг, опанг, холанг, амакинг-чи?

Ҳар бирини айтиб санаганимда, бу кишилар гўё жажжи ҳовучининг ичида бўлиши керакдай, «йўқ» деганида кафтини очиб менга кўрсатар, ўнг ёноғида ёқимли кулдиргич ҳосил қилиб куларди. Бу қадар йўқликка кулмаслик мумкинми, ахир?! Менинг ўрнимда бошқа одам бўлганида, маъносиз кўзларини лўқ қилиб: «Нега йўқ? Қанақасига? Ундай бўлса қаерда яшаяпсан? Нима еб-ичасан?», каби саволларни қалаштириб ташлаган буларди. Лекин мен кимсасиз, ғариб бир боланинг қаерларда ётиб-туришини жуда яхши билганим учун ҳеч нарса сўрамадим. Фақат тумонат одамлар орасидаги энг паст бўйли ёлғиз билан энг узун бўйли ёлғиз бу тўполонда бир-бирини қандай топганига ҳайрон бўлаётган эдим. Кўп ўтмай ўрнимдан туриб, кийимларимнинг чангини қоқдим, кейин жиддий тусда: «Қани, юр, икковимиз бир байрам қилайлик, — дедим. — Бугун сенинг ҳам бир отанг бўлсин».

Қўл ушлашиб, халойиққа қоришиб кетдик. Унинг бўйи шу қадар паст, меники бўлса, шу қадар баландки, қўли қўлимга зўрға етади. Одамлар тирбанд жойларда қалин этикларим билан яланг оёқларини босиб олишдан чўчийман. Охири вагондан осилган аскарлар сингари, уни елкамга миндириб, сочларимдан ушласин дея қўлчаларини қўйиб юбордим.

Шу жажжи қизалоқ қисқа муддатга бўлса-да, отаси бор гўдакдек хурсанд бўлиши керак. Ҳовучимдан бири майда пулларга тула. Йул-йўлакай учраган сотувчилардан тешик-кулча, анжир туршаги, олхўри, ишқилиб нима кўрсак, сотиб олавердик. Пиширилиб ипга тизилган каштан ёнғоғини сотиб олиб, бўйнига маржондек илиб қўйдим. Ундан кейин арзон моллар дўкони олдида тўхтаб, чўнтагидаги мунчоқлардан ҳам йирикроқ ҳақиқий маржон шодаси олиб, уни ҳам бўйнига тақдим. Сўнг шиша кўзли узук, билағузук, исирғалар... Қаҳвахона олдида янада қимматроқ нарсалар сотиладиган дўконлар бор, уларнинг биридан устида сариқ-яшил гуллари бўлган қизил жун кўйлак олиб, кийдирдим, узун енгларини шимардик... Унга лоп-лойиқ кўйлакни ҳам топишимиз мумкин, лекин қидиришга вақтимиз йўқ... Энди яланг оёқчаларига бир нарса топиш қолди, холос... Аммо дўкончаларда гўдакларнинг гулдор туфлисидан бошқа бирон нарса йўқ... Ноилож шулардан бирини олиб, орқа томонини йиртиб, шиппак қилиб, оёқчаларига кийдирдим... Бостирмаларнинг остида ўтирганлар бизга қарашади, бировлар кулимсирашади, гап отишади, байрамга келган болалардан баъзилари атрофимизда ўралашади, орқамиздан эргашишади...

Шу тариқа шоша-пиша ясаниб олганимиздан сўнг майдондаги ўйингоҳ томонга қайтдик. Қизчани ҳайинчакларда учирдим. У ердан отўйинга ўтиб, каллаю оёқлари узилиб тушган отларга миндирдим. Ора-сира айланиб олдимдан ўтаётганида от устидан тортиб олиб, осмонга отиб қўяман, яна миндириш учун бўш от ёки арава келишини кутаман.

Ниҳоят ҳуштак чалина бошлади. Қўлида савати, оёқларида шиппаги билан елкамда вагон ёнига қадар кўтариб бордим. Чиқадиған вагоним эшиги олдида ерга туширарканман, ҳўл лаблари билан мени ўпа бошлади. Нима ҳам дердингиз бунга, ҳаққи бор... Ахир, отаси жўнаб кетяпти. Лекин қизалоқ бу билан кифояланмади, бирданига йиғлай бошлади. Бунинг устига чинқириб йиғлашга тушди... Хотинига танбеҳ берган аскардан эшитганимдай, мен ҳам: «Қўй, йиғлама, уят бўлади...Уят», — дея оламан, холос.

Поезд оғир қўзғалди... Кузатувчилар анчагача вагонларга эргашиб бордилар, баъзилар гўдакларини ойнадан қараб бораётган аскарларга охирги марта узатиб, видолаша бош-



ладилар... Менинг кичкинагина қизалоғим ҳам уларнинг орасида... Қадамлар борган сари илдамлашиб, вагонлар ёнида чопишма, итаришма тусига кира бошлади.

Менинг қизалоғим шу қадар кичикки, оёқ остида қолиб, юзтубан йиқилди, қўлидаги сават, бўйнидаги маржон ва ёнғоқ шодаси учиб кетди. Яна ўрнидан туриб чопа бошлади. Оёғидаги шиппаклари ҳам тушиб қолди. Савати ва бўйнидан тўкилган нарсаларни бошқа болалар талаша бошладилар.

Зотан, буларнинг ҳаммасини, ҳатто эғнидаги жун кўйлакни ҳам ундан тортиб олишлари аниқ... Буни гўё ўзи ҳам биладигандек, ҳеч нарсага парво қилмай, чопиб келаверди.

Худди шу лаҳзада ногаҳон бир нарсани унутганимни эслаб қолдим. Мен ҳам вагонларнинг йўлчалари бўйлаб дуч келганни йиқитиб, узун оёқларимни ишга солиб, поезднинг орқа томонига қараб чопа кетдим. Охирги вагон айвончасидан бақира бошладим:

— Исминг нимаиди? Қичқир, қаттиқроқ қичқириб айт, исминг нима?

Қизча қолаётганларнинг энг олдида чопиб келар, қўллари силкитар, ҳар ҳолда қичқираётган эди, лекин ҳеч нарса эшитиб бўлмади.

Шундагина ўзимга келдим: бу ҳаракатгина эмас, соатлаб елкамда кўтариб юрган бу қизча билан ўйингоҳда ўйнаган ота-қиз ўйинининг ҳам тутуриқсизлигини ҳис қилиб, ўз-ўзимдан уялиб кетдим. Кейин бошқа нарсаларга чалғидим. Шу билан бирга, қош қораймасдан аввал поезд хийла узоқ туриб қолган бир станциянинг қаҳвахонасида ўтирарканман, яна шу қизалоқ ҳақида ўйлашдан ўзимни тия олмадим.

Исмини билолмадим. Аммо маъсум чехраси ҳануз зеҳнимда экан, унутмасдан олдин ишга киришишим керак... Дафтаримни қўлимга олдим. Бу иш олдимдаги ихчамгина қаҳва столи устида ўйлаганимдан ҳам яхшироқ ва тезроқ битди. Ёдаки қоралама чизишга кўпам ўрганмаганман. Лекин қизчанинг қиёфаси ҳозир шундоққина кўз олдимда, гўё расмини чиздириш учун рўпарамда тирик киши тургандай эди. Энди унинг эғнида янги кийими, тақинчоқлари, гулдор кўйлаги, оёқларида гўдакларнинг орқаси ке-

силган туфлиси, бўйнида мунчоқ ва ёнғоқ шодаси, қўлла-рида биллагузуклари йўқ, менга қудуқдан тосда сув келтирган пайтдаги жулдур қўйлакли вужуди, чапга хиёл қайрилган бурни, бир-биридан сал узоқроқ жойлашган малларанг кўзларини қисганча мени кузатаётган ҳолат ва кўринишда эди. Фақат бошида бир дўкончадан сотиб олган қирмизи дуррачаси бор.

Расмга қараб, уни шу чоққача чизган барча қораламаларимдан кўпроқ ёқгирдим. Фақат ичимда бир шубҳа бор. Кичкинагина кўча қизи шунчалик чиройли бўлиши мумкинми? Бу ҳақда ўйлашдан, кулгили бир ожизликдан хижолат чеккандай, ҳар гал кўз олдимга келганида бош чайқаб қўйганим бир неча соат ичида ўзим ҳам билмаган ҳолда унга бир қанча хислатлар қўшиб қўймадиммикан, ажабо? Ўзим бўлакча ҳолатда бўлганим шубҳасиз. Бир неча соат олдин бармоқларимда, айрилаётганимизда мени ўпганидан кейин ёноғимда қолган намни ҳали-ҳануз ҳис этаётганим бошқа недан ҳам далолат берарди? Ўша оқшомдаги ажойиб воқеалар давом этгандай: Бўзовадаги бостирма ёнида хотини ва болалари билан кўрганим аскар билан бу оқшом яна айни соатда вагон олдида тасодифан тўқнаш келдим. Мени таниб, такрор салом берди. Шунда ичимдан бир нарсалар кўпириб-тошиб келди... Уларга билдирмай чизган қораламани дафтардан йиртиб қўлига тутқазгим келди. Бироқ шу онда, ҳар ҳолда, унинг қишлоқдан чиққан йигит экани эсимга тушиб қолди. Хотинининг суратини чизганим учун, балки, йўқ, балки эмас, муқаррар бошқа нарса кўнглига келади.

Бу хотира анча вақтдан кейин мени кўнгли бўшлиқ қилишга ундади. Бу аскар борган жойимизда менинг бўлинмамга тушганди. Бутун бошли бир оиланинг отаси бўлишига қарамай, мен каби офир-босиқ кишилардан экан. Бомба отишда устаси фаранг. Туғма жасур эканига ҳеч шубҳа йўқ. Турли-туман хавф-хатарга, худди томошага каби, ўзини уришдан завқ оларди...

Бизнинг юришларимиз одатдаги жангларга ўхшамасди. Тоғли минтақадаги чегарада кўтарилган ва қўшни ўлкадан ўтган қароқчиларнинг ёрдамида кундан-кунга зўрайиб борган манфур исённи бостиришимиз керак эди. Мен тезкор ҳаракат қиладиган илғор тоғ бўлинмасини бошқарардим. Бир кеча ёнимдаги ўн нафар аскар билан хатарли бир

юришга ҳозирланаётган эдик. Ўша аскар ҳам биз билан бориши керак. Аскарлардан кўпининг қайтиб келмаслиги аниқ. Бола-чақали аскарлар юришдан олдин пуллари ва майда-чуйдаларини ҳамшаҳарларига топширишарди. Ўша аскар ҳам ҳозирлик кўриб бўлгач, пули билан узугини ҳам-қишлоғига берганини кўрдим. Ногаҳон Бўзова станциясида болалари билан бирга оҳ уриб йиғлаган оқ юзли сулув аёл кўз олдимга келди ва, бир баҳона топиб, ўша кеча аскарни орқада қолдирдим, ўрнига бошқасини олиб кетдим.

## 2

Шарқдаги бир ҳарбий касалхонада ётибман. Оғир ярадор бўлгандим. Узоқ вақт беҳуш ётдим. Ниҳоят бир куни ўзимга келдим. Батальон доктори: «Энди ҳаммаси ўтиб кетди, Умар!» — дея мамнун жилмайди. Қўшни кроватда ётган ярадор юзбоши<sup>1</sup>:

— Жуда тинч-осойишта ухладинг, — деди. — Фақат баъзи кечалари хуруж қилиб қолардинг, бирданига тўшақда қаддингни кўтариб: «Сенинг исминг нима?.. Исминг нима сенинг?» — дея бақириб-чақирардинг. Бир марта: «Қизим қаерда? Қаёқда менинг қизим?» — дея алаҳладинг. Боланг борми?

Уялиб афтимни бужмайтирдим:

— Қаердан ҳам болам бўлсин? Касаллик туфайли алаҳлагандирман, — дедим.

Юзбоши сўзларимни тасдиқлаб:

— Тўғри, — деди, — боланг бўлса отини билмасмидинг. Менинг иккита болам бор.

Гапидан тўхтаб, икковимиз ҳам ўз оламимизга фарқ бўлдик. Бу болакайлар одамнинг энг ожиз томони! Уруш, ўлим сингари энг хатарли вақтларда уларнинг бечора одамлар ёнидан ҳечам айрилмаганликларини ўз кўзим билан кўрганман. Кўзлари хираллашиб, атрофдаги нарсаларни кўролмайд қолган одамларнинг болалар билан сўзлаша-сўзлаша ўлганларини кўрганман. «Не бор сизларга бу ерда?» — деб бақиришни истаган вақтларим бўлган.

<sup>1</sup> Юзбоши — капитан.

Мен эсам, ҳеч қачон ҳеч кими булмаган ва, ҳатто, ўз ёлғиз-лигидан куч-қувват олган бир одамман. Ниҳоят бу ожизлик тушкун бир ҳолатимда, касалхона тушагида ётганимда устимга бостириб келиб, қўлга туширган эди. Қўшни юзбошига: «Алаҳлаган булсам керак. Ҳеч нарсани эслай олмаяпман!» — дегандим... Лекин бу гапларим рост эмасди. Алоқ-чалоқ бо-синқирашлар ичида қайта-қайта Бузова станциясини, бутун бошли ҳаётимнинг атиги бир неча соати ўтган ўша станция-ни кўргандим. Паровозларнинг чинқириқлари бир-бирига қоришиб кетган... Тахта уюми устида ётибман... Рупарамда қўлида ёрилган қудуқ тосини ушлаб турган, исмини ҳам билмаганим ўша жажжи қизалоқ: «Мен сенга сув олиб келдим, сув олиб келдим сенга!» — дейди... Қаттиқ иситма ичида уша ёриқ тоснинг булоқлар, дарёлардай тугаб-битмайдиган сувини симиравераман, симиравераман...

Кўп ўтмай тузалиб, касалхонадан чиқдим. Суронли ҳаёт мени яна ўз бағрига олди. Мени хасталигимда иситмааро қўлга туширган ожизликдан ном-нишон ҳам қолмади.

\* \* \*

Ушандан буён уч — тўрт ой ўтди... Балки купроқ ҳам бўлгандир... Яна ҳарбий касалхонадаман. Ярадорман. Бир куни озиб, қоқсуяк бўлган титроқ қўлларимга, кейин ойначада юзимга кўз ташлаб, кўздан бери беҳуш ётганимни англадим. Ғалати иш! Гарчи оғир ярадор булсам-да, бунчалик узоқ ётмаслигим ва ҳеч нарсани эслолмайдиган даражада беҳуд бўлмаслигим лозим эди. Докторнинг фикри ҳам шундай эди: «Сени устига-устак бир иситмали касаллик босди, — деди. — Балки қонинг заҳарлангандир ёки ботқоқ безгагига дучор бўлганмисан... Бу ерда безгакнинг жуда ёмон хиллари учрайди. Лекин фарқи бўлиши керак эди. Ростини айтсам, сенга яхши қарай олмадим. Иш бошдан ошиб ётганди, фақат оғир ярадорларга қарашга вақт топдим, холос».

Доктор кекса ва ҳорғин бир мингбоши<sup>1</sup> эди. Бутунлай ўраб-чирмаб ташланган жароҳатимни яна бир марта кўриш ва шу баҳонада бирпас ҳордиқ чиқариш учун ёнимга ўтирганди.

<sup>1</sup> Мингбоши — майор.

— Эҳ-ҳэ... Энди фориг бўлибсан... Бир неча кундан кейин оёққа туриб кетасан, деб умид қиламан, — деди у.

Ёнимдаги тўшақда менга ўхшаб соч-соқоли ўсиб кетган бир ёш касал ётган эди. Бирданига суҳбат бошланиб кетди. У ҳам менга ғалати гап айтди:

— Баъзи кечалари оғир хуружларни бошдан ўтказдингиз, тўшақда қаддингизни кўтариб: «Сенинг исминг нима, исминг нима?» — деб бақириб-чақириб, типирчилаб қолардингиз. Ҳатто бир кечаси сизни зурға тинчитдик.

Доктор:

— Болангизни чақирдингизми, ажабо? Гарчи касал бўлмасам-да, мен ҳам баъзи кечалари шундай қилиб қоламан, — деди.

Мен учун қўшним жавоб берди:

— Боласи бўлса исмини сўрармиди, майор афанди?

Доктор бир оз ўйлагач:

— Ҳа, шундай, — деди. — Ундай бўлса, бошқа бирининг исмини сўрагандир. Албатта, бир ёш йигитнинг отини билмоқчи бўлган, кимидир бўлади.

Хижолат чекиб, ўнғайсизландим:

— Ҳеч нарсани эслолмайман, — дедим.

Рост айтаётган эдим. Бўзова станциясида кўрган қизалоқнинг исмини бу касалхонада ҳам иситма хуружи ичида бир марта бақириб сўраганимни эслайман. Бироқ қизчани бир неча бор кўрганимга ҳам ҳеч шубҳам йўқ. Қулоқларимда Бўзова станциясидаги паровозларнинг ҳуштаклари, темир-терсак, қўнғироқларнинг жаранг-журунги, патефон шовқини, йиғи, бақир-чақир саслари аралаш-қуралаш ва мажҳул хаёлот ичида садо беради. Булар орасида менга аниқ-тиник кўринган нарса қизчанинг чеҳраси, қўллари... Яна бостирманинг тагида тахта уюми устида ётибман... Яна қизча қудуқ тосида сув келтиради: «Сенга мен сув олиб келдим, сув келтирдим сенга!» — деган овоз эшитилади. Занжири узилиб тушган қудуқ тосининг суви тошқин сой сувидек ҳеч тугаб-битмайди. Сой сувини тинмай симираман, фақат негадир ҳеч қонмайман.

Ҳар ҳолда, ярадорликдан кўра ташналик сезгиси мени шу хаёлотга гирифтор этган бўлса керак. Лекин бундай руҳим тушган бир вақтда ҳаётимда бўлиб ўтган шунча хо-

тиралар орасидан нега у, нега фақат ўша қизалоқ кўзимга кўринган?

Албатта, мен буш вақтимда бир кичкина болакай билан ўйнаган ота-қиз ўйинини жиддий қабул қиладиган ва бундай кўнгил бушликка таслим бўлиб қўя қоладиган одам эмасман. Ажабо, мен руҳан қарий бошлаганмиканман?.. Бу ёмон аломат!

Бир неча кундан сўнг касалхонадан чиқдим. Кичкина қизча бутунлай хаёлимдан кўтарилиб кетди. Орадан анча вақт ўтгач, бу ҳодисани ўзимча шундай изоҳладим: «Симёғоч симларига ўралашиб қолган варрақлар сингари бу хаёл ҳам хасталик бўҳронини кечираётган вақтларимда хаёлимга илакишди ва ҳеч йўқолмай, чириб, йиртилиб кетгунига қадар шамолда титраб тураверди».

Ниҳоят, уруш тугади. Энди мен эркинман, хизматдан бўшатирилганлигим ҳақидаги қоғозни қўйнимга солиб, орқага йўл олдим. Яна чанг-тўзонга қоришган бир шарқ поезди... Қисмимиздаги саккиз-ўн киши мен билан бирга қайтаётган эди. Уларни учи-кети йўқдай кўринган тап-тақир водийдаги кент ва станцияга яқин қишлоқларга тарқатиб, йўл босиб кетяпмиз.

Ўтирган жойимда мени оғир ўй босган эди: ҳамроҳларимнинг уй-жойи, қишлоғи, қулишиб-йиғлашиб қаршилайдиган яқинлари бор, яхшими-ёмонми, чала ташлаб кетган жойидан бошлайдиган ишлари, юмушлари бор... Аммо мен уларнинг ҳеч қайсисига ўхшамайман. Қаёққа боришим керак? Нима қилишим керак?

\* \* \*

Ўз аҳволимни яхшироқ тушунтириш учун бир оз орқага, болалик йилларимга қайтишим лозим.

Шимолий ҳудудларимиздаги бир қўшин пароканда бўлган. Қўшиннинг кичик бўлаги тоғ даралари орқали орқага чекинаётган эди. Қисм орқасидан тўда-тўда итлар, жулдур кийимли болалар эргашиб боради.

Бу болалар кимлар эди? Милтиқларига ҳасса каби таянган, оғир ярадорларни ўлгунига қадар елкаларида ташиган, ўлганидан сўйг йўл четига ташлаб юришда давом этган, соч-соқоли ўсиб кетган, ялангоёқ аскарларга нечун

эргашиб кетишяпти? Аскарлар тўхтаган ва тунаган жойларда болалар ҳам тўхташади. Аскарлар улоқтирган овқат қолдиқларини итлар билан бараварига илиб олишади.

Куз мавсуми эди, шекилли. Вақти-вақти билан жала, ҳатто, қор ёғади, сўнг бирданига ҳаво очилиб, қуёш чиқади. Қуёш ҳамма ёқни куйдирмоқчидек жазирама нур сочади. Болалар, худди аскарлар сингари, ғорлар, чуқурларда тунашади. Тонг отиши билан дарҳол йўлга тушилади. Юра олмайдиган даражада ярадор бўлганлар ва кечаси ўлиб қолганларнинг мурдалари ўша ерга ташлаб кетилади... Юриш давом этади.

Мен шу болаларнинг бири, балки энг кичиги бўлсам керак. Чунки катталарнинг бир неча бор мени елкаларида ташиганлари эсимда қолган. Жуда ёш бўлганимни шундан ҳам биламанки, бу юришдан олдинги вақтлардан хотира деган нарса ёдимда қолмаган. Фақат зўр бериб эсласам, боққа ўхшаш бир жойда югураркан, таранг тортилган бир симга урилиб, бақирганимни, яна узун қалпоқли ва шопмўйлов бир кишининг мени мингаштириб от чоптирганини, бир қўли билан осмонга отиб, пастда турган қизил кўйлакли аёлнинг қўлларига коптоқдек ташлаганини эслагандек бўламан. Қора қалпоғи ва қизил кўйлагидан бошқа нарсаси эсимда қолмаган бу икки киши отам ва онам бўлса керак. Бу хотирадан ўша жангда душманлар бошдан-оёқ ўт қўйиб, аҳолисини қиличдан ўтказган чегара қишлоғи ёки овулларида бирининг боласи бўлганимни фараз қилса бўлади. Аниғи шуки, менда яшаш иштиёқи худди шу юриш асосида пайдо бўлган.

Қанча йўл босдик? Ҳар ҳолда, жуда узоқ бўлмаса керак. Лекин бу юриш мен учун узоқ йиллар давом этди, деса бўлади. Хотираларимга келсак, улар тарқоқ, бўлак-бўлак, аммо бир альбомдаги суратлардек аниқ ва равшан. Йўлда дуч келган бир мурданинг кийим-кечагини ечиб олганларимиз, жангчиларнинг қандайдир кимсасиз ва хароба қишлоқда бир эчкини тутиб, сўйиб, оловда пиширганликларини томоша қилганларимиз... Бир оқшом белимизга қадар сойга тушиб, бақириб-чақириб балиқ тутиб, тириклай еганларимиз... Бир тунда аскарларнинг, ким билади, нечундир бизни сел ҳосил қилган чуқур ичига яширганликлари, биттаси вовуллаб, яширинган еримизни билдириб қўйган бир итни сўйиб ташлагани...

Шуниси ҳам ғалатики, бу хотира парчалари орасида воқеасиз ва инсонсиз, фақат манзара тасвири бўлган лавҳалар ҳам бор. Тоғлар, шарқираган сойлар, тубсиз жарлар сингари...

Бироқ турли-туман чехралар ва рангларнинг ҳаммасидан ҳам кўпроқ хотирамда чуқурроқ из қолдирган бошқа бир нарса борки, бу вақти-вақти билан қалбимдан кўпириб-тошган, забонсиз бўлган яшаш қувончидир. Бу қувонч ҳали-ҳануз томирларимда тўлқин уришини сезиб тургандайман.

Ундан кейин, мени қават-қават биолари, кўчалари, гуж-гуж одамлари билан, кечган жойларимизнинг ҳаммасидан ҳам кўпроқ қўрқувга солган, ёввойилаштирган қасаба ва шаҳарлар... Яна узоқ вақтлар саф-саф бўлиб, уларнинг биридан иккинчисига жўнатиламиз, масжид ҳовлилари, мусофирхоналар, гарнизонларга жойлаштириламиз... Ниҳоят, энг катта шаҳарлардан бирида тўхтаймиз... Бизни иссиққина ҳаммомда ювиб-тарашади, эгнимизга аскарларникига ўхшаш кийимлар кийдиришади... Аскарлар сингари казармаларда ётамиз, катта қозонларда пишган овқатларни тановул қиламиз.

Омон қолганларимиз энди давлатнинг паноҳи остидаги кичик қўшинга айланганмиз. Бизга ўхшаган болалар билан бирга ҳарбий домлалардан ўқиб-ёзишни урганар, жанговар қўшиқлар айтиб, таълим олар эдик.

Неча йил давом этгани ёдимда қолмаган бу ҳаёт бўлаги, шубҳасиз, умримнинг энг бахтиёр даври бўлди. Фақат ўша тўзғитилган ҳарбий қисм орқасида кетаркан, одамлар ва ҳайвонларнинг мурдаси устида қарғалар сингари тўпланган, итлар билан қолган-қутган егуликларни талашган, йўлда ўлиб қолган оғайниларимизнинг эгнидаги чувриндиларни ечиб олиб, мурдаларини бир четга ташлаб, юришда давом этган кунлардаги машаққату очарчиликларни унутиб, ғайришуурий равишда қувончга тўлган дамлар энди йўқ.

Қисқа вақт ичида бўйим ўсиб, қадди-қомати келишган, жасур ва кўпам ёмон бўлмаган йигитчага айландим. Лекин оғайниларимдан бошқача деб топганларининг сабабини билмайман, уларнинг кўпини ҳарбий ўқув юртларига, мени бўлса узоқ бир вилоятнинг ўқитувчилар мактабига жўнатишди. Бу балки, армия сафида хизмат қилиш учун шарт бўлган интизом руҳи менда йўқ деб ҳисоблаганлари натижаси бўлгандир.



Ўқитувчилар мактабига борган заҳоти ўзимни қанотим қайрилгандек ҳис қилиб, ночор ёлғизлик қучоғига тушдим. Янги оғайнилари менга ва эски дўстларимга ўхшамайдиган болалар бўлиб чиқди. Кўпининг ота-онаси, ўз фикри, одатлари, севган машғулоти бор. Боғнинг бир чеккасидаги қафасда бир бўри боқиларди. Вояга етганидан сўнг, уни ўлдириб, терисига сомон тиқиб, мактаб музейига қўйишади. Ўзимни мактабда бўридек ёввойи ва мурасасиз ҳис қиламан. На дўстим бор, на душманам. Бироқ ҳеч ким кўтара олмайдиган оғир юкни кўтара олганим учун менга тўқинишга ҳеч кимнинг юраги дов бермас, ёлғизлик ичра қолдирардилар.

Ўқитувчилар мактабидаги ҳаётим узоқ давом этган сустрелик ва ҳаракатсизлик ила кечди. Айни чоғда мен бу ерда ёмон ўқиганим йўқ. Дарсларни осонликча фаҳмлар ва тез ўзлаштирар эдим. Бу билан чекланиб қолмасдим ҳам. Мактаб кутубхонаси ва бошқа жойлардан қўлимга тушган китобларни қизиқиб ўқир эдим. Ўзимча китоб мутолаа қиларканман, бошимда анча-мунча фикрлар пайдо бўлиб, ҳаракатга кела бошлади... Танҳолик ичра айиқдек ухлаётган бўлиб кўринган ўша йилларда бутун ҳаракатим миямдаги ушбу қўзғалишлардан иборат бўлган, холос.

Фанлардан расм дарсига энг кўп қизиқардим. Бу, эҳтимол, китобга қизиқишимнинг интиҳоси бўлгандир. Бўш вақтларимда қоғоз устига мук тушарканман, бир хил ҳаёл мени оғушига оларди: худди ғайришуурий тарзда бўлгандек, қаламимдан эртақлардаги каби тоғлар, сойлар, жарларнинг сурати қоғозга тушарди. Ярим яланғоч баданини жун босган, милтиқли, сўйилли одамлар, ҳайвон лоши устида куймаланаётган болалар, йиртиқ ўтов олдида ёқа йиртиб, фарёд ураётган рўмол ўраган аёллар... Булардан қўлимда сақланиб қолган бир нечта расм кейинчалик, айниқса, мамлакатнинг шарқида ҳарбий хизматни ўтаган, сафар асносида олган таассуротларим натижаси бўлганлигини тусмол қилишим учун гўё ҳужжатли фотосурат вазифасини ўтаган. Ўша олис мозийда, ким билади, катта йўллар ва қасабаларни нечоғлиқ қўрқув ичида четлаб ўтганмиз, доимо шарқ томонга йўналганмиз.

Бир қарашда гўё ҳеч бир сабаб йўқдай кўринса-да, тепалар, тоғлар томонга бурилиб, неча кунлаб қоялар орқа-

сида ёки чуқурларда биқиниб ўтирардик... Текисликларда узоқдан битта-яримта кўчманчилар ўтовини кўриб қолардик. Ушанда ё яна йўлимизни ўзгартирардик, ёки бизнинг кўчманчи тўдамиздан — чунки болалар ва итларимиз борлиги учун биз ҳам кўчманчи тўдасига ўхшардик — беш-ўн киши қуроолларини олиб, улардан озиқ-овқат тортиб олишга кетарди. Гоҳида тўқнашувлар содир бўлар, бизникилар ўз сафидан бир-икки кишини йўқотиб, бир-икки ярадор билан қайтишар, лекин бизга бир неча кунга етадиган озиқ-овқат келтиришарди. Доимо шарқий чегарани ёқалаб йўл босардик. Айтган расмларимдан баъзиларида бир гал, балки бир неча бор, чегарани ошиб ўтганимиз ҳам очиқ-равшан кўринади.

Узун қамиш ўсиб ётган бир ботқоқликда ҳужумга дуч келган ёки ўзимиз ҳужум қилган бўлсак керак-ки, яна болаларни ўнгирга яширишди. Ётган жойимиздан ўқ товушларини эшитардик. Ўнгирдан чиқарканмиз, қамишлар орасида бизникилардан уч-беш аскар ўлиб ётганини кўрдик. Нотаниш кийим кийган, узун соқоли ва қалпоқли одамлар кукрагигача ботқоқ кечиб, биз томонга бостириб келишарди.

Ҳатто, овга чиққанида ҳам ўқини аяйдиган бизникилар, очиқ майдонда мерганлик машқини ўтказаетгандек, уларни битта-биттадан нишонга олаверишди.

Эсга олган ўша расмда бу қизил соқоли кишилардан бир нечтаси тасвирланган. Мактабдаги муаллимимиз бу ёввойилар тасвирланган расмларни кўздан кечираркан, ҳайратга тушиб: «Сен бу одамларни қаерда кўриб, расмини чизасан-а?» — деб сўрарди.

Бу муаллим мени жуда яхши кўргани учун эди, албатта, Истанбулга юборишни хоҳларди, шу боисдан кўп жойларга мурожаат қилди. Лекин таниши бўлмаган бир бечора киши бўлгани учун, ташаббуси доимо пучга чиқарди.

\* \* \*

Мактабни битирганимда унча-мунча нарсани тушунадиган йигит бўлгандим. Тарбиячимиздан ўрганган усуллар билан ўзимни ўзим саволга тутиб: «Мактаб ўқитувчиси бўлиш кўп яхши иш... Бироқ болаларда қандай орзу-ҳавасларни уйғотишим керак?» — деб ўйлардим.

Эгей вилоятидаги қишлоқ мактабларидан бирида энди-гина ишга киришган эдимки, Истиқлол уруши бошланиб кетди. Қурол топган кишилар шундоққина остонага келиб қолган душманни қайтариш учун чопа бошладилар.

Мен ҳам мактабни ташлаб, уларнинг сафига қўшилдим. Бу тўс-тўполон мени ўз ҳукмига олди. Бир неча йил тоғу тошларда партизанлар сафида урушдим. Сўнг улардан айрилиб, мунтазам қўшинга кирдим. Истиқлол уруши, у уруш тугагач, исён кўтарилган шарқий минтақаларда давом этган ҳарбий ҳаракатлар... Анча кейин жандарм қўшинларига ўтдим. Ниҳоят, ўша охирги можаро... Ўша кундан ҳозирга қадар, яъни охирги вазифамдан қўйнимга армиядан бўшатиладиган ҳақидаги қоғозни солиб, поездда қайтарканман, қаерга боришим, не қилишим кераклиги ҳақида бош қотирган кунга қадар, қўлимдан қурол тушмаган эди. Илк бора ўқитувчилик қилиш учун йўл олган кезде бўлганидай, яна ўзимни ўзим узоқ саволга тутаман: Мен кимман ўзи? Умрим бўйи аскарликдан бошқа иш қилмаган бўлсам-да, ҳеч қачон ҳарбий ҳам бўлмаганимни назарда тутиш лозим. Ҳарбий иш интизомий бир касб. Мен мажбурият завқидан кўра, кўпроқ урушиш завқи билан урушган, қандайдир қонли спорт тури билан шуғулланган бир ҳаваскорга ўхшардим. Қўшин фақат хавф-хатарга тўла оташ гирдоби ичида қолган вақтдагина мен учун қизиқарли бўларди. Мен учун гарнизонларда, машқ майдонларида янги формалар кийиб, пахта-вон ўқлар отиб, юришни кутаётган аскарларнинг дўкон витриналаридаги ўйинчоқ аскарлар, ўйинчоқ аравалар ва тўплардан фарқи йўқлигини очиқ эътироф этмоғим даркор. Мамлакат энди ҳам ички, ҳам ташқи томондан узоқ тинчлик ва барқарорлик палласига киргандек кўринмоқда. Мени завқлантириш учун уруш очилмайди, албатта. Яна жандармликка қайтишни ҳам ўйлаб кўрдим. Аммо ҳозирги тинч замонда ҳам жандармларнинг наригисидан ҳеч фарқи йўқ. Сукунат ичида каллани қуролга тираб, навбатчилик қилишдан бошқа иш йўқ!

Пировардида Осиё ва Африкадаги бир қанча мазлум миллатларнинг Европа мустамлакачилигига қарши озодлик кураши олиб бораётганликлари эсимга тушди. Бу мамлакатлардан бирига кетиб, уларнинг ғояси йўлида курашмоқ...

Купенинг бўш ўриндигига бор бўйимча узаниб, қўлларимни ансамда бирлаштириб, осмондаги булутларга тикилганча шуларни ўйлаб ётарканман, поезд бир жойга бориб тўхтади. Вайрона станция ёнидаги бостирмани кўриб, Бўзовани танидим. Лекин энди бу ерда шодиёна йўқ, майдон хувиллаб ётибди, қаттиқ эсган шамолдан чанг-тўзонга тўлган. Станциянинг олди ҳам деярли шундай. Шу соатда бу ердан вақтидан кечиккан тасодифий поезд ўтиши кимнинг ҳам хаёлига келарди? Қолаверса, кутиб олинадиганларнинг сони ҳам камайиб кетган...

Кўпдан бери хаёлимдан кўтарилган жажжи қизча шу чоғда яна эсимга тушди. Агар хабар топганида, бояқиш мени, албатта, кутиб олган бўларди. Бинобарин, менинг ҳам кутиб оладиган кишим бўларди! Шунини ўйларканман, юрагим шу кунга қадар ҳеч ҳис қилмаган бир тарзда қаттиқ орзиқиб кетди.

Йўловчиларнинг бир қисми қаҳва ичиш учун станция буфети олдида ўтиришарди.

Мен энди тос бўлмагани учун қудуқдан ҳовучлаб сув ичиб олгач, майдон томонга йуналдим. Қаҳвахона олдида катта-кичик болалар ўйнаб юришарди. Ораларидан уни қидирдим. Йўқ. Бир оз нарироқдаги янада кўпроқ болалар гуруҳининг ёнидан ўтиб, шаҳар йўли устидаги дўконлар томонга юрдим... Бу ерда ҳам болалар бор эди...

Сават кўтарган бир киши сўраб қолди:

— Кимнидир қидиряпсанми, зобит афанди?

Мен дағал товушда:

— Йўқ, — дедим ва қадамларимни илдамлаштирдим. Бироқ ўн қадамча юрар-юрмас, тўсатдан орқага қайтдим. Ўша одамдан:

— Бу ерларда бир кичкина қиз бор эди, — дедим. — Оқ-сарикдан келган, кулча юзли... Беш-олти ёшларда... Йўқсил... Жуда йўқсил...

У кулимсираб:

— Бу ерда йўқсил боладан кўпи борми? — деди. — Исмини билсанг, болалардан сўраб кўрайлик...

Худди фоҳиша қидираётганида қўлга тушган одамдай уялиб кетдим ва бояқишга таънаомуз дедим:

— Билмайман, азизим... Аҳамияти йўқ...

Энди поездга қайтаверсам ҳам бўлади. Аммо поезд Бўзовадан юк олиши керак. Шундай экан, нега энди бир оз вақт атрофни сайр қилмаслигим керак? Кўча ўртасида таррадудланиб турарканман, бир озиқ-овқат дўкони устидаги тузуккина қаҳвахона айвончасидан менга қараб турган одамларга кўзим тушди. Бўйим новчалиги сабабли ҳамма жойда шундай қарашади. Лекин ораларидан бир кексароқ кишининг оёққа турганини, қўлларини силкитиб оғайниларига мени кўрсатгач, шоша-пиша айвонча пиллапояларидан пастга туша бошлаганини кўрдим. Ташқарига чиққач, тўғри мен томонга кела бошлади. Мен бошқа томонга ўтирилиб, кута бошладим, бир неча қадам ташладим.

Кекса аввалига ён томонимга, сўнгра олдимга ўтиб, юзимга тикилгач:

— Агар янглишмасам, сиз Умар бўлсангиз керак? — деди ва сўнгра ҳаяжон аралаш қаҳқаҳа отди:

— Шу бўй билан Умар бўлмаслигингиз мумкинми, ахир?! Қучоқлашдик.

Бу киши жуда қадимдан танийдиганим Муродбей деган муҳандис эди. Жуда ҳассос, жўшқин, гапга чечан, бир оз думбулроқ одам бўлгани учун уни Дали Мурод дейишарди. Мен қишлоқда муаллимлик қилган кезлари у Оқденгиз санжовида<sup>1</sup> ободонлаштириш ишлари муҳандиси бўлган эди. Миллий қаршилиқ ҳаракати бошланган кунларда барча ишини йиғиштириб, қўлига қуроол олган, неча ойлаб биз билан тоғларда бўлган эди. Айтишим мумкинки, умримда биринчи марта менинг ёввойи қобиғимни ёришга муваффақ бўлган, қалбимда инсонларга меҳр-муҳаббат уйғотган ягона киши у эди. Дунёда ҳеч кимса билан бу қадар апоқчапоқ бўлганимни эслай олмайман.

Бечора хийла қариб, озиб-тўзиб қолибди. Сочлари оқарибди, юзини ажин қоплабди. Бироқ кўзлари ҳамон аввалгидай порлаб турарди.

Бир-биримизни бағримиздан бўшатгандан сўнг:

— Бу ерларда кимни қидириб юрибсан, Умар? — деб сўради.

Мен поезд ва узоқларга ишора қилиб:

---

<sup>1</sup> Санжож — байроқ, бу ўринда: Усманийлар замонида ва XX аср бошларида Туркияда вилоятдан кичик, тумандан катта бошқарув идораси.

— Аскарликдан қайтйпман, — дедим.

— Яна хизматда бўлдингми?

— Ушандан буён давомли хизматда эдим.

— Хўш, энди-чи?

— Энди хизмат битди... Бушатиш қоғози қўлимга тегди... Ўзингиз-чи, Муродбей?

— Бўзова ободонлаштириш муҳандисиман, — деганидан сўнг бармоқ букиб санашга тушиб кетди. Истиклол урушидан сўнг Ободонлаштириш вазири муовини, бир оз вақт депутат, бир оз вақт Истанбул Ободонлаштириш бошқармаси мудирини, энг охири Бўзова ободонлаштириш муҳандиси...

Меҳр билан елкаларимни силкитиб, аввалгидай қаҳқаҳа отди:

— Тескари ўсиш... Олдинига генерал, майор, сўнгига бўлса оддий аскар... Сизнинг касбу корингизда бунақаси бўлмаса керак, шундай эмасми?

Муродбей шу ернинг ўзида мени қаҳва билан сийламоқчи бўлди, бироқ шу вақтда биринчи қўнғироқ чалиниб қолди ва биз станция томонга юрдик.

— Сен, Умар, — деди, — сен, қаёққа кетаётирсан?

Қўлим билан англаб бўлмайдиган қандайдир ишорат қилдим:

— Балки Анқарага, балки Истанбулга, балки бошқа бирон жойга...

У яна қаҳқаҳа отди:

— Нақадар аниқ мақсад... Бирон жойда сени кимдир кутяптими ё?

Мен бу гал жавоб ўрнига кулдим. Лекин у бирданига маъносиз тортди:

— Эҳ, Умар, эҳ... Не иш қилмоқчисан?

— Бу ҳам номаълум... Саргузаштлар ниҳоясига етди. Энди янги сени топиш керак.

Вагонлар атрофига болалар тупланган эди. Охирги вагоннинг деразасидан бир киши ерга нималарнидир отаётганди. Уларни илиб олиш учун чопган бир қизча юзтубан йиқилди. Уни ўша қизчага шунчалик ўхшатдимки, Муродбейни қолдириб, ўша томонга югурдим. Аммо у эмас экан. Агар у бўлса, ким билади, қанчалик қийқириб юборган бўларди?!

Офайнимнинг ёнига қайтарканман, у бу маъносиз ҳаракатимнинг сабабини сўраса керак, деб ўйладим. Бироқ у бунга эътибор ҳам бермаган экан. Сухбатимизни келган жойидан давом эттирди:

— Модомики, сенга саргузашт керак экан, сенинг ўрнингда бўлсам, икки кун менга меҳмон бўлиб қолган бўлурдим... Бу ҳам бир саргузашт... Паттангни алмаштириб оламиз. Бир-биримизни бошқа кўрамизми-йўқми?

Муродбей шундай деяётган бўлса-да, ҳар ҳолда, кўпам умидвор эмасди шекилли, мени қўлтиқлаб вагон эшиги ёнига бошлаб кетаверди.

Шундоққина ёнгинамизда учинчи кўнғироқ чалинди.

Тўсатдан:

— Майли, сен айтгандай бўлақолсин, Муродбей, — дедим ва оний қарорга келиб, вагонга югуриб кирдим. Эшиклар ёпила бошлаганди. Жавондаги жомадоним ва шамсиямни деразадан улоқтирдим. Ўтирган жойимдаги майда-чуйдаларимни олиб, эшик томонга отилдим.

#### 4

Мен учун тамомила бошқача бўлган ўша кечанинг тотти ва гаштини ҳозир унутганман.

Муродбей станция йўлининг ўнг томонидаги уйда истиқомат қилар экан. Кенгина даҳлиздан ўтиб, юқори қаватга кўтарилдик. Бу қаватда ҳам бир катта даҳлиз ва учта хона бор эди. Сўрига кўтарилган ток япроқлари ва ғуж-ғуж узум бошлари даҳлизнинг панжарали деразаларини худди девордек қоплаган ва ичкаридаги оқшом қоронғилигини янада қуюқлаштирган. Даҳлизда калта иштон, кўйлак кийган ва ялангоёқ юрган паст бўйли, бақалоқ киши қоронғи зинапоядан кўтарилаётанализни кўриб кўрқиб кетди ва сакраб қоча бошлади.

Муродбей:

— Тўхта, ошиқ<sup>1</sup>... Қаёққа? Бегона эмас! — дея бақирганча уни қўлидан ушлаб олди ва менга таништирди. Исми Фарҳод бўлган бу йигит деҳқончилик ишлари бўйича амалдор экан. Кўриниши бир оз тўпори, юзи думалоқ, қошлари

<sup>1</sup> Ошиқ — бахши.

туташ, йигирма саккиз-ўттиз ёшлардаги йигит. Менга калта иштондай кўринган нарса бевақт қорин солгани сабабли қорнининг устига тортиб қўйилган ва дазмол кўрмаган оқшим эди.

Муродбей:

— Фарҳод ижарада бирга яшайдиган оғайним, — деди. — Шундай катта хона турганида боғча устидаги каталакдай кичик хонани олган. Неғалигини биласанми? Ўтакетган хотинбоз бу. Орқа томондаги деразанинг панжаралари ортидан қўшни деразалардаги аёлларга суқланади.

Фарҳод ёш болалардай уятчан экан.

— Худо ҳаққи, қўй шу гапларни, оғажон... Қўйсанг-чи, — дея ялиниб, яна қочмоқчи бўлди. Лекин қўлларини муҳандиснинг қўлларидан бўшата олмай, яланг оёқ турган жойида сакрай бошлади.

— Сакрайвермасанг-чи, ҳой хумпар, оёғингга зирапча киради-ку!

Ҳозиргина ёндирган фонусни кўтариб орқамиздан юқорига чиққан уй соҳибаси билан ҳаммамиз бараварига бирданига хохолашиб кулиб юбордик. Қаҳқаҳа отиб кулиш ҳам мен учун бу кечанинг янгиликларидан. Ўз овозим ўзимга бегонадай туюларди. Муродбей:

— Хуллас, биз бу ерда бир оилага ўхшаймиз, — деди. — Катта хонимни ҳам ўзимизга ўргатиб олдик, ёмон эмас, ўртамиёна кун кўриб турибмиз.

Уй эгаси кўпни кўрган бир кекса аёл. Қизлари ва ўғилларини уйли-жойли қилган, ўзи ҳеч бири билан яшагиси келмагани учун ёлғиз қолган экан.

Аёл худди боласидай кўриши аён бўлиб турган Фарҳодни олдига солиб, бизга овқат тайёрлаш учун ошхонага тушиб кетди. Фақат кетишидан олдин девор жавонидан бир шиша ва қадахларни олиб, Муродбейга:

— Бугун меҳмонинг келибди... Энди бу оқшом рақи<sup>1</sup> ҳам ичсанг керак, — дея кулди.

— Шундай қиламиз-а, Умар, нима дейсан?

— Ичамиз, Муродбей, — дедим.

Бу оқшом жуда итоаткор бўлиб қолган эдим...

<sup>1</sup> Рақи — турк ароғи.



Ҳаво иссиқ бўлгани учун камзулларимизни ечиб, кўйлақларимизнинг енгини шимариб олдик. Илк қадахни кўтарганимиздан кейин Муродбей тоғларда яшаган вақтларимиздагидек, ёшларча нашъа билан:

— Эҳ, ўша ҳисоб-китобни билмайдиган тотли ҳаёт, яъни дарбадарлик... — деб қўйди.

Бу нашъа остида ҳузн ҳам пинҳон эди. Ўзи истамаган ҳолда бир-бирига уйғун бўлмаган узуқ-юлуқ сўзлар билан буни ошкор эта бошлади:

— Дарбадарлик қаерга кетаётганини билмай яшаш дегани эмас, Умар... Бу не эканини билмаган ҳолда бир нарсани у ер бу ердан ахтариш демақдир... Йиллар оқиб ўтади, бир куни қарайсан-ки, вақт жуда оз қолган... Ҳали ҳам кимсасиз ва ёлғиз эканингни айтганингда сенга ачиниб кетдим, Умар. Менинг яқинларим бор, лекин шундай бўлсада, ёлғизман... Хотиним бор... Ўғилларим, қизларим, невараларим бор... Аммо ҳаммаси тариқдай сочилиб кетган... ҳатто қаерда эканликларини ҳали-ҳануз аниқ билмайман... Қанчадан қанча хотинларни севдим... Улардан бирига уйландим... Қанчадан қанча турмуш ташвишлари, турли-туман воқеалар, тўсиқлар... «Шошилма... Шу кунлар ўтиб кетсин... Албатта, бир-биримизга тўймай маза қилиб яшайдиган кунларимиз келади», — дердим нуқул. Аммо бир куни қарасам... Кунлар шу даражада селдай оқиб ўтиб кетибди-ки, қарасам, ҳар иккимизда ҳам тўймайдиган маза-матра қолмабди. Хотиним, қачон қарасанг, болаларининг ёнида. Гоҳ унисиникига боради, гоҳ бунисиникига... Мен бўлсам, ҳаммасидан воз кечиб, Бўзовага келиб қолдим... Пастдаги кекса аёл ҳам шундай... Бу ерда бир-бирига ҳеч қандай ришта билан боғланмаган ғаройиб, лекин ширин бир оила пайдо бўлди... Уй соҳибаси ва Фарҳод билан бирга...

Муродбей Фарҳоднинг исмини тилга оларкан, у қулида ноз-неъмат тула патнис билан зинапояда кўринди. Бу кутилмаган янгилик бўлгандек, Муродбей ўрнидан ирғиб туриб, хурсандчилик билан: «Воҳ, воҳ, бу сенмисан, ошиқ?» — дея қичқириб юборди. Фарҳод шурлик сал бўлмаса қулидаги патнисни тушириб юбораёзди. Муродбей унга ёпиша кетди, қаҳқаҳа отиб, бераҳмларча сочларидан, болаларники сингари лўппи ва қирмизи ёноқларидан тортқилаб силкий бошлади. Ниҳоят, бир оз аввал айтган сўзларидан уст-

бошига тўкилган маънос нарсаларни силкиб бўлгандек, тинч-ланиб, хушнуд ҳолда уни ёнига ўтқазди. Ичишда давом этдик... Фарҳоднинг хотинларга суқланишдан бошқа фазилатлари ҳам бор экан. Удни қойиллатиб чаларкан. Бир неча қадахдан сўнг Муродбей удни унга мажбуран тутқазиб, ашула айттира бошлади. Фарҳод бошида уялинқираб, бироз таранг қилди. Лекин бошлаганидан кейин ҳеч тўхтамай куйлайверди. Бизнинг кўпам эшитмай, суҳбатни давом эттирганимиз унга далда берган эди. Аён бўлдики, у ўзи учун чалиб, куйлайдиган одам экан. Худди менинг расм солишимга ўхшаш бир ишқибозлик. Бир вақт Муродбей қўлимга туртиб, кўз қири билан Фарҳодга ишора қилди. Қарасам, у уднинг устига эгилганича паст товушда: «Кимларга алданмади бечора кўнгил?» — дея ашула айтаётган эди. Мен бунда ғайриодатий бир нарса кўрмадим. Бироқ Муродбей яна бирданига уни сочларидан тортиб, бошини кўтариб, юзини менга кўрсатди: Фарҳоднинг кўзидан ёш шашқатор оқарди.

— Бу қанақаси, ошиқ? Уялмайсанми?

— Қўйсанг-чи, оғажон, оёғингга поёндоз бўлай, тегма.

— Қани, кўзларинг билан бурнингни бир артиб ол-чи, кейин яна битта отамиз...

Сўнгра менга тушунтира бошлади:

— Турк қўшиқларини ичмасдан, йиғламасдан айтиб бўлмайди. Айниқса, ошиқ бўлмай туриб... Фарҳод Дехқончилик билим юртида ўқиган. Бошидан кўп нарса ўтган. Аммо у ҳам менга ўхшаб тескарисига ўсган. Бир неча йил ичида Анқарада, Измирда, Аданада, ҳозир эсимда йўқ, яна бирикки ерда амал беришган. Охир-оқибат, худди мендай, Бўзовага жўнатишган... Ўйламай қўяқол, давлат уни ишлаган жойларидан, худди мендек, бадарға қилган.

— Оғажон, қурбонинг бўлай...

— У борган жойида бир ёки бир йўла бир неча қизга ошиқ бўлади. Қизлар ёки, уларнинг ота-оналари бўлса, уни ҳайдатишади... У бўлса, созини қўлига олади-ю, ҳайё-хуйт деб йўлга тушади... Бизнинг Фарҳод ана шунақа...

— Устимдан кулма, оғажон... Оёғингни ўпай!..

Овқатни еб бўлгунимизга қадар ҳазил-ҳузул давом этади.

Болага ўхшаган бу йигит мен тушгунадиган одамлар сирасидан эмас. Лекин шундай бўлса-да, ушбу оқшом бошқа нарсалардек, уни ҳам хушфеъл ва дилкаш деб топгандим.

Муродбей овқат еб бўлинган ҳамон, оёққа қалқиб:

— Қани, болалар, туринглар, Бўзованинг тунги модерн ҳаётини кўришга борамиз, — деди. — «Уя» барида бир вақтичоғлик қилайлик.

Шундай деркан, оқшомдан бери калламдан кетмаётган таъбирни ишлатди:

— Бу кеча бошқача бир кеча...

Мен ҳам унга ўхшаб, оёққа қалқдим:

— Бу кеча Умар қилолмайдиган бирон иш йўқ.

Қоронғи кўчаларда битта-иккита мастдан бошқа кимса қолмаган. Қўлтиқлашганча ашула айтиб келаётган уч киши кўча муюлишида бизларни кўрди дегунча, тўхтаб қолишди. Ораларидан бири ингичка овозда:

— Худо асрасин... Булар соқчилармикан ё? — дея қичқирди.

Муродбейнинг «бар» дегани бозор бошида жойлашган, катта ҳовузли бир казино ёки майхона экан. Тўрдаги буфетнинг ёнида кўтарилган мўъжазгина саҳнада иккита аёл уд ва камон чалиб, ашула айтаётган эди.

Муродбейнинг Бўзовадаги деярли ҳар бир одам билан ошна бўлиб кетгани маълум бўлди. Казино эгаси эканлиги кўриниб турган, мўйловига оқ тушган бир киши бизни энг олдинги столга утқазмоқчи бўлди. Барчанинг нигоҳи менга қадалишидан безганим учун чеккароқдаги йўғон устун орқасида ўтиришни маъқул топдим.

Сархушлар куй-қўшиқни, худди бир оз олдин биз уйда Фарҳоднинг удини тинглаганимиз сингари, чала-чулпа тинглашар, бир-бири билан бақириб гаплашишар, қўшиқ тугади дегунча: «Яша... Барака топ... Жуфт бўлсин», — деб қичқириб қўйишар, ҳуштак чалишар эди.

Аёллардан бири кўрпага ўхшаш қалин пальтога ураниб ўтирарди. Шу ўтиришида уятчан, тортинчоқ уй бекасига ўхшарди. Аммо ашула айтмоқчи бўлиб ўрнидан турганида пальтони бир томонга отиб, мунчоқли ҳарир кўйлагида деярли қип-яланғоч бўлиб қоларди.

Муродбей официантдан:

— Нега бундай қияпти? — деб сўради...

Официант:

— Ҳаммомга борган экан, шунинг учун шамоллаб қолишдан чўчияпти, — деди.

Аёл Муродбей официант билан у ҳақда сўзлашаётганини сезиб, боши билан бир ишорат қилиб қўйди. Бир оз кейинроқ созга танаффус берилгач, ёнимизга келди. Яна пальтосига ўраниб, ёнимизга ўтирди.

— Муҳандисбей, кўпдан бери бизни унутиб юбордингиз-ку... Худо ҳаққи, сизга нима бўлдийкан дея ташвиш тортаётгандим...

Аёл Муродбей билан гаплашаркан, менга қилган ишвали боқишидан асл муддаоси мен эканини тушундим.

Муродбей:

— Сендан хафа бўлдим...Энди бошқа келмайман, — деди ва яна Фарҳодга гап ота бошлади:

— Лекин бу бола миямга тушган қурт бўлди: «Агар бу кеча уни кўрмасам, ўзимни ўзим ўлдираман!» — деб менга дўқ урди. Худо ҳаққи, не қилсанг қил, мени шундан қутқар... савоб бўлади.

Фарҳоднинг кўзлари косасидан чиққудай бўлди:

— Худо ҳаққи, ёлғон бу! — дея типирчилади ва кетишга чоғланиб ўрнидан турди.

Муродбей уни шимининг камаридан ушлаб олишга улгурган эди. Қаҳқаҳа отиб куларкан:

— Қани, ўтир-чи, — деди. — Бўлмаса шиминг йиртилади, анави жойинг очилиб қолади!

Аёл ёлғондакамига уялиб:

— Вой, вой... — дея қўллари билан юзини бекитди.

Фарҳод ўзини у ёқ-бу ёққа ташлаб:

— Қўйвор мени, оёғингга поёндоз бўлай, оғажон... Бунақа ҳазил кетмайди. Шарманда бўлдим, кетаман, — деди.

— Майли, кетақол, аммо туғрисини айтиб кет... Бу гўзал хотинга ошиқ эканингни инкор этасанми?

— Нега энди ошиқ бўларканман? Албатта, ошиқ эмасман...

Бу гал хотин ишва билан сузилиб, унга ситам қилди:

— Нима, мен севилмайдиган аёлманми?

Сўнгра менга ўтирилди. Асл мақсади ҳам шу эди.

— Сиз айтақолинг, бей афанди... Мен қараб бўлмайдиган даражада хунук аёлманми?

Тўғриси айтганда, бу ишларда мен ҳам Фарҳоддек бўлмаса-да, бир оз тортинчоқ ва тажрибасизроқман. Бироқ йўғон овозим билан:

— Гап бўлиши мумкин эмас, йўқ, албатта, — дея унчалик латиф бўлмаган бир мақтов айтишимга тўғри келди.

Муродбей:

— Қани, қани, жойингда одоб сақлаб ўтир, Фарҳод... Энди сенга ҳеч нарса демайман, — деди ва аёл билан сўзлаша бошлади:

— Сен ҳозиргина ҳаммомдан чиққан эмишсан, тўғрими? Шунинг учун бу кеча бунақа ўраниб-чирманиб ўтирибсанми?

— Бир оз тумов бўлганман, муҳандисбей, соғ бўлинг. Азизбейнинг саҳнаси ҳам жуда баҳаво, барака топсин...

— Ҳаммомга бордингми-а?.. Воҳ, воҳ, воҳ!.. Тоштахтанинг устида ётганигни бир тасаввур қилмоқ керак... Ҳой қиз, зотан, сен ҳаммомга бормасанг ҳам баданинг ҳар доим ҳаммомдан энди чиққандай билқилаб туради-ку. Энди бу баданинг жўмрак бошида мочалка билан гижир-гижир ишқалангандан, иссиқ сувда кўпиртирилган совун билан топ-тоза ювилгандан кейин кўпчиган хамирдек қаваришини бир кўз олдингга келтир. Вой-дод, ўлиб қоламан!..

Муродбей бу гапларни айтarkan, менга қош-кўзи билан ишора қилиб, Фарҳодни ҳаяжонлантириш учун ғаламислик қилаётганини англатар, қаҳқаҳа отиб кулар эди. Бироқ мен, худди оқшомдаги шодлиги сингари, унинг бу хурсандчилиги ортидаги ҳазинликни сезмай қолмадим.

Нима ҳам бўлди-ю, кўп ўтмай яқинимиздаги столлардан бирида ўтирган бир кекса унга: «Муҳандис, шу хурсандчилигингдан менга озгина берсанг яхши бўларди, бу кеча маза қилиб ухлардим», — деб қолди. У ҳам: «Ол, бердим, муборақ бўлсин, доктор!» — дегач: «Шунда сен кайф қилиб ўтирасан, мен бўлсам ухлаб олардим!» — дея шивирлаб хўрсиниб қўйди. Бу гапдан мен тахминим бежиз эмаслигини эътироф этдим.

Аёлни биринчи кўришда уй бекасига ухшатиб янглишмаган эканман.

Қарангки, собиқ эри билан яшайдиган боласига ўзи тўқиган жун камзул юборганини орада Муродбейга айтгани ҳам шундан далолат берарди. Бироқ, ўзи эътироф этга-

нидай, «артист ҳаёти» дея таъриф этилган бу ҳаёти уни фоҳишаликни касб қилиб олганлардан баттарроқ ҳаёсиз ва шармсиз аёлга айлантирган эди.

Фарҳод аёлнинг очиқ сонларига уғринча кўз ташлаётганини кўриб қолган Муродбей: «Худо ҳаққи, бунга бир нарсани кўрсатиб юборсанг-чи, бир тўйсин!» — дея ҳазиллашди дегунча, аёл ҳеч ноз-финоқ қилиб ўтирмай:

— А... Нима қипти... Истаклари борми? Майли, кўра қолсин, — дея пальтосининг этагини юқори кўтарди. — Гуноҳи ўз бўйингизда... Хоҳласангиз стол остидан томоша қила қолинг, лекин биров сезиб қолмасин, — деб бизга илтифот қилиб қўйди ва жуда усталик билан яланғоч сонларини биқинимиздаги устуннинг орқасига яширди.

Муродбей бу сафар чинакам ҳасрат билан Фарҳодга:

— Ошиқ, бундай фурсат яна қачон насиб бўлади-ю? Ахир, кўшни боғчаларда бунинг ҳеч бўлмаса мингдан бирини кўрармиканман, деб панжара ордидан сураткашга ўхшаб каллангни дераза пардасига буркаб ўтирасан, оварсар, — деб қўйди.

Уялишнинг ҳам чеки бор. Болаларниқандай лўппи ёноқлари қизарган, кўзлари ғилайлашган бояқиш Фарҳод пастга осилган лабини титратиб:

— Хўш, нима бўпти? Қарасам, қарайвераман! — деди бирдан юрак ютиб.

Бироқ аёл:

— Хоҳласанг, ерга бир нарса тушириб юборгандай эгилда, қўлинг билан бир марта сийпалайқол, — дея олов устига мой қўйди, бироқ бу меъеридан ўтиб кетгани учун Фарҳод исён кўтарди:

— Мен бунақа тарбиясизлик қилишни истамайман... Истамайман бунақа тарбиясизлик қилишни, — дея минғиллади.

Энди аёлнинг жаҳли чиқди:

— Хоҳламасанг хоҳлама, — деди. — Сенга кўзим учиб тургани йўқ. Қолаверса, қоши туташ, чаккаси қизил эркакларни асло ёқтирмайман.

Сўнгра унинг рашкини қўзғатмоқчи бўлгандек, мени кўрсатди ва, бир оз олдин айтган «артист ҳаёти» каби, бу турмушида ўрганган бир луқмани ўртага ташлади:

— Мен аслида зобитбейга ўхшаган эркакларни яхши кўраман, — дея кулди.

Кулаётган бўлса-да, бу жиддий эди, чунки ёнимизга келиб ўтирганидан бери мендан кўз узмаганди. Яхшиямки, худди шу пайт соз чалинди ва уни саҳнага чақириб қолишди.

Шунда биз ҳам қўзғалдик. Муродбейни рози қилиш учун орада бир хотиннинг яланғоч сонларини томоша қилишга кўнган бўлишига қарамай, Фарҳод кўчага чиқди дегунча, ундан ранжиганини такрор билдирди:

— Оғажон, бундан кейин уйдан ташқарида сен билан улфатчилик қилмайман, — деди ва жаҳл билан олдимизга тушди. Хотин ёнимиздан кетди дегунча Муродбей казинодан чиқишни хоҳлаб қолгани ҳам Фарҳоднинг жаҳлини чиқаргани шубҳасиз эди.

\* \* \*

Кўчада энди, ҳатто, инс-жинлар ҳам қолмаган. Муродбей ҳар икки қадамда бир тўхтаб, қўлимдан ушлайди ва дейди:

— Ўша вақтлардаги тоғ кечалари қандай бўлган эди, босқин ва қон кечалари эмасмиди улар?

Бу кечалар мен учун ўн-ўн беш кун олдинга қадар узлуксиз давом этганини хаёлимга ҳам келтирмайман. Фарҳод биздан ўн-ўн беш қадам олдинда борар, фақат муюлишларда бизнинг бошқа кўчага бурилишимиздан хавотир олиб кутиб турарди.

Муродбей қайғуга берилиб кетмаслик учун ундан ёрдам кутгандек, хоҳлаб кулишда давом этади:

— Бу йигит мени кўп хурсанд қилади. Лекин мен, эҳтимол, ҳаддан ортиқ жиғига тегавераман шекилли... Бечорани нуқул ё унисига, ёки бунисига ошиқ дейман. Худди бу кеча қилганимдай. Холисандилло айтганда, у хотин ҳам ошиқ бўлишга арзийди. Артист бўламан дея уй-жойидан кечиб, созандаларнинг кетига тушган, бечора.

Хуш, шу ёшимиз, бошимизга қарамай, ҳаммамиз ҳам ундан-да кўпроқ нарсаларга ипсиз боғланган дарбадарлар эмасмизми? Бемаҳалда бу ерларда санқиб юрганимизнинг сабабини биласанми? Бу ерга келиб нечоғлиқ яхши иш қилганингни билмайсан-да, Умар!

Яна тўхтаб, тор кўчадаги ярим-ёрти қоронғи уйларнинг қўл узатса етадиган паст томлари орасидан кўринган мовий осмон бушлиғига тикиларкан, хўрсинди, сўнг кулиб, Фарҳодни чақирди:

— Ҳой, ошиқ, бу ёққа кел... Сенга айтадиган бир яхши гапим бор... Кўп таранг қилаверма. Жуда муҳим гап... Қани, кел бу ёққа... Бу ёнимга ут... Қани, чап қўлтиғимга кир... Ҳўш, айт-чи, киши билмас ошиқ бўлган, сўнг бозорда юзини чечак босганини кўргач, совуган бирор қизинг бўлмаганми? Мен шунақасини бутун бозорда кўрдим.

Қўлимга бармоғи билан нуқиб, сўзида давом этди:

— Яқиндан кўрсанг, жуда офатижон эди у қиз. Онаси сураган нарсасини олиб бермагани учун йиғлаган эди шекилли!.. Ёноқлари ловуллаб ёнаётгандек эди. Чўтир чуқурчалари ичида қолган кўзёши томчилари қандай ялтираганини бир кўрсайдинг!.. Агар у қиз бировнинг хотини бўлса, эри ҳар кеча бир баҳона билан уни йиғлатган, кейин кўзёшлари қуримасдан, тиззасига ўтқазиб, юзларини чироққа тутиб, иссиқ-иссиқ бўсалар... Умар, ўзинг айтгин, аҳмоқлар хотинларни унчалик танишмайди, тўғрими? Аммо сулув қизнинг чеҳрасида чўтир чуқурчалари ҳам жуда гўзал кўринар экан... Шундай эмасми, Умар?

## 5

Борган ҳар бир шаҳар-қишлоқ кўчаларида ажнабий сайёҳлар каби кезиш кўпдан бери менга одат бўлиб қолган. Шу орада дафтаримга у-бу расмларни ҳам қоралаб қўяман. Ўша куни саҳармардонданок бу ишга киришган эдим. Анча вақт кўчаларни кезганимдан сўнг бир майдонга чиқдим. Майдоннинг бир томонида масжид, унинг ёнида чоғроқ эски қабристон... Масжид олдида бир тобут турибди. Ҳали вақт эрта бўлгани учун атрофида болалардан бошқа кимса йўқ... Болалардан баъзилари тобутнинг олдида, катгароғи ямани рўмолни бошига салла қилиб ўраган. Улар жаноза намози ўйинини ўйнамоқдалар. Сават кўтарган бир букри чол: «Уялмайсизларми, зумрашалар? Бошқа ўйин қуриб қолдими сизларга?» — дея қўлидаги таёқни кўтариб таҳдид қилди. Болалар қичқириб-бақириб қабристон ичига қочишди. Ораларида кичкина қизлар ҳам бор. Мен ҳам, кезиб



юрган одамдек, уларнинг орқасидан юрдим. Кимни қидираётганимни айтишнинг ҳожати бормикан? Кеча казинодан қайтаётганимизда Муродбейнинг: «Соч-соқолимиз оқарганига қарамай ҳаммамиз ҳам ниманингдир орқасига ипсиз боғланган дарбадарлар эмасмизми?» — дегани эсимга тушди. Мен ҳам буш вақтимни, томоша учун бўлса-да, Бўзовада бир жажжи қизалоқни излаб топишга сарфлаётганим йўқми, ахир? Дарахтларга тирмашган, қабр тошлари устида сакраган болалар орасидан бир соатлик қизчамни ахтардим. Ўзимни синиқ қабр тошларидаги битикларни ўқиётганга солдим. Болалар ўйнаган намоз ўйини каби, мендай кап-катта одам ҳам ота-қиз ўйинини ўйнаётган эди. Болалар дастлаб мендан ўзларини олиб қочган бўлсалар-да, сўнг аста яқинлашдилар. Агар исмини билганимда суриштирган бўлардим. Шундай бўлса-да, яна сўрадим. Кейин хизматдан бўшатилиш қоғозим билан бирга қўйинидаги чарм ҳамёнда турган расмини эсладим ва чиқардим. Болалар бир-бирининг боши устидан расмга тикилиб қарашди. Битгаси: «Ҳа, маҳалламизда бир қизча бор эди... У ҳам йўқсил», — деди. Бундан умидданиб: «Маҳаллангиз узоқми?» — деб сўрамоқчи бўлдим. Лекин бирданига ўзимга келдим: бу боланинг орқасига тушиб, маҳалла оралаб суриштирув олиб боргандек уялиб кетдим ва ўз-ўзимдан жаҳлим чиқди. Бироқ кўп ўтмай расталардан, ундан сўнгра бозордан кечарқанман, кўзимга кўринган қизчаларга диққат билан разм солдим, тескари қараб турганларининг олдига ўтиб қарадим. Ниҳоят, худди болалардан суриштирганимга ўхшаб, бир почтачидан сўрашдан ўзимни тия олмадим. У, ҳаво иссиқ бўлишига қарамай, эгнига ямоқ солинган пальто, пайпоқли оёқларига кир калиш кийиб олган ва ўзи билан ўзи сўзлашганча олдимда бораётган қоқсуяк чол эди. Мени кўрди дегунча, гапга киришиб кетди.

Шаҳарда янги одам эканлигим учун менга қизиқиб қолган эди. Қаердан, қачон келганимни билгиси келди. Мен ҳам унинг почтачи эканлиги, бинобарин, барчани танишига умид боғлаб, яна шу савол билан мурожаат қилдим, қизчани таъриф-тавсиф қилдим. Аввалига, худди бир кун олдин зироат дўкони олдида кимни қидираётганимни сўраган кишидай, у ҳам Бўзовада йўқсил болалардан кўпи йўқлигини айтди. Сўнгра:

— Шошма, шошма! Мен мактуб олиб борган жойларим-да уни қидириб кўрай... Сен менга манзилингни айт, — деди.

Почтачи бир оз тентакнамо бечора чол бўлгани учун кўп ўтмай мени ҳам, суҳбатимизни ҳам унутиб юбориши тайин. Шундай бўлса-да, унга ободонлаштириш муҳандисининг манзилини беришдек кулгили ишдан ўзимни тия олмадим. Сўнгра худди бировга зарда қилгандек, ўз-ўзимга: «Етар шунчалик бемаънилик. Қани энди, олға, олға!» — дея ўзимга қатъий буйруқ бериб, ҳукумат майдони томонга йўл олдим.

\* \* \*

Муродбейни чошгоҳда ҳукумат уйдаги идорасидан топишим керак. Ҳали эрта. Аммо энди бошқа борадиган жойим қолмаган.

Ҳукумат уйи катта майдон тўрида, соатли минора рўпасидаги эски ва катта бинода жойлашган экан. Соатли минора билан ҳукумат уйи орасида ва асосий эшикнинг кенг тош зинапоёлари устида эркак-аёл аралаш кўпгина халойиқ, қишлоқ кишилари тўпланган. Нима бўлаётганини суриштиришга улгурмай туриб, қуроли жандармлар ўнтача кишанланган кишини келтиришаётганига кўзим тушди. Уларнинг кийим-кечаги ва бутун борлиги қароқчи эканликларидан далолат бериб турарди... Кезган ерларимда бунақаларни кўп кўрганим учун унчалик эътибор бермаيمان. Ҳукумат уйига кириш учун зинапоёдаги халойиқнинг бир оз сийраклашишини кутиб турдим. Бироқ полициячиларнинг эшикни тўсганини ва зинапоё устига ёғилаётган одамлар кўпайганини кўриб, шу томонга юрдим.

Бинонинг узун ва кенг даҳлизи ҳам тирбанд. Тўрдаги Жиноят ишлари суди эшиги олдида полициячиларни халойиқ қисти-бастига олган. Узун бўйимни ва формамни кўриб, халойиқ менга осонгина йўл берди. Гўдақларини қучоқлаганча ерда чўнқайиб ўтирган рўмолли ва пешбандли қишлоқ аёллари ва болаларни босиб олмасликка ҳаракат қилиб илгариларим.

Жиноят ишлари суди биринчи қаватнинг чап қанотини бошдан-оёқ эгаллаган катта залда жойлашган эди. Томошабинлар залнинг ярмидан кўпроғинигина эгаллаган. Орқа томондаги ўриндиқларнинг кўпи бўш.

Мен бутунлай бўш қаторга ўтиб, дераза ёнига чуқдим. Олдимдаги қаторларда яхши кийинган кишилар орасида бир нечта хотин-қизлар ҳам утирарди. Шляпалари ва пальтоларига қараганда, улар амалдор ва машинистка эдилар.

Нотаниш ва новча ҳарбий кириб келгани залдагиларда қизиқиш уйғотган эди. Қаторларда ўтирганлар, ҳатто, айбланувчиларнинг бир-иккитаси ўгирилиб, менга қараб қўйишди. Айбланувчилар жуда ночор кийинган қишлоқ кишилари эди. Ораларида бир нафар мўйсафид ҳам бор. Бошқалари ёшроқ ва ўрта яшар йигитлар. Ҳаммасининг соч-соқоли ўсиб кетган. Мўйсафиддан бошқа ҳаммаси кенг деразалар ортидаги қуёшга қараб ўтиргани учун юзларини ён томондан кўриб турардим. Уларни қароқчи дея тахмин қилиб янглишмаган бўлсам керак.

Бунақа кишилар менга яхши таниш. Туриш-турмуши ва нигоҳларида ўзим яхши биладиган исёнчи ва қароқчиларга хос муросасиз зардани кўриб турардим.

Олдимдаги қаторда ўтирганлар билан мен ҳақда гаплашиб олган ўрта ёшли жаноб қўлидаги газета билан юзини елпиб, менга юзланиб:

— Ёмон исиб кетди-я, зобитим, шундай эмасми? — дея сўз бошлади ва қаердан келганимни сўради.

Ундан бугун қанақа иш кўрилишини суриштирдим.

Бу деярли бир йилдан бери давом этиб келаётган мушкул бир даъво эмиш. Ўтган ҳафта прокурор бир нечта кишига ўлим, бошқаларига ўн беш йилдан кам бўлмаган жазо беришни сўраган эмиш... Оқловчилар охириги сўзларини айтиб бўлганмиш... Бугун ҳукм ўқилар экан...

— Булар қароқчилар бўлса керак, — дедим.

— Нима деяпсиз, афандим? — деди у. — Қароқчи булардан минг марта авлороқ. Машали туманимизда Юқори Сазан деган қарғиш теккан бир тоғ қишлоғи бор. Бу қишлоқ асрлардан, лоф уряпти деманг, асрлардан бери Бўзованинг бошига битган бало ва исноддир... Қароқчи, қотил, дайди деганларнинг барчаси нуқул ўша ердан чиқади. Булар шу даражада қайсар ва кекчики, на музокара вақтида, на ўтган ҳафтада, на ҳимоя вақтида, суд тайинлаган расмий адвокатнинг ҳимоясини айтмасак, на ўзларини ҳимоя қилдилар, на бир оғиз пушаймонликларини айтдилар.

— Хўш, ҳукумат нима дейди бу ишга?

У лабларини ноумидлик билан буриб, кулимсиради:

— Ҳукумат ёмонни жиловлаб ололармиди? Тўғрироғи, жиловлаши мумкин, лекин бошқача йўсинда... Дорни кўтарасан, тушундингизми, афандим? Бош кўтарганинг калласини узасан... Ҳатто, бундан-да зўрроқ йўл ҳам бор... Бир кечаси бу илон инига ўт қўясан... Аҳолисини водий қишлоқларига тарқатиб юборасан... Лекин бунақа ҳукуматни қаердан топай? Ақли етмаганлар бу ердаги айбланувчиларнинг ҳеч бўлмаса икки-учтасига ўлим жазоси берилади, деб ўйлаб ўтиришибди... Бироқ натижасини кўп ўтмай ўзингиз билиб оласиз: масалан, ўлим жазоси берилиши керак бўлганларни олти йилга, айби камроқ бўлганларни даражасига қараб, уч йил, икки йил, ҳатто, бир неча ойга кесишади, холос... Тоғда ўт-ўлан, илдиз-пилдиз қавшаш ўрнига давлатнинг нонини еб семириб ётадилар, кучга тўлиб чиққач, яна қабих ишларини бошлайдилар...

Яна бир бор аччиқ заҳарханда қилгач, сўзида давом этди:

— Буни қаердан биласан, дейишингиз мумкин. Масаланинг қундай очиқ-равшан эканлигидан, ҳақиқат вилоят аҳлининг виждонини ўртаётганидан, ҳукм чиқариш расман бир ҳафтага чўзилиб кетганидан... Мен ўз вақтида адлия соҳасида ишлаган одамман. Бу ишлар қандай бўлишини биламан... Биринчи кун иссиғида судьялар ҳам масалага биздай қараган. Аммо эртасига, айниқса, кечга яқин калалар хум бўлган, ўй-фикрлари дарз кетган, индинига янада баттарроқ бўлиб бораверган... Шу тариқа жазо муддатлари ҳам, биржа қоғозининг қиймати сингари, тобора пасайиб, мен айтган даражага тушган...Олти йил ва олти ой оралиғидаги муддатга... Агар тишларини тишларига қўйиб, ҳукмни яна бир ҳафтага чўзсалар борми, бу каззоблар бу ердан оқланиб, бошларини мағрур кўтариб чиқишлари турган гап эди.

Охирги сўзларни айтarkan, қаҳқаҳа отди, бир неча қатор олдинда ўтирганларнинг айримлари биз томонга ўтирилиб қарашди. Худди шу пайт суд ҳайъати залга кириб келди, ҳаммамиз бирданига оёққа қалқдик ва остимиздаги пол тахталари бамисоли ёрилгандай гижирлади.

Афсусланарлиси шундаки, суҳбатдошимдан бу аслида қандай даъво эканини сўрашга улгурмай қолдим. Ҳукм

ўқила бошлагач, илк жумлаларданоқ бу хун даъвоси эканини пайқадим. Юқори Сазан деган қишлоқ билан Қуйи Сазан деган қўшни қишлоқ орасида худди ҳал қилувчи жангга ўхшаш тўқнашув содир бўлган, қанчадир киши ўлган, қанчасидир ярадор бўлган экан...

Ярим соат ўқилган бу ҳукм мени кўпам қизиқтирмади. ҳатто, эътибор бериб тинглаганим ҳам йўқ. Фақат икки томондаги асл айбдорлар ўша тўқнашувда ўлганини ва бири-биридан қасос олганликларини чала-ярим билиб олдим.

Мени аслида айбланувчилар қизиқтираётган эди. Улардан бир-икки нафари, гарчи наригилари сингари соқоли чиққан бўлишига қарамай, ҳали жуда ёш йигитчалар экани диққатимни жалб қилганди. Ҳукм ўқилаётганда ҳаммаси судьяларга қараш ўрнига кенг деразалар ортидаги қуёшга тикилиб ўтиришарди. Шунинг учун ҳам уларнинг юзларини ён томондан яхшироқ кўриб турардим. Бир оз аввал айтганимдай, бу бошларни бир оз ён томонга ўтирилиб туриши ва нигоҳларидан жуда яхши танир эдим: ўзлари яшаётган жамиятга муросасиз кину нафратга тўла аламзада башаралар, тузоққа тушган ноумид, йиртқич қуш қиёфалари...

Оёқ устида туриб, ҳукмни эшитар эканман, қўлим тўхтовсиз ишлар, ўриндиқ устида очиқ турган дафтаримга бу қиёфалар тасвирини туширар эдим. Қулоғимга чалинаётган гаплар: омилик, ёшлик, мажбурлаш, таҳдид ва қўрқитиш йўли билан жиноятга бошлаш каби сабабларга кўра жазолари тўхтовсиз енгиллаштирилгани ҳалигина мен билан суҳбатлашган кишининг янглишмаганини кўрсатар эди. Ҳатто, икки киши: мўйсафид билан бир ўсмир оқланди ҳам...

Тўда-тўда бўлиб залдан чиқаётган тингловчиларнинг юзкўзида кўрган томошасининг якунидан кўпам мамнун бўлмаган кишиларнинг норозилигига ўхшаш лоқайдлик аломати бор эди.

Мен чиқишга шошилмаётган, ўтирган жойимда қораламаларимни тугатаётган эдим. Шу чоғда устимга икки киши келди. Бири сариқ костюм кийган эркак, иккинчиси қора пальтоли аёл.

Эркак:

— Афв этинг, зобит афанди, — деди, — расмларингизни кўрсам бўладими?

У худди либосидек сарғиш юзли, япалоқ бурнининг учидан каттакон холи бўлган, тишлари сийрак, қирқ-қирқ беш ёшлардаги одам эди.

Расмларни кўздан кечиргач:

— Жуда яхши, ҳақиқатан ҳам жуда ўхшатибди! — деди ва уларни сал нарироқда турган аёлга узатди: — Сен ҳам кўр... Мендан ҳам яхшироқ тушунасан. Ахир, расм ўқитувчисисан-ку.

Охирги гапни менинг диққатимни жалб қилиш учун айтганини пайқадим. Лекин ўзимни билмаганга олдим. Аслида расмларни кўришни аёл хоҳлаганига шубҳа йўқ. Аёл расмларни дераза ёнига олиб бориб кўраркан, биз суҳбатлаша бошладик.

— Афандим, мен сизни бундан олдин ҳам кўрган эдим... Бултур станцияда бўлган байрам вақтида... Елкангизда бир қизча ҳам бор эди. Мен ўша ердаги қаҳвахонада ўтирган эдим. Бўйингиз жуда узун бўлгани учун дастлаб сизни халойиқ ичида бир тошнинг устига чиқиб олган бўлса керак, деб ўйлагандим. Юра бошлаганингиздан кейин ҳайрон қолдим.

Бунақа яқинлик пайдо бўлганидан сўнг аёлни ёнимизга чақирди ва менга таништирди.

— Мен Қуйи Сазандаги мактабда мудирман. Хоним ҳам муаллимларимиздан. Бугунги даъво бир оз бизники ҳисобланади. Зотан шунинг учун келдик...

Олдинги суҳбатдошим сингари, у ҳам жазоларни етарли эмас деб топган эди. Лекин у бунга кўпам эътибор бериб ўтирмади.

— Оч, бунинг устига жоҳил одамга жазо таъсир қилармиди? — деди.

— Уларнинг мактаби, муаллимлари йўқми? — деб сўрадим.

Худди мен латифа айтгандай, кула бошлади ва тишлари орасидан менга туфук сачратмаслик учун оғзини қўли билан ёпди:

— У ерга қайси муаллим, қайси инсон дош бера оларди? Ҳамманинг жони ўзига ширин. Исми қишлоқ бўлсада, калхат уясига ўхшаш бехосият бир жой... Бир патос борки, энг кексалар ҳам эслолмайдиган замонлардан буён касиб-бижғиб ётибди. Лекин азобини биз тортамиз... «Биз»

деганимда бечора, беайб, бегуноҳ Қуйи Сазанни кўзда тут-  
япман... Тупроғимиз жуда ҳосилдор, одамларимиз меҳнат-  
каш. Ҳаммаси хушфеъл ва ор-номусли кишилар. Ҳатто,  
яқин кунларда туманга айлантириш учун жиддий ташаб-  
буслар бошланди. Лекин биз билмайдиган бир айби бўлса  
керакки, Оллоҳ уни шу балога гирифтор этди... Юқори  
Сазан, Қуйи Сазан деган, ҳатто, оти ҳам бир бўлган бу  
икки қишлоқ ҳақиқатан ҳам бир-бирига душман икки мам-  
лакатга ўхшайди. Жонимиз, мол-мулкимиз ҳеч қачон хавф-  
дан холи бўлган эмас. Худди оч бурилар каби қишлоғи-  
мизга тўхтовсиз ҳужум қилишади. Бунинг устига бу икки  
қишлоқ ўртасида уч-беш йилда бир хуруж қиладиган омон-  
сиз қон даъвоси бор. Аслида бу даъво икки оила ўртаси-  
даги даъво бўлган... Аммо вақт ўтиши билан икки қиш-  
лоқнинг даъвосига айланган... Ўқилган ҳукмда қонуннинг  
«ихтилоф», «низо» сингари юмшоқ калималари ишлатил-  
ган, аммо бу охириги низо икки томон ўртасида том маъ-  
носи билан очиқ жангга айланди. Ур-йиқит ҳукумат одам-  
лари етиб келгунча, икки кун давом этди. Тарихларда  
ёзилганидек, кўчаларда тўсиқлар кўтарилди. Энг охирида  
иккала қишлоқ чегарасидаги, ривоятларга қараганда, Сул-  
тон Маҳмуд замонидан қолган тош куприк динамит би-  
лан портлатиб юборилди... Яхшироқ тасаввур қилишин-  
гиз учун айтайки, икки душман мамлакат сингари, қиш-  
лоқлар ўртасидаги ўзаро алоқа расман узилган. Бир-би-  
рининг ҳудудидан қуш ҳам ўтказмайдилар... Бу юртга жуда  
ичинг ачийди...

Гаплаша-гаплаша залнинг эшигига яқинлашиб қолган  
эдик. Биздан сал олдинроқда кетаётган муаллима бизни  
тинглар, бироқ чурқ этмасди.

Ногаҳон даҳлиздан бир хотиннинг чинқириви эшитил-  
ди. Ён томондаги очиқ эшик олдида турган бир маҳкумни  
қучоқлаган қишлоқлик жувонни полициячилар ажратиб  
олишга уринаётганини кўрдик. Ҳаяжонга тушган ва қизи-  
қаётган одамлар бир-бирини итаришиб-туртишаётган бўл-  
са-да, маҳкум авзойини бузмас, жувоннинг елкаларига ёйи-  
либ тушган пахмоқ сочларини очиқ қолдирган гулдор са-  
риқ рўмолни тўғрилашга уринарди. У дағал товушда таҳ-  
дид билан: «Бор кет, буларга ялинма!» — дея буйруқ бер-  
ди.

Бу қараш ва товуш ҳеч қачон муроса қилинмайдиган душманга асир тушган мағлуб кишининг қараши ва товуши эди. Буни чегара ҳудудларида кўп кўрганман. Ички вилоят кишисида буни кўриш эса менга жуда ғалати туюлди. Шу аснода муаллиманинг нигоҳи менда эканини ҳис қилдим. Хижолатомуз бир ҳаяжон ичида дудуқланиб, менга:

— Кошкийди, шунинг ҳам расмини чизсангиз, — деди.

Шундагина қора пальтоси ва шляпасига қараб тусмол қилганимдай, у урта ёшли аёл эмас, балки болаларникидай маъсум чехрали, нозик-ниҳол ва буғдойранг ёш қиз эканини кўрдим.

\* \* \*

Муродбейни юқори қаватдаги хонасида атрофидаги беш-олти киши билан қизгин суҳбатлашаётган ҳолда кўриб, очган эшигимни астагина ёпмоқчи бўлдим. Бироқ у мени кўриб қолган эди.

— Кел, кел... Биз ҳам сени кутаётгандик, кечикдинг, — дея қичқирди.

Улар мен билан танишиш учун тупланган эканлар. Суд залидаги прокурор ҳам уларнинг орасида эди. Менга қўл узатаркан:

— Бейни кўрдим, суд залида эди. Орқа қаторда ўтириб бизни тинглади, — деди.

Бошқа бири мен билан олдиндан таниш чиқиб қолди. У ҳам, Сазан қишлоғи муаллими каби, елкамда бир соатлик қизчам билан байрам ўйингоҳида айланиб юрганимни, сўнг бир дўкончадан унга болалар туфлиси олиб берганимни кўриб, кулимсираган кишилардан эди.

Муродбей бу гапни эшитиб асабийлашди, хафа бўлди: «Нега менинг хабарим йўқ?... Ўтган йили бу ердан ўтганингни нега менга айтмадинг?» — дея тўнғиллаб, баҳона қидиришга тушди.

Кечадан буён қанчадан-қанча нарсалар ҳақида сўзлашган бўлсак-да, бу гапни унга айтишни унутганим бир тасодиф эди. Бу иш менинг ўзимга ҳам ажабтовур туюлди. Жажжи қиз воқеасини айтиб бердим. Хонадагилар орасида Вилоят хавфсизлик бошқармасининг бошлиғи ҳам бор эди. «Шу бояқиш қизчани қидиртириб кўрайлик. Балки топармиз!» — деди у.



Бирданига ҳаммани шафқат туйғуси қоплади. «Ҳа, ҳа... Топтирайлик... Бирон чораси булар... Эҳ, ҳеч бўлмаса исмини билсайдик!» — дея азият чекдилар. Тўғри айтаётган эдилар. Агар исми маълум бўлса, балки кўчалардаги ялангоёқ қизчалар орасидан уни топиш мумкин бўларди, давлатнинг ҳеч кими йўқ кўча болалари олдидаги қарзи унинг тимсолида туланган бўлурди.

Бироқ бу шафқат кўп ўтмай ўтиб кетадиган нарса. Кейинроқ унутилиб кетади ҳам.

Муродбейни бу ердагилар жуда ҳурмат қилишар экан. Бирон иши маъқул тушмагани учун Фарҳодга тегишганидек, тирғилавериш ҳамманинг жонига тегса-да, ундан ҳеч ким хафа бўлмасди. Вилоятнинг туссиз ва бир зайлдаги ҳаётига ўзгача файз киритгани учун бўлса керак, уни яхши кўришарди. Ора-сира бирга шаҳар ошхонасига борамиз. Фарҳод ҳам бизни ўша ерда кутаётган бўлади. Боғчадаги шийпон остида бизга катта дастурхон ёзилади. Ичида катта муз парчалари сузиб юрган узум ва анор шарбатларини симирамиз, кабоб еймиз.

Ўрнимиздан турадиган вақт яқинлашиб қолганида Муродбей:

— Эртага йўлга чиқмоқчимисан, Умар? — деб қолди.

Мени Бўзовада янада кўпроқ олиб қолиш учун шериклари билан ҳужумга ўтмоқчи эканини сезиб:

— Кейинроқ гаплашамиз, — дедим. Мақсадимни тушунди:

— Йўқ, Умар, — деди, — ҳамма дўстларинг илтимос қилишяпти. Бўзовада ҳеч бўлмаса бир ҳафта меҳмон бўлишингни хоҳлашяпти...

Камгап ва дилгир новча одам оғайниларига ҳеч гап айтмаслиги керак эди. Лекин унинг истагини бажо келтириш учун барчаси бирданига устимга ёпирилди.

— Хўп, хўп... Эртанги поездда кетмайман... Нарёғини кейин ўйлаб кўрамиз, Муродбей, — дедим.

Унинг хурсандчилигига путур етказмаслик учун ана шундай қарорга келган эдим. Фақат шугина эмас. Бунда менга ичида ва атрофидаги сукунатнинг ўзига хос саси бордек туюладиган ўша ёлғиз уйда Муродбей ва Фарҳод билан ўтказадиган бошқача бир неча куннинг улуши ҳам бор. Бироқ бу муддат мобайнида, умид қилганимдек, ёлғиз қолол-

масам керак. Муродбейнинг оғайнилари бизни ўз ҳоли-мизга ташлаб қўйишмади, тухтовсиз гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа олиб кетишди. Ҳатто, уйларига таклиф қилишди. Оила ҳаёти деган нарсани мен учун тамомила янги гап. Кўча кийимларида кўрган аёлларни очиқ-сочиқ ва уй либосида биринчи марта кўрган эдим. Мен билан суҳбатлашишади, болаларини опкелиб, тиззамга утқазишади. Мен билан ҳаммадан ҳам кўпроқ суҳбатлашган бир ёш қиз, катта амалдорнинг қайинсинглиси мени Америка киноартистларидан бирига ўхшатар, бошқа аёлларга кўрсатиб: «Шундай эмасми?» — деб сўрарди. Кулишамиз. Сўнгра Муродбей: «Бу қиз сени кўз остига олди. Агар хоҳласанг, дарров сенга тегмоқчи эканини менга очиқ-ойдин айтди. Бунақа соҳибжамол душман билан олишиб кўришни истамайсанми? Шунда елканга бошқа болаларни эмас, ўзингнинг болаларингни миндириб юрган булармидинг!» — дерди. «Хоодай узун қўлларим ва оёқларим билан мени ўз ёнида қандай тасаввур этар экан?» — деб жавоб бераман. Яна кулишамиз.

Гоҳи кунлари Муродбей ишига кеч кетади, ҳатто, бормай ҳам қўя қолади. Ёлғиз қолган вақтларимда станцияга бораман. Анчагача у ердаги қаҳвахонада ўтираман. Кейин: «Бу аскар бу ерда кимни кутяпти, ажабо?» — дейишадигандек, хижолат бўлиб, шаҳарга қайтаман.

Бир куни Хавфсизлик бошқармаси бошлиғи билан суҳбатлашарканман, кичик қиздан сўз очдим. Аввалига ҳеч нарсани эслай олмади, сўнгра: «Уни қара-я, мен уни қидиртирмоқчи эдим-ку. Буни қандай унутдим экан?» — дея ҳайратланди.

Бир ҳафтадан кейин Бўзовадан кетаман. Аммо йўлим бошқа ёққа тушган экан.

Бир куни кечки пайт Соғлиқни сақлаш бўлими мудирининг уйида меҳмон эдик. У Маориф мудирини билан бирга қиш бостириб келмасидан туманларни тафтиш қилиб келгани ҳозирланаётган экан. Мени Бўзовада яна бир оз олиб қолиш учун баҳона тополмаётган Муродбейнинг каласига бир фикр келиб қолди:

— Туманларда менинг ҳам анча-мунча ишим бор, — деди у. — Бирга кета қолайлик, Умар. Сен ҳам янги жойларни кўриб қайтасан... Шу билан мен ҳам сендан бир неча кун баҳраманд бўлардим. Ундан кейин сени вилоят-

нинг энг охирги Яшилсув туманида поездга чиқариб юборамиз. Жуда қулай, нима дединг?

Ўзи ҳам, мен ҳам бу қулайлик устидан кулишдан ўзимизни тия олмадик. Бироқ у яна:

— Энди қачон куришамиз-у — дея бошини ҳам қилди дегунча мен яна олдингидек, уйлаб утирмасдан:

— Бўпти, Муродбей! — деб юбордим.

\* \* \*

Беш оғайни юк машинасидан автобусга айлантирилган машинада йўлга чиқдик. Муродбей волийдан охирги оқшом бир неча кунлик сафарга розилик олишга муваффақ бўлган эди. Унумсиз водийдан ўтиб борардик. Гоҳ-гоҳ қат-қат тупроқ ичида йўқолиб кетган сойлар, яккам-дуккам ўтлоқларни айтмаса, бу ерни чўл деса ҳам бўлаверарди.

Йўл ҳар ҳолда ёмон эмас. Аммо машинамиз тўхтовсиз бузилавергани учун секин кетаётимиз. Тунайдиган туман марказига ўз вақтида етиб боришимизга гумонимиз бор.

Менинг шошишимнинг бошқа сабаби ҳам бор: водийнинг этагида булутдай элас-элас кўрина бошлаган Юқори Сазан тоғи этакларига етиб олмасдан бурун кеч киришидан хавотирланаётган эдим. Агар бу тоғни, узоқдан бўлса-да, кўрмай ўтиб кетсам, қаттиқ алам қилиши турган гап. Ҳолбуки, тоғ деган нарсанинг мен учун ҳеч қандай сир-асрори, қизиғи қолмаган. Лекин Бўзовада бу Юқори Сазан ҳақида эшитганларим, айниқса, судда кўрган жаҳддор одамларнинг юз-кўзлари менда ажабтовур қизиқиш уйғотган эди. Оқшом чоғи қуёш тоғни қаршидан қизил нурларга кўмиб, тик қоялар аниқ-тиниқ кўрина бошлаганида қизиқишим янада кучайди. Ҳатто, бу тоғлар томонга бош олиб кетиш орзуси ҳам уйғониб, ичимни куйдиргандек бўлди. Зотан, бу ишни, аслида, мендан кутса бўлади. Лекин: «Сен учун саргузаштлар даври ўтиб кетди, Умар! Энди сен ҳаётнинг бурилиш нуқтасида турибсан!» — дея ўзимга ўзим оқилона насиҳат ҳам қилиб қўяман. Бироқ, не қилайки, қочмоқчи бўлганим ўша мижролар мени шу йўлнинг охирида домига илинтириш учун пайт пойлаб турган экан.

Кечга яқин Қуйи Сазанга етиб бордик. Йўл ёқасидаги боғлар ва уй-жойларнинг кўринишига қараганда, судда та-

нишган мактаб мудир айтганидай, бу ер бой-бадавлат ва фаровон қишлоқ эди. Ҳатто, кичик майдоннинг ўртасига, душман заминига қараётгандек, бошини тоғ томонга буриб турган Фозий ҳайкалчасини тикишибди, боз устига майдондан уч-беш дукони бўлган раста охиридаги ноҳия мудирлиги биносига қадар етмиш-саксон метрли йўлга номига асфальт ҳам ётқизишган. Бу, балки, Қуйи Сазанни туманга айлантириш учун ҳаракат қилаётган жонбозларнинг сиёсатидир.

Автобусдаги йўловчилар майдондаги Ишкомли қаҳвахонасида чой ичиб, беш-ўн дақиқа ҳордиқ чиқарадиган бўлишди. Мен улардан айрилиб, Қуйи Сазан мактаби мудирининг гапига қараганда, динамит билан портлатилган кўприкни кўришга кетдим. Қишлоқ четидан оқиб ўтадиган Сазан дарёси мен ўйлагандан кўра каттароқ экан. Ҳозир у тинч оқиб ётибди. Лекин қишлоққа киришдан анча илгаридан шоҳйўл бўйлаб кўтарилган тўсиқларнинг баландлигига қараганда, ёғингарчилик мавсумларида дарё роса тўлиб-тошиб оқиши ва анча-мунча шўхликлар қилиши аён бўлиб турарди. Кўприк бу гадойтипмас вилоятларда тенги кам бўлган, султон замонларида кўтарилган ва ниҳоятда пишиқ ишланган эди. Мактаб мудир айтганидай, ўрта қисмлари динамит билан портлатиб, чўктириб юборилган, фақат икки қирғоқдаги йўғон тош устунлар омон қолган. Мудир айтганидай, йиқилган соқчи кулбаси бу ерга чегара тусини берган. Жимирлаган сув ичида бўй чўзган каттагина қамишзор рўпарадаги қирғоқдан тоғ этакларига қадар чўзилган.

Бу ерда Юқори Сазан тоғи шундоққина рўпарамда турарди. Бироқ не қилайки, кеч қолган эдик. Тоғнинг бу тарафини ҳозирданок қоронғилик ўз қўйнига олганди. Фақат тепани камар сингари ўраган узун қоялар тизмаси яққол кўриниб турарди. Уларнинг қалъа деворларига ўхшаган фаройиб шакли худди инсон қўли билан бунёд этилгандай туюлади ва қадимги шаҳар буржларини эслатади.

Ҳамма нарсани унутиб, дафтаримни олиб, қояларнинг расмини чизишга киришиб кетдим.

Орадан қанча вақт ўтганини билмайман, бир вақт мени қақришаётганини худди беҳуш ҳолда эшитгандай бўлдим ва тез-тез юриб майдон тарафга йўналдим.

лоят катталарининг бир нечтаси шу паллада бу ерда бўлиши Оллоҳнинг иноятидир», — дея нутқининг кириш қисмини тамомлагандан сўнг, ҳалиги йигитга юзланиб: «Усмон, болам, — деди, — болалик қилманглар... Нега ошиқ-япсизлар? Ҳукумат, албатта, ўз вазифасини бажаради. Буни айтиб ўтиришнинг ҳожати борми? Лекин ҳамма ишнинг ўз йўриғи, йўли бўлади. Қароқчиларни ноҳия мудирлари эмас, жандармлар қўлга олиши керак... Аксига олиб, жандармнинг ўнбошиси икки кундирки, кўрпа-тўшак қилиб ётибди. Қўлимиздаги икки жандарм билан қароқчилар тўдасига бас келиб бўлармиди? Воқеадан хабар топдим дегунча, қаймақомга<sup>1</sup> телефон қилмоқчи бўлдим. Бироқ телефон ишламаса, жандарма бошлиғи касал бўлса, менда нима айб?»

Мени кўрган заҳоти жим бўлган йигит яна сўзга чоғланиб, ҳужумга утмоқчи бўлганини кўриб, депутатни ёрдамга чақирди:

— Тўғри эмасми, бей афанди ҳазратлари? Бу ерда ҳаммамиздан улуғимиз сизсиз... Шу чоғда не ҳам қила олардим? Илтифот кўрсатсинлар...

Мумиё каби қуриб битган, лабларининг қони қочган, ҳорғин кўзларини чала юмганча, курсисидан гавдасини тик тутиб утирган кекса депутат на илтифот, на бошқа нарса кўрсатадиган аҳволда эмасди. Аммо ноҳия мудирлари оёқ тираб туриб олгач, кўзларини очмасдан нималарнидир тез-тез сўзлай бошлади. Айтаётган гапларини тушуниб бўлмагани учун ёнида утирган шаҳар ҳоқими: «Депутат жаноблари марҳамат қилиб айтдиларки...», — дея бошлаб, унинг сўзларини таржима қилишга уринди. Шаҳар ҳоқимининг бўйни буқаники сингари йўғон, овози газеталарда расмлари босилган опера тенорлариники каби йўғон ва оҳангдор эди, яхшигина ваъз айтадиган имом-хатиб бўлгани шундан ҳам маълум. Бироқ депутат, бошига тушган балодан қўрққани ва уялгани учун, таржима қилишга арзигилук бирон гап айта олмади. Фақат бунга ўхшаш ишларга масъул идоралар қарор бериши мумкинлиги тўғрисида бир неча калима айтди-ю, жим бўлди.

<sup>1</sup> Қаймақом — туманнинг энг катта раҳбари.

Мени кўргач, жим қолган йигит ёлғиз эмас. Орқасида турган бир тўда ҳамқишлоқларининг йўлбошчиси ва сузамоли эканлиги кўришиб турибди. Асабий бир гождик билан яна ноҳия мудирига ёпишди:

— Модомики, жандармларингиздан фойда йўқ экан, телефон ишламаётган экан, бирор жойдан шошилинч ёрдам келмас экан, яъни ҳукуматнинг қўл-оёғи боғлиқ экан, узимиз чора топишимиз керак. Бола-чақамизни яна бир марта бу ваҳшийларга ем қилдириб қўймаймиз... Ов милтиғи, тўнғиз ўқи, кетмон, белкуракка ўхшаган нарсаларни топамиз, албатта... Лекин бир қанчамиз яна тупроққа, бир нечтамиз Бўзова судига тушамиз... Нима ҳам дердик, пешонага шу ёзилган экан...

Энди рупарасидагиларга айтадиган гапи қолмагандек, шерикларига ўгирилиб: «Ё айтганларим нотўғрими, оғайнилар?» — деди. Уларнинг бир нечтаси азбаройи хафалигидан йиғлаётган эди... Биттаси: «Энди бизда гуноҳ йўқ!» — деб бақирди ва бирдан барчаси эшик томонга юрмоқчи бўлишди.

Шўрлик ноҳия мудирини бу гал қишлоқ оқсоқолини кўмакка чақирди:

— Ҳой Вали Човуш, сен қишлоғимизнинг улуғисан... Давлат нима, қонун нима эканини яхши биласан... Бу каллаварам болаларга бир нарса десанг-чи...

Бу ерда оқсоқолнинг обрусини катта экани аниқ. Мудир: «Давлат нима, қонун нима эканини яхши биласан...» — деганида узун, қиррадор ва қуруқ бурнининг чўтир катакларини кериб, сал кулимсираб қўйган эди. Энди бўлса, чўккан чаккалари ва қисик кўзларига ҳам табассум югурди. Бўйинини ён томонга буриб, сўзлай бошлади:

— Гапим ўтса, гапирай. Қани, йигитлар, уй-уйингизга тарқалинг, бола-чақангиз билан бемалол дамингизни олинг... Агар кечагидай бирон босқин содир бўлса, мудирбей, албатта, бирон чора топар...

Усмон яна шерикларига ўгирилиб:

— Шундай қилсакмикан, болалар, — деди. — Бўпти, кўрамыз, хайр, бейлар...

Ҳамқишлоқлар сардорининг орқасига тушиб, бирин-кетин эшик томонга йўналишди.

Ноҳия мудирининг пастки жағи билан ўмров суяги орасида иккита томир бўртиб чиқди. Ҳадеб тушиб кетаётган шимини ҳам эсдан чиқариб, стол ортида ўтирган ҳайъатга икки қўлини паҳса қилди ва бақирди:

— Бейлар, вилоятнинг катталарисиз... Вазиятни ўзингиз кўриб турибсиз... Сиз ҳам шу йигитларга бир нарса десаңгиз бўлмайдими?.. Бехосдан бир нарса қилиб қўйиб, ўзларини ҳам, мени ҳам ўтга ташлашади...

Бу умидсиз даъватга фақат мактаб мудиридан жавоб қайтди:

— Тўхтанглар йигитлар... Сизларга ҳам, болаларингизга ҳам яхшими, ёмонми, хизматим сингган... Жиндай сабр қилинглр... Балки, телефон ишлаб қолгандир... Мен ҳам бир унаб кўрай: қаймақомни топишга уриниб кўрай. Ёки бўлмаса, бир отлиқни жўнатайлик... Бир—икки соатга қолмай...

Усмон киноя қилиб:

— Бўлади, бўлади, сиз нимани лозим топсангиз, қилаверинг... Бизга рухсат беринг. Бола-чақамиз кечки овқатни емай бизларни кутиб ўтиришибди, — деди.

Шу чоғда мен гапга аралашдим. Ноҳия мудирига дедим:

— Балки бунақа кичик ҳодисаларга бу гап тўғри келмас, лекин осойишталикни сақлаш ишига жандармнинг кучи етмаган чоғда вазифа аскарнинг зиммасига тушади. Агар, рухсат берсангиз, мен қўлингиздаги иккита жандарм билан йўлтўсарлик қилинган жойга қидирувга борай. Агар, истаса, Усмон дўстимиз менга йўл кўрсатсин.

Менга тикилиб турган Усмоннинг кўзларига кўзим тушди. Шу заҳоти бир-биримизни сўзсиз тушундик. У тўпиқларини бир-бирига уриб, менга яна аскарый салом берди:

— Амрингизга мунтазирмиз, Бей... Хоҳласангиз, барчамиз хизматга шаймиз! — деди.

Шериклари ҳам бирданига Усмонга тақлид этиб салом беришди ва ҳаяжон аралаш: «Амрингизга ҳозирмиз, қўмондоним!» — деб ҳайқиришди.

Бу жўшқинлик ноҳия мудирининг миясини бутунлай ғовлатиб юборди. Бояқиш таклиф этган нарсамни ногаҳон ўртага чиққан, кимлиги номаълум тасодифий бир ҳарбийнинг раҳбарлигида рўй бериши мумкин бўлган ҳаракат деб ўйлаб, оқибати не бўлишини билмай, додираб қолди:

— Икки нафар жандарм, ғайрирасмий ҳарбий, аскар бўлмаган қишлоқликлар... Бундай ғайриқонуний бир қисмининг ҳаракат бошлашига қанақасига рухсат беришим мумкин, афандим? Худо кўрсатмасин, ўтган йилгига ўхшаш гавфо чиқса, тагидан қандай чиқаман, афандим... Масъулият менда бўлса... Ҳисоб берадиган мен бўлсам... Натижада менинг думимни туғишади-ку, афандим, — дея бақриб юборди ва стол ортида ўтирган арқондан ёрдам кутди.

Улардан ҳеч бири оғиз очиш ниятида эмасди. Депутат қуруқшаган мумиёга ўхшаш гавдасини стулда тик тутган холда мудрар, унда юзига пашша қўнган кишидай, орасира қошлари ва оғзини ўйнатиб қўйишдан бошқа ҳаёт асари кўринмасди. Шаҳар ҳокими йўлтўсарлардан қандай асраб қолганига ҳайрон бўлганим кумуш соатининг занжирини ўйнаганча, қовоғини уюб ўтирарди. Наригилари бўлса нималарнидир ғулдираб, қўлларини силкиб қўйишарди.

Фақат кекса оқсоқол бурун остидан масхараомуз сирли табассум қилиб:

— Ғалати гап бўлди-ку!.. — деди. Сўнг савол ташлади: — Бу мамлакатда аскар бўлмаган борми ўзи?

Муродбей ўтирган жойида самовардак қайнаб-тошаётганини сезиб турардим. Бирданига у Муродбейдан ўша қадимги Дали Муродга айланди:

— Азизларим... Фараз қилайлик, каззоблар шу дақиқада қаҳвахона эшигидан бостириб киришди... Қонуний мудофаа ташкилотимиз йўқ дея, қўлларимизни қовуштириб ўтирган бўлармидик? — дея бақира кетди.

Чегарадан чиқиб кетиб, ишни бутунлай бузиб қўйишидан чўчиб, гапни оғзидан олдим, буйруқ беришга одатланган овозда:

— Бу ерда қўрқадиган бир гап йўқ... Мен фақат иккита жандарм билан касал ётган қўмондон ўрнига йўлга чиқаман, атрофни кўздан кечириб келаман, холос... Усмон дўстимиз бўлса, бизга йўлбошловчилик қилади... Бор-йўғи шу... Бошқаларнинг беҳаловат бўлишининг ҳожати йўқ, — дедим.

Бояқиш мудир яна бир марта:

— Масъул киши сифатида мен айтадиганимни айтдим, — деб қўйди.



Муродбей: «Тушунмадим, Мудирбей... Яъни ҳеч нарса қилмай бақрайиб утирилсинми?», — дея маккорона савол берди.

Бечора мудир қаттиқ талвасага тушиб: «Ол-а... Ол-а...» — дея рад этганидан кейин, сув сўради, озгинасини ичиб, қолганига юзини ювди ва жим бўлди.

Усмон меҳрибонлик билан менга:

— Сен бир-икки ошам овқат еб олгин, — деди. — Мен уйга бориб, чорифимни олиб келай... Этик оёғимни сиқяпти... Ўн дақиқа ўтмай, шу ерда бўламан...

Уйдан олиб келадиган бир жуфт чорифи не экани беш қўлдай маълум. Ҳамроҳларимиз биз қайтгунча шу ерда қоладиган, яъни қаҳвахонада тунайдиган бўлишди. Ажралишарканмиз, Муродбей мени қучоқлади ва аччиқ алам билан:

— Эҳ, қани энди Миллий кураш вақтидагидай ёш бўлсайдим, — деди.

Чунтак фонарим учун сумкасидан икки дона эскирган батарея чиқарган Фарҳод, ҳозир бўзлаб юборадигандек, ҳазин товушда қулоғимга пичирлади:

— Бундай қилмаслигинг керак эди, оғажон, бундай қилмаслигинг керак эди... Лекин эҳтиётсизлик қила кўрма... — Қиёматга қадар бизни ўтга ташлама, оғажон...

Сўнгра: «Юрганинга бир оз энгашиб олгин, оғажон... Жуда новчасан. Худо сақласин, яна ўққа учиб ўтирма», — дея насиҳат бериб, мени кулдирди...

Усмон келтирган сомон ташийдиган аравада беш киши кетяпмиз. Маъқул тушмагани учун жандармлардан бирини охирги дақиқада қолдирган эдим. Усмоннинг тавсиясига кўра, ўрнига армиядан яқиндагина қайтиб келган, жасур тоғбегини олдим.

Усмоннинг чориқ дегани аравадаги сомон остига яшириб қўйилган бир нечта милтиқ ва тўппонча экан. Бундан ташқари, саватда иккита граната ҳам бор...

Қишлоқдан чиққанзимиздан кейин аравага яна тўрт йигит чиқди. Улар Усмоннинг дўстлари эди. Лекин мен бунга кўнмадим... Уларни ва аравани Толча деган овулда қолдирамиз, деб оёқ тираб олдим. Шуниси ғалатики, йўлтўсарлик содир бўлган жойга яқин ва йўл ёқасида жойлашган бу овулда ҳеч ким воқеадан хабар топмаган ва уйқуни уриб

ётишарди. Қароқчиларнинг изини топсак, орқага қайтиб, уларни олиб кетишимизни айтиб, йигитларни қолдирдик. Тўрт киши ўнг томондаги сой қирғоғи бўйлаб пиёда кетдик.

Тўғриси айтганда, бу ишдан бир натижа чиқишига унчалик ишонқирамаётган эдим. Қуйи Сазан қаҳвахонасида айтганимдек, автобусдагиларни шилган қароқчилар аллақачон жуфтакни ростлаб қолган булсалар керак. Усмон билан тоғбегининг дарҳол катта йўлдаги автобус томонга бориш ўрнига, атрофда изғишлари, сой қирғоғидаги қамишлар орасида пусиб юришлари, ора-сира қулоқларини динг қилиб туришларини болаларнинг ўғри — полициячи ўйинига ўхшатиб, ўз-ўзимдан уялардим. Аммо ҳеч нарса демедим. Бу юриш мен учун фақат кечки сайрдай бир гап. Афсуски, ой етишмайди, холос. Тоғнинг йўлга Қуйи Сазандан кўра яқинроқ бўлган бу томонини ой нурида томоша қилиш, албатта, зўр иш бўларди. Ёвуз бадкирдорларнинг тоғи бу чоғда шакли-шамойили мажҳул қоронғи уюмдан иборат бўлиб кўринарди, холос. Фақат тоғ тепасидаги қалъа деворларига ўхшаш узун қоялик ғира-шира ёруғ. Расмлари тарих китобларида берилган қадимий шаҳарларнинг баланд деворлар ортидаги тунги ҳаётини эслатадиган аллақандай ваҳимали ва сирли ёруғлик. Қурол тутган шерикларим теварак-атрофни тинглаб, ҳидлаб, диққат билан кузатиб, ўйинларида давом этаркан, мен шаҳарнинг бир-бирига туташиб кетган бундай тор ва эгри-бутри кўчалари орасида машғалалар билан ёритилган майдонлари, бозорлари, ибодатхоналари, ғаройиб кийинган одамларини тасаввур этиб вақт ўтказаётган эдим.

Анча юрганимиздан сўнг қамишзор ичида туриб, талон-торож қилинган автобус кўланкасига кўзимиз тушди ва йўлга чиқдик. Айтишганидай, машина тош уюмлари билан тўсилган йўлда турарди.

Моторни ўт олдириб кўрдим, ҳаммаси жойида. Филдираклар ҳам бус-бутун... Тоғбеги йўлнинг бир оз нарироғида овқат қолдиқларини топди ва яна қамишзорга кирди. Қўлидаги электр фонари бир неча дақиқа гоҳ у, гоҳ бу ерда ёниб-ўчганини кўриб турардик. Ниҳоят, бизни чақирди.

Қирғоққа яқин нам тупроқ устида пайҳон этилган қамиш ва оёқ излари бор эди. Шерикларим бу изларга катта аҳамият бериб, «йўлтўсарлар нариги қирғоққа ўтиб кетишган», дея хулоса чиқаришди. Шундай экан, бу ишни Юқори Сазанликлардан бошқа ким ҳам қиларди, ахир? Лекин бу зим-зиё кечада нима ҳам қилишимиз мумкин? Агар, қароқчилар ҳақиқатдан ҳам Юқори Сазанликлар бўлса, улар аллақачон тоққа чиқиб кетган бўлсалар керак.

— Бей машина ҳайдашни билади. Автобус билан тўппатўғри олдиндаги қишлоққа борайлик. Балки, ниманидир биладиган бирон кишини учратармиз, — деди Усмон.

Тоғбеги бу қишлоқдагилар ҳам толчаликлар сингари уҳлаб қолганига амин эди. У автобусда илгарига эмас, орқага, Қуйи Сазанга қайтишни, тонгни кутишни таклиф қилди. Лекин шунча шовқин кўтариб йўлга чиққандан кейин икки қўлимизни бурнимизга тиқиб қайтишни Усмон шармандалик деб топди. Қуйи Сазан майдонида бизни, ҳожиларнинг ҳаждан қайтишини кутгандек, кутаётган одамлар икки қўлимизни бурнимизга тиқиб қайтганимизни кўриб, не дейиши мумкинлигини ўйлаб, фигони фалакка чиқди.

Бу вазиятда менинг бир гап айтишим ноўрин бўлар эди. Уларни ўз ҳолига қўйиб, секин юра бошладим. Кўзларим қоронғи кечада гира-шира кўринаётган Юқори Сазан қояларида. Худди шу лаҳзада мен ҳам бир нарсани кўриб қолдим. Тоғ этагида, худди ер бағридан отилиб чиққандай, бир олов гуриллаб ёниб, бир лаҳзага катта қоялар юзини ёритиб, сўнган эди. Шерикларимни ёнимга чақирдим, келишди... Бир оз кутиб турдик. Кўзимга сароб кўринганига ишониб, эндигина орқага қайтишга чоғланган ҳам эдикки, ўша жойда олов яна-да кучлироқ гуриллади ва бу сафар олдингисидан кўра узоқроқ давом этди.

Оловни кўрган ҳар учала шеригим яна ҳаяжонга тушди. Уларнинг айтишига қараганда, у ерда кўпдан бери ташландиқ ётган тошўчоқ бор экан ва қароқчилар ўша ерда экани аниқ.

— Биронта чўпон ўт ёққан бўлиши ҳам мумкин, — дедим.

— У ерда чўпонга бало борми? — дея бақаришди улар. — Юқори Сазандагилар у ерларга чўпонни яқинлаштиришармиди?

Гулханни бир чўпон ёққан бўлса-да, бориб кўриш даркор. Чунки бу соатларда бошқа қиладиган ишимиз қолмаган эди...

Усмон:

— Вақтни бой бермай, у ерга етиб боришимиз керак, — деди, бошқалар ҳам уни қувватлашди. Гарчи ҳеч нарса демаган бўлсам-да, мен ҳам бу ишга тайёрман. Агар гулханни бир чўпон ёққан бўлиб чиқса ҳам, нариги соҳилга ўтишдан, тоғ этакларида бир оз юришдан ҳеч нарса йўқотмайдиган фақат менман. Бироқ бу ишни қандай қилишимиз керак? Дарёнинг шарқираб, жуда қаттиқ оқаётган хавфли жойида турардик. Тоғбеги олдинроқда бузуқ сув тегирмони, тегирмон ёнида сол борлигини айтди. Қамишзор оралаб югура бошладик. Анча чопганимиздан сўнг, шерикларим умидсизликка тушишди. Тегирмон қанчалик узоқда эканини аниқ айтиш қийин эди. Боз устига икки қишлоқ душманга айланиб, чегара ёпилганидан кейин сол ўз жойида турганмикан?

Усмон:

— Дарё бўйимиздан ошмаса керак... Ечиниб, кечиб ўтсак бўлмайдами? — деди.

Жандарм билан тоғбеги дарҳол рози бўлишди. Уларнинг бу ҳаяжони ва дадиллиги менга куч берди. Мактабдан қочган болалар янглиғ, тезда ечиндик. Қуролларимизни кийимларимизга ўраб, бўғчалаб, елкамизга боғладик. Ундан кейин биргалашиб бир ёш толни илдизи билан қўпордик, шохларини синдириб улоқтирдик ва ходани қулимизга олдик. Мен энг олдинда, қўл ушлашиб, дарёга тушдик. Дарёнинг соҳилга яқин жойи биз ўйлаганчалик чуқур эмас экан. Дарё ўртасига яқинлашганимизда сув тиззамизга, сўнг белимизга чиқди. Бу ҳам етмагандай, дарё шиддат билан оқар эди. Бундан орамизда бўйи энг паст бўлган жандарм энг кўп азият чеқди. Хўрун<sup>1</sup> ўйнаётганга ўхшаб, қўл ушлашиб оқим билан олишарканмиз ва бир-биримизга кўмаклашарканмиз, шўрликнинг боғлаб бўйнига осиб олган этиклари сувга тушиб кетди. Вой-войлаб этикни тутиб олишга уринар экан, оёғи тойди. Охири бир бало қилиб, уни ҳам, этигини ҳам қутқариб, нариги соҳилга ўтдик.

<sup>1</sup> Хўрун — Туркиянинг Шарқий Қора денгиз минтақасида камон чалиб ўйналадиган халқ ўйини.

Гулхан ёнган жой, дастлаб кеча қоронғисида менга кўринганидай, яқин эмас экан. Боз устига хийла юқорида. Йўл, сўқмоқ каби бир нарса йўқлиги учун, тусмоллаб кетяпмиз. Тоғбеги бу ерларни яхши билар экан. Бунинг устига, Эйридирда аскарлик чоғида тоғ таълими олгани учун кунимизга яради.

Гулхан ора-сира куздан йўқолар, шунда йўлдан адашиб, қаёққа юриш кераклигини билмай қолар эдик. Лекин олов кўп ўтмай яна кўринарди. Нуқул намозгоҳ меҳробига ўхшаган айни қояни ёритаётганига қараганда, гўё олдимизда юриб кетаётгандек туюларди. Мен эртақлардаги кечаси йўлдан адашган йўловчиларни қочиб қутулолмайдиган жойга алдаб олиб кетаётган ажина олови янглиф тоғда бундай сохта манзаралар кўриниб туришини кўпдан биламан.

Бир тепаликка зўр-базўр тиришиб-тирмашиб чиққан ҳам эдикки, қаршимизда чуқур жарга дуч келдик. Қоронғида жарга тушиб, яна иккинчи марта тоққа тирмашишимиз лозим. Зотан, йўлимизни узоқлаштирган, гулханни ўрнини ўзгартираётгандек кўрсатган ҳам шу эди. Тоғ анча нурагани учун тушиш чиқишдан ҳам хийла мушкул бўлаётган эди. Осилган тоғ қиррасининг кўчиб кетмаслиги, оёқ босган еримизнинг биз билан баробар кўчиб кетмаслигига амин бўлолмасдик. Вақти-вақти билан олдимиздан девордек лоп этиб чиқиб қолаётган силлиқ қоялар энг кўп азият берар эди. Гоҳ-гоҳ Фарҳоднинг электр фонарини ёқиб қараганимда қоялар орасида катта ёриқларни кўрардим. Бу ёриқлардан бирига мўралаб, ичини тоғ чирмовуқлари ўрмондай босиб кетганини кўрдик. Тоғбеги овоз берганида ёриқ ичида кимдир яшириниб ўтиргандай, акс-садо берди, бошимизнинг устидан гала-гала ғалати қушлар чағир-чуғур қилиб учиб ўтди. Бу қояларга тирмашмоқ хийла мушкул бўлди, чунки арқон, илгак ва шу каби нарсаларимиз йўқ эди. Биз сал олдинроқ дарёдан кечиб ўтаётганимизда қилганимиздек, бир-биримизнинг елкаларимиз, бошларимизни нарвон қилиб, занжир ҳосил қилиб, юқорига чиқдик.

Бир жойда жандармнинг паканалиги яна панд берди, тик қоянинг ўчоқ мўрисига ўхшаш ёриғига чиқиш учун худ-

ди цирк акробатига ўхшаб ҳаракат қилишимга тўғри келди. Бу ерга чиқиш мен учун ҳам, Усмон ва тоғбеги учун ҳам чўт эмасди. Бироқ жандармнинг бўйи етмагани учун узи бу ишни уддалай олмади. Мен юқорида этигимни ечдим, яланг оёқларимни, акробатлар сингари, тоғнинг мустаҳкам қиррасига илиб, тепадан пастга осилдим. Бундан ташқари, Усмон ҳам тиззаларини керганча, болдирларимдан қаттиқ ушлаб олди. Пастда тоғбегининг елкасига чиқиб турган жандармни қўлтиғидан ушлаб, юқорига торта бошладим. У менинг бошим ва елкаларимга ёпишиб, яланг оёқларини кериб, чеккадаги чуқурчаларга тираб, юкимни енгиллатишга ҳаракат қилди. Мен, бу вазиятда чангалида қуй кўтариб кетмоқчи бўлган йиртқич қушга ўхшаган бўлсам керак. Бояқиш ҳар гал оёғини чуқурчадан олган вақтда оғирлашиб, мени пастга тортар, билакларим бирданига таҳликали равишда кучсизланар эди. Шунда қўшимча куч урнида тишимни ишга солдим ва камзулининг елкасидан тишлаб олдим. Тишим елкасига ботди шекилли, шурлик аянчли товушда вой-войлади.

Хуллас, жандарм хийла ҳолдан тойган эди. Аммо у ғайратли одам эди. Юқорида ўтириб олиб, бир ёқдан товонларини ишқалар, қонини артаркан, иккинчи ёқдан менга: «Ай-тайлик, меники-ку, бир касб, Жаноби Ҳақ менга шу ишдан ризқ берган... Лекин сен, бир йўловчи одам нега роҳат-фароғатингдан кечиб, биз билан бирга азоб тортиб юрибсан», — деб сўради. Кейин омон қолсак Машали қаймақомига буларни айтиб бериб, утган йили берилмаган уч ойлик маошини бериш тўғрисида илтимос қилишимни ўтинди.

Бу кеча қилган юришимизни бошқа вақтлари қон ва терга ботмай амалга ошириб бўлмасди. Бироқ ҳозир сарфлаётган куч-ғайратимиз натижасида ҳўл кийим-бошимиз Устимизда қуриётган эди.

Энди гулханга жуда яқинлашиб қолгандик. Мен бу чарчоқдан бирон натижа чиқишига ҳануз ишонмаётган эдим. Қароқчилар бунчалик яқин жойда тунаши ва боз устига гулхан ёқиб ўтириши мумкинми, ахир?! Фикримни Усмонга ҳам айтдим. У жўяли жавоб берди: «Улар давлат одамлари бемаҳалда бу ерларга оёқ босмаслигини билишади, — деди. — Боёнлар маза қилиб ётаверсин, биз тоғда нима қилишни ўзимиз биламиз, дейишади».

Ниҳоят, йўлимиз охирига етди. Тошучоқнинг оғзида, пастдаги гулхан олови акси тушиб, бизга йўл кўрсатган қоянинг остидамиз. Ҳочоқ ости кенг, усти тор бир ўнгирда жойлашган. Ўнгир ичидагилар ўз оёғи билан қопқонга тушган эдилар. Сон жиҳатидан биздан кўпроқ бўлсалар-да, уларни қўлга олиш қийин бўлмайди. Ўтган бир неча соат мобайнида шерикларимнинг қўлидан не иш келишини билиб олгандим. Усмон дуч келган одамни танламаганди. Тоғбеги ҳам, паст бўйли жандарм ҳам қатъиятли кишилар эди.

Хуллас, бу ерда шунчалик заҳматимизга яраша натижага эришиш имконимиз катта.

Ўнгирнинг деворларига тирмашиб юқорига чиқишнинг ҳечам иложи йўқ. Қоронғиликка ўрганган кўзларим билан фақат қарши деворда бир чиқиш йўлини кўрдим. Битта-миз бу йўлни тўссак, иш битди.

Усмон:

— Булар қўлдан чиқмасдан бурун шерикларимизни ҳам бу ерга олиб келайлик, бей, — деди. — Яна бирон ишқал чиқиб ўтирмасин.

— Уларнинг ҳожати йўқ, Усмон, — дедим. — Тўрт томондан бир неча бор ҳуштак чалиб, осмонга бир-икки ўқ узсак, етарли бўлади. Қуршовга тушдик деб таслим бўладилар.

Бу ишни қон тўкмасдан битириш Усмонга маъқул тушмади. Ахир, чуқурда ўтирганлар тасодифий қароқчилар эмас, Юқори Сазанлик каллакесарлар эди-да... Нимадан-дир умид қилиб:

— Бу илонларни билиб бўлмайди-да, бей... Бир нечтаси ўлмагунча таслим бўлмайди бу каззоблар... Кўрасан ҳали! — деди.

— Бўлмаса сенинг гранатангни чуқурнинг бўшроқ жойига отамиз-қўямиз, — дея ҳазиллашдим.

Усмон ўтирилиб, менга тикилди, нигоҳи қўрққулик эди. Ўйламасдан ҳазиллашиб, уни ножоиз ишга отлантириб қўйдимми, дея шубҳаланиб қолдим. Бу вақтда бу ерда қилмоқчи бўлган ишимиз одатдаги таъқиб, ҳатто, қароқчи ғавғоси эмасди. Бу ерда янада бешафқат ва беомон қон даъвоси ғавғоси ўртага тушган эди. Қуйи Сазандан Толчага борарканмиз, Усмоннинг ўтган йиллардаги урушларни, ўзидан икки ёш катта акасини Юқори Сазанликлар ўлдирга-

нини оқариб-бўзариб ҳикоя қилганини, шунда қўллари мушт бўлиб тугилганини эсладим. Ҳозир Усмоннинг юзи яна ўшандай бўзарганди. Сўнгра Бўзова суд залида расмини чизган ўша зада одамларнинг юз-кўзлари кўз олдимдан ўтди. Бу одамлар бунақа қулай фурсатни бой бермаслиги турган гап.

Болалигимдан буён қисмат мени рўпара қилган алғовдалғовли вазиятларда: «Нечун? Кимга қарши?» — деб ўйлаб ҳам ўтирмай, ҳақиқат доимо мен томонда эканига заррача шубҳа қилмай урушдим. Фақат бу гап у ҳеч бир сабабсиз чакқонлик қилмоқчи бўларкан, бир хун даъвосига аралашини ўтакетган жирканч жиноят деб билиб, биринчи марта қон тўкишдан жиркандим.

— Усмон, белингдаги гранатани менга бер...

Усмоннинг қишлоқ йигитларига хос бир оз олдинги очик ва мулойим чеҳрасидан асар ҳам қолмаган. Тишлари оғзидаги суякни қизғаниб ириллаётган кўппакники сингари иржайган, хириллар эди.

Бироқ менинг асабим униқидан камроқ таранглашмаганди. Билагидан ушлаб, босиқ, лекин сўзсиз итоат истаган қатъий товушда:

— Гранатани қўмондонингга бер! — дедим.

Ҳа, бу сўзсиз итоат этилиши лозим бўлган амр эди. Усмон бўлса аскар эди. Усмоннинг ҳовучимдаги билагидагина эмас, бутун вужудида бир замбарак бўшаганини ҳис қилдим. Ғиқ этмасдан менга гранатани берди, қучоқлашиб, ўпишдик.

Қиладиган ишимиз жуда оддий. Усмон билан иковимиз, ҳар эҳтимолга қарши, эмаклай-эмаклай ўнгир бошига бориб, пастдаги вазиятни яхшилаб кўриб олиш учун оловнинг баландлашини кутишимиз лозим... Тоғбеги бир оз олдинда, жандарм бўлса чуқурдан чиқиш оғзида мендан буйруқ кутиб туришлари керак.

Ўнгир ости анча қоронғи бўлгани сабабли турган жойимиздан суник қўр ва қимирлаётган қўланкалардан бошқа нарса кўролмаётган эдик. Бундан ташқари ора-сира бола йиғисига ўхшаш ғалати товуш эшитиларди. Мен яна шубҳаланиб:

— Усмон, булар кўчманчилар ёки лўлилар бўлмасин яна? — деб сўрадим.

— Йўғ-эй, бей, унақа кишилар нима қилади бу ерда?

— Соялар менга болаларникига ўхшаб туюляпти.

Усмон: «Қоронғида шундай кўринади», — деган бўлса-да, таажжубга тушган эди.

Ниҳоят, гулханга яна қуруқ шох-шабба, ўтин ташлашди шекилли, бирданига сариқ олов гуриллади. Шунда гулхан теварагида бир нечта бола айланиб юрганини, бошқалари у ер-бу ерда кучуклар сингари ғужанак бўлиб ётганини яққол кўрдик. Усмон улар орасида катталар ҳам бўлса керак, деб ўйлаётган эди. Мен унинг гапига қулоқ солиб ўтирмай, ўрнимдан туриб, Усмонга: «Сен бир ҳовуч тош тер... Уларнинг диққатини у ёққа торт!» — дедим ва қоянинг қулай кўринган жойидан астагина пастга туша бошладим... Ўнгирдагилар ҳақиқатан ҳам болалар экан. Яқинлашгунга қадар мени сезишмади. Лекин гулхан ёруғида улкан бир кўланкани кўриб, бирдан бақириб юборишди. Уйқудагилар уйфонди. Чинқиришиб у ёқдан бу ёққа югура бошлашди, бир-бирига қоқилиб, ерга ағанашди.

Фарҳоднинг электр фонарини ишлатиш вақти келганди. Фонар нурини у ёқдан бу ёққа югуртирарканман, болалардан бирининг хатти-ҳаракати диққатимни тортди ва фонар нурини унга қаратиб туравердим. Унинг хатти-ҳаракатлари худди катталарникидек тартибли, режали... Каттакон тош тахта тагига қўл узатиб, узун милтиқни олди, сўнгра оёққа туриб милтиқни менга тўғрилади. Ҳаракатлари шунчалик қатъий ва аниқ эдики, ҳеч шубҳасиз, ўт очмоқчи. Мен унинг шундоққина ёнига келиб улгургандим. Бир сакрашда қўлидан ушладим. Катта одамлардек қаттиқ сўкиниб, қўлимни тишлашга уринди, уддалай олмагач, бошига тушадиган мушт зарбасидан ерга йиқилишини кутиб, елкаларини қисди. Мен унинг жағидан тутиб, юзини юзимга қаратдим ва яна фонарни ёқдим. Бу қорамғиз юзини чўтир босган ўн тўрт-ўн беш ёшлардаги ўспирин эди. Фонарнинг кучли нури остида қисилган кўзлари билан юзимга қўрқмай қарашга журъат қилгани мени ҳайратга солган эди. Қўлларим ичида вужуди қалт-қалт титраётган бўлса-да, юз-кўзи, тирик қўлга тушган йиртқич сингари, маъносиз эди.

— Уялмадингми? — деб сўрадим. Ваҳоланки, аслида эғнимда форма, қўлимда тўппонча, балки бошқа томондан



хужум бўлар дея, орқамдаги тошга елка тираб турган ҳолда уялиши керак бўлган, умримда ҳеч қачон бошимга тушмаган тарзда уялган менинг ўзим эдим. Ҳатто, балки, шу уялиш туйғуси сабабли ана шундай ўринсиз савол берган бўлсам керак.

Ўсмир жавоб бермагач, бошқа нарсалар сўрай бошладим. Бошини ён томонга буриб, жим тураверди. Энди менга қарамасди. Унинг бу қилиғи менга Бўзова суд залида судьяларни кўришни истамагани учун ҳаммаси ёппасига ташқаридаги қуёшга боққан одамларни эслатди. Сўзлашга мажбур қилиш учун қаттиқ сиқувга олганим билан бу гавда гужанак бўлиши, инграши мумкин, аммо бу бош айна нафрат ва ўжарлик билан фикр этмай тураверади.

Бизга йўл кўрсатган гулхан оловида эчки гўштидан кабоб пиширишаётган экан. Бу эчки Машали йўлида таланган автобус йуловчиларидан бириники эди. Гулхан атрофида суяк, нон ва бошқа овқат қолдиқлари сочилиб ётибди. Ниқобли қароқчилар тўдаси бу ерда ўзларига мўл-кўл зиёфат ташкил қилган. Эчкининг қолган гўшти каттакон сихда пишмоқда, гўштининг ёғи пастдаги шох-шабба қури кули устига томчилаб жизиллайди, оловни алангалатади. Чоп-чоп, бақир-чақир тўхтаган. Фақат ўнгирининг ёрға ўхшаш тешикларидан биридан юқорида эшитилган бола йиғиси чиқмоқда. Қоронғида у ер-бу ерда мушукникига ўхшаш кўзлар ёниб кўринади. Фонарни атрофга айлантирдим. Унинг хира нури ичида жулдур кийинган, ярим яланғоч, катта-кичик болаларнинг кўланкаси кўзга ташланди. Қароқчилар автобусдаги йуловчиларнинг, депутатнинг камзулини, шаҳар ҳокимининг шимини енг ва почаларини шимариб кийиб олганларини кўриб ҳайратга тушдим.

Қароқчиларнинг бир нечтаси йўлакдан қочишга уннаб кўрган, аммо жандармнинг ёнар чироғидан кўрқиб, орқага қайтган эди.

Улар аста-аста яқинлашар, худди таслим бўлган катта кишилар сингари қўлларини кўтариб келишарди. Олдинда қўлимда ушлаб турган ўспиринга тенгқур каттароқ ўсмир. Лекин унинг бўйи бир оз пастроқ, жуссаси кичикроқ. Фонарни юзига яқинлаштирдим. Қизғиш сочлари остидаги пешонаси туртиб чиққан, кўк кўзлари бир-бирига

яқин, бурни сўлақмондай, юзи чорпахил, лаблари куённи-  
кига ўхшайди. Тиртиқ юқори лаби уни кулаётгандек қилиб  
кўрсатади. Тўданинг иккинчи кишиси экани кўриниши-  
дан маълум бўлиб турибди. Бироқ у шериги сингари ёввойи  
эмас. Ҳатто, кўринишидан мутлақо аксинча, суллоҳ ва ху-  
шомадгўйга ўхшайди. Тиз чўкиб этикларимни ўпди, кейин  
ҳар бир саволимга аниқ ва тўғри жавоб бера бошлади.  
Керак гапларни билиб олгач, йиғлаётган бола кимлигини  
сўрадим. «Бажақ» деди. Тўдадаги энг кичкина бола бўлган-  
ни учун уни «Бажақ»<sup>1</sup> деб чақирдишаркан. Бугун бир оёғи  
ёрилган, шунинг учун йиғлаётган экан.

Кўп ўтмай Усмон билан тоғбеги ҳам пастга тушишди.  
Тоғбеги соқчилик қилаётган жандарм каби, чироғини ёққан-  
ни учун атроф анча ёришган эди. Болалар янги келганлар-  
дан кўрқиб, мендан паноҳ излагандай битта-битта орқам-  
га ўтиб олишганди.

Умидлари чиппакка чиққан Усмон ҳам, тоғбеги ҳам бо-  
лаларга ачиниб қараб туришарди. Бир оздан кейин тоғбе-  
ги орқамда ва соямда турган қароқчиларнинг бошлигини  
кўриш учун чироғини кўтарди ва уни таниб, бирданига  
қутурди. Қўрқинчли товушда:

— Ие, бу Муслим экан-ку! Вой кўпак-эй... Охири сени  
Оллоҳ қўлимга туширди-ку!.. — дея бақирди.

Яна бақирмоқчи эди, лекин оғзи очиқ бўлса-да, бўғзи-  
дан ҳайвонникига ўхшаш хириллашдан бошқа нарса чиқ-  
мади. Қўлидаги билақдай йўғон фонарни чақмоқдай шид-  
дат билан тепага кўтарганини кўриб қолдим. Бир зумда  
боланинг боши мажақланган ва бу, баъзи қотилларнинг  
судда «қандай бўлганини билмай қолдим» дея терговчи-  
ларни кулдирадиган, ҳақиқатан ҳам вайришуурий равиш-  
да қилинган бир жиноят бўлган бўлур эди... Мен ҳам шу  
лаҳзада нима қилганимни ҳақиқатан ҳам билмайман... Тоғ-  
бегининг қўли бирданига бўшашиб пастга тушди. Унга  
қаттиқ товушда:

— Бундай қилакўрма, биродар! — дедим.

Юзини кўрмаган бўлса-да, бу боланинг исми Усмонда  
ҳам худди шундай ғазаб уйғотган эди. Бироқ у ўзини жи-  
ловлаб турарди. Жаҳл билан менга:

<sup>1</sup> Бажақ — оёк.

— Нега ушлаб қолдинг, ўлдирсин! — деди. — Болалари шундай бўлса, катталари нелар қилмайди буларнинг?! Қаранг, беш-унта чурвақа шундоққина бурнимизнинг тагида талончилик қилди, ор-номусимизни поймол этди... Ўзинг ўйлаб кўр, Бей... Ҳозир кап-катта вилоят йўлида қатнов тўхтаб қолди-ку, ахир! Балки телефонлар ишлаб, тўрт тарафдан жандарм қисмлари келаётгандир ҳам... Балки Бўзова волийини уйқудан уйғотишгандир... Анқара ва Истанбул газеталарига телеграммалар кетаётган бўлса керак... Воҳ, бу мамлакатнинг шўрига шўрва тўкилсин...

Усмон қўллари билан юзини бекитиб, ерга чўкди. Энди ўзини бир оз қўлга олволган тоғбеги гапира кетди:

— Бизга қўйиб бер, Бей... Шу ерда бир гулхан ёқайлик, бу илонваччаларнинг ҳаммасини ўтга отайлик... Ҳукумат бизни нима қилса қилсин. Балки осар... Аммо булар учун на Оллоҳ, на пайғамбар биздан ҳисоб сўрамайди... Савоби ҳаж савобидан ҳам зиёдароқ бўлади.

Тоғбегининг фонари юқорига кўтарилган лаҳзада яланг-оёқ болалар ҳуркитилган товуқлардек тумтарақай бўлиб, йиртиқ, жулдур кийимларини ҳилпиратиб, атрофимизда чопишган, сўнгра яна менинг орқамга яширинишган эди.

Тоғбеги уларни ўтга ташлаш кераклигини айтиб, қасам ичаркан, тўданинг каттароқ болалари бунинг шунчаки бир лоф эканини тушунган эдилар. Кичкиналари эса буни рост деб ўйлашди. Улар кампирлар сингари ерга чўнқайиб, бошларини қўллари орасига олганча бақриришга журъат этолмай, афтини кулгили буриштириб, беҳуда йиғлай бошлашди. Сочи қайчида йўл-йўл қилиб олинган, юзи жуда кериккан бир бола ҳуштак чалмоқчи бўлгандек, бир қўлининг бармоқлари билан лабларини тимдалади, бошини чайқади, ўзини тутолмай сийиб юборди.

Мен ҳам Усмон ва тоғбегига таъна қилдим:

— Қаранг, қўшинимиз, жандармамиз, қуроли кучларимиз, милтиғу гранаталаримиз билан бир қароқчи тўдасини қўлга олдик, — дедим. — Фахрлансак арзийди! Лекин булар бизнинг асирларимиздир. Асирга тегилмайди. Уларни тўдаси билан давлатга топширамыз. Осадими ёки, тоғбеги ошнамиз айтганидай, ўтга ташлайдими, бу фақат давлатнинг иши!

Тоғбеги талмовсираб менга боқди. Усмон эса нима демоқчи бўлганимни англаган эди.

— Айбга буюрма, Бей... Бу Юқори Сазан бизни одам-гарчиликдан чиқарди, — дея узр сўради.

Усмон софдил йигит. Қуйи Сазандаги энг қадимий ва энг обрули хонадоннинг фарзанди. Боз устига Бўзовада урта мактабда таҳсил олган.

\* \* \*

Чироқ кўтарган жандармни ҳам ёнимизга чақирдик. Қароқчиларнинг ҳаммасини унга топширишимиз лозим.

У автобусдан олиб келинган ва ҳали оғзи ечилмаган иккита катта қопга қараб:

— Шуларнинг ипини ечиб олиб, бу ҳайвонларни иккитадан қилиб қўлларидан боғлайлик, — деди.

Усмон бу гал менинг бир оз аввалги таъбиримни қўллаб, жандармга:

— Қанийди кишан олиб келган бўлсанг, — деди.

Жандарм бир оз хижолат бўлиб деди:

— Қўйсанг-чи, қочиб кетмасинлар деяпман, қоронғида эчки сингари ўзларини у ёқ бу ёққа урсалар, уларни қандай тутамиз?

Оёғи жароҳатланган бола гоҳ-гоҳ бақириб-чақириб йиғлаб қўяди. Лекин энди биз бунга ўрганиб қолгандик... Шерикларимдан айрилиб, у ўтирган томонга йўналдим. Орқамдан кимнингдир елкама-елка келаётганини сездим. Ўгирилдим: бу Муслим эди. Ҳануз қўлидан тортиб кетаётгандек, мендан ажралишни истамаётган эди. Не сабабдан? Нариги шерикларим ёнида ёлғиз қолишдан қўрқаётганмиди? Бундай бўлмаса керак. Чунки торбеги фонарини кўтарган пайтда нима қилганим унчалик ёдимда йўқ. Аммо қўлларим билан унинг бошини пана қиларканман, у қилт этмаганини сезганимни ҳеч унутмайман. Бошига тушадиган ёнартаёқни тақдирнинг олдини олиб бўлмайдиган ҳукми каби кутиб турарди. Ўтган йилларда қароқчилар бўлган ва исёнлар чиқиб турган алғовдалғовли жойларда айрим ярим ваҳший қабила ва уруғ болалари қандай отилганликлари ёдимда. Кўкракларига тиралган милтиқларга, билмайман қандай тарбия ва ўғитлар таъсири остида, худди шундай итоаткорлик билан қараб тураверишар, отилгач эса кўпинча ерга йиқилиб шарманда бўлги-

си келмагандай, тиззалаб қолишар ва шу вазиятда, дуо уқийгандай, ўтирган ҳолда жон беришарди.

Сал олдинроқ менга қурол кўтарган бу болани эргаштириш, билмайман, негадир, менда ҳузл аралаш ғурур туйғусини уйғотган эди. Бироқ, бу бола ҳануз меңдан хафа, мени душман деб билади. Автобусдан олинган кўрпача устида ётган боланинг ярасини кўйлагимдан йиртиб олган бир парча латта билан боғлаётганимда фақат уни гапиртириш мақсадида берган бир нечта саволимга яна жавоб бермади.

\* \* \*

Энди тўдани олдимизга солиб йўлга тушишдан бошқа иш қолмаган эди.

Автобусдан шилинган бир нечта қоп ва сават, майда-чуйда ашёлар, йўловчиларнинг ҳамёнлари бир жойга уюлди. Лекин, аслида, тўданинг қурол омбори бизни ҳайратга солган эди. Қоя қавагида жойлашган бу яширин омбордан ақл бовар қилмайдиган қуроллар: бир маузер, эски тўппончалар, иккита чопқи, битта қилич, ханжарлар, пичоқлар ва кўплаб патронлар чиқди... Ҳеч нарса сурамаган бўлсакда, буларни бизга қуёндудоқ бола топширди. Унинг тахта қутидан бир граната чиқарганини кўрган заҳоти жандарм чинқироқ овозда: «Худо сақласин! Ҳой хумпар, уйнама буни!» — дея бақириб, боланинг қулига ёпишди ва гранатани ерга тушириб юборди. Бирданига барча бир оғиздан: «Дод!» — деб бақириб юборди ва кўп ўтмай болалар ҳам қўшилган ҳолда қаҳқаҳа ота бошлади...

Иш жиддийлашиб, қароқчи тўдаси дея эрмак қилган нарсадан ақл бовар қилмайдиган кўрқинчи ҳақиқат юзага чиқди: катталарни кулдирган ҳам шу, фожиа маълум чегарадан ўтгач, тангликни юзага келтирган ҳолат кунпаякун бўлади ва фақат шу чоғдагина инсонлар кулиши мумкин. Болаларнинг кулгиси келсак, уларнинг хурсандчилиги қўғирчоқ театрини томоша қилиб шодон кулган кичик болаларники сингари покиза, маъсумона ва масъуд бир хурсандчиликдир. Сал олдинроқ тоғбегининг ўтда ёқаман дея қилган таҳдидидан кўрқиб, дир-дир қалтираган ва сийиб қўйган, кериккан юзи қошиқдай бола ҳам уларга қўшилиб

кулар ва севиначар эди. Атрофимизни ўраб турган қояларда жаранглаб акс-садо берган ва яшаш завқи дейилган нарсанинг саси бўлган бола қаҳқаҳалари!..

Жандарм деди:

— Нимангизга куласизлар, хумпарлар?! Нимангизга куласизлар? Шу афтода ҳолингизгами? Ёки бир оздан кейин қуйи Сазанда ейдиган калтак зиёфатигами?

На у, на Усмон билан тоғбеги, баъзан қишлоқда итлар жуда кўпайиб кетганда бир саватга солиб, Қуйи Сазан дарёсида фарқ қилишга олиб борилган кучукларнинг бир-бири билан ўйнашиб, тишлашиб қиладиган шоду хуррамлигини англамаганлари сингари, болаларнинг хурсандчилигини ҳам тушунмас эдилар. Шу билан бирга бу уч кишининг ички дунёсида яширин бир нарсалар содир бўлаётган эди. Бир бора юракдан кулганлари учун энди дийдалари бир оз юмшаган, илгариги заҳардан асар ҳам қолмаганди. Қолаверса, ахир улар ҳам ота эдилар-да! Ҳатто, шу даражага бориб етдики, Усмон бу ишни ҳазилга бурмоқчи бўлиб менга:

— Қўмондоним, рухсат берсангиз, шу қароқчиваччаларга бир қуроладини остириб кўрайлик, — деди.

Бир оз олдинроқ милтиқларни текшираркан, иккитасининг ўқланганини кўрган ва яна бақириб-чақириб ичини бўшатган жандарм милтиқларни, майда-чуйда молларини ёйган вофуруш сингари, тош устига терган эди. Усмон қўлларини бир-бирига уриб, «Тайёрлан!» дея буйруқ бериб, болаларни сафга тизгач:

— Қани, хумпарлар... Шу қуроладини елкангизга осиб, ўзингизни бир кўрсатиб қўйларинг-чи... Тиззадан келмайдиган шу бўйингиз билан қанақасига бу тезакни едингиз...

Ё раббий, ҳаммаси бир лаҳзада унутилди қўйди. Болалар уруш-уруш ўйини ўйнаётгандек, мактаб ўқувчиларидек қичқиришиб-чопишиб қурол томонга югуришди. Ҳар бири адашмай-нетмай ўз қуролини олгани мени ҳайратга солган эди. Улар худди ҳарбий таълим олганга ўхшарди. Катталари катта қуроладини олишди, жулдур кийимлари устидан патронташларни осибди. Кичикроқларининг қўлида чопқи, пичоқ, ҳеч бўлмаса, таёқ.

Тоғбеги орқамда қил этмай турган Муслимга тишларини ёлғондакамига йиртқиқдай иржайтириб:

— Хуш, сен нени кутиб турибсан? Ут тўданинг бошига! — деди.

Йўқ! Бу Муслим учун ўйин эмас, жиддий иш! Орқамда елкаларимга ёпишгудек бўлиб туришидан мендан мадад кутаётганини ҳис қилиб турардим. Агар мажбур этилса, оёқланади ва юмшаган вазият яна барбод бўлади. Шу боис мен ўртага кирдим, қўмондонликни Муслимнинг ўринбосари ва тўданинг штаб бошлиғи ёхуд сиёсатчиси эканлиги аниқ бўлган қуёндудоққа топширдим. Белидаги арқонга араб ханжарига ўхшаш эски қилични осган қуёндудоқ бунга тайёр ва ўзини кўрсата олишидан мамнун.

Жандарм ва тоғбеги қўлида тутган чироқлар нури остида олдимизда бир маросим қўшини куриққа саф тортди. Болалар зўр бериб ўзларини кўрсатишга тиришадилар, ўзларини қанчалик кўрсатишса, шу қадар ёмон бўлишини ўйламайдилар ҳам. Сал олдинроқ қўрққанидан сийиб қўйган, юзи кериккан бола ҳам шахдам қадам ташлаб, ўзини кўрсатиб қўйишга уринади.

Бошимни ўтирмасдан, орқамда турган Муслимга астагина:

— Буларга яхши таълим берибсан...Офарин, Муслим, — дедим.

Жавоб бермади. Лекин оҳиста энтиқиб қўйишидан унинг ҳаяжонланганини, менга ёққанидан мамнун бўлганини сездим.

Кўрик асносида болаларнинг кўриниши ва жиддийлигига қараб, бу масхарабозликка қотиб-қотиб қуддик. Усмон айтганидай, бу вақтда Бўзова волийси балки туманлар билан телефонда гаплашаётган, телеграммалар жўнатаётган бўлиши мумкинлиги ҳам эсимиздан чиққанди.

Бироқ Усмон бу билан чекланиб қолмади, тергов бошлаб, болаларнинг автобусни қандай шилганини билиб олмақчи бўлди. Болалар бундан ҳеч чўчимаёй, худди яхши иш қилаётгандек, қувониб, устидаги лахтақларни ечиб, бошларига ўраб тошлар ортига пана бўлишга шошдилар ва ўқсиз милтиқларини йўлга ўқталиб таҳдид қилдилар.

Ҳа, бу ўйин анча дуруст, автобусдаги йўловчиларни, семиз шаҳар ҳокимининг кумуш занжирли соатини истисно қилганда, неси бўлса, қолдириб, қўлларини кўтарганча, орқага қарашга юраклари бетламай аста-аста Қуйи Сазан

йўлига туширганликларига тан берадиган даражада ташкил этилган.

Ўйинда фақат йўл ўртасига қурол кўтариб чиққан бош ўйинчи қатнашмаётган эди, холос. Болалар, айниқса, кичиклари қилган ишларининг даҳшатини тушуниб етмаганлари учун, кулганимизни кўриб ғурурланаётган ва хурсанд бўлаётган эдилар. Ҳатто, жандармнинг: «Кулинг-а, кулинг, ҳали кўрамиз... Бошингизга нима келишини билсаларинг, кулмасдиларинг!» — дея вайсашини фақат бир таҳдид ва ҳазилга йўярдилар.

Бошқа томондан бўлса, тоғбеги худди ўзини шилишгандек, ғазаби қайнаб-тошиб дейди:

— Вой, итваччалар-эй... Агар ўша ерда бўлсам борми, ҳаммангизни оёғингиздан ушлаб, дарёга отардим.

Жандарм бу ердаги нарсаларни қандай ташиш кераклигини сўради.

Усмон:

— Бу каззоблар қурооларни бу ерга хачирда олиб келишмаган-ку... Қандай келтиришган бўлса, шундай чиқаришади, — деди.

Тоғбеги бошқача таклиф киритди:

— Милтиғу ханжарларини ҳозиргидек осиб-тақиб чиқаверишсин... Қуйи Сазанга шу кўринишда кириб боришсин... Одамлар бу каззобларнинг кароматини бир кўриб қўйишсин...

Усмон:

— Одамлар уларни бу ҳолда кўрса, чаён эзгандек оёқ остида янчиб ташлашади-ку!.. Худо хоҳласа, униси ҳам бўлар, лекин ҳозир вақти эмас, — деди.

Бир чеккадан овоз бердим:

— Бу ерда бир кичкина тирмизак ётибди... Бунинг устига оёғида яраси бор... Юрадиган ҳоли йўқ... Уни шу ерга ташлаб кетсак нима дейсизлар?.. Буларни санаб асир олмадик-ку...

Ҳазилим бу сафар иш берди: Муслим ҳазилимни чин деб ўйлаб, ниҳоят, мен билан сўзлашишга рози бўлди, совуқ оҳангда:

— Бей, у ҳали гўдак-ку... Айби йўқ... Гуноҳ бўлади... Уни ўзим елкамда кўтариб кетаман... — деди.

Мен, худди ғалаба қозонгандай, мағрур: «Майли, Муслим», — дедим ва муштим билан жағини силашдан ўзимни туюлмадим.



\* \* \*

Учоқда ҳали қўр бор, сихдаги гушт пишаётган ва ёғи оловга томчилаб жизиллаётган эди. Бу тошўчоқда ёнғин хавфи бўлмаса-да, тоғбеги касби тақозоси билан чуғларни тепкиларкан, овзининг суви қочиб, сихдан бир парча гуштни овзига солди ва сўради:

— Хумпар, бу қуй гуштими?

Қуёндудоқ жавоб берди:

— Аа-а, амаки...эчки...Эчки гушти...

— Буни ҳам урганмидиларинг? Худо урсин сенларни!

Калламга бир фикр келиб, охирги ҳужумга ўтдим:

— Усмон, кел, рухсат берақол, бу шумтакалар шуларни ейишсин... Кейин кетамиз...

Шерикларим ўғрига ўғирлаган нарсасини едиришни галати деб топдилар, лекин мен: «Пастда булар еган ҳар бир луқмасига қандай тўлов тўлашларини мендан яхши биласизлар», — деганимдан кейин рози бўлишди.

Бу қандай севинч, худди тўй дастурхонида ўтиргандай, шоша-пиша чайнамай ютишлар... Ёши анча каттароқлари ҳам ниҳоятда бадбахт эканликларининг фарқига бормаётган эдилар... Девор тирқишидаги ёввойи ўт озроқ нам ва офтобда қандай яйраса, болалар ҳам шундай яйраётган эди. Бу шодлик Усмонга, тоғбеги ва жандармга ҳам юқди... Ҳаммаси унутилди. Ҳаммамиз сулҳ ва тинч ҳаёт оғушига киргандек эдик. Ҳатто, шунчаликки, оғайниларимиз ҳам орасира эгилиб, ўғирлик гушздан бир-икки луқма олиб ейишади. Болалардан бири қўлидаги устихонни орқадан келиб ҳазиллашиб юлиб олган шериги устидан жандармга ёлғондакам шикоят қилди, оила боласига ўхшаб эркаланиб: «Бунга қара, амаки, нима қиялпти?» — деди. Жандарм амаки ҳам: «Ҳой, шумтака, тегма... Бўлмаса қулоғингни кесиб оламан!» — дея ёлғондакам пўписа қилди. Бир бола қўлидаги суяқдан ошиқни ажратиб олди. Тупроқ ва кийимига ишқалаб тозалади, сўнг бир неча бор ерга отиб ўйнади, охири бир қимматбаҳо нарсадек, этагининг учига маҳкам тутиб қўйди. У бу ишни охирига етказгунга қадар, ҳатто, битиргандан кейин ҳам кўзимни ундан ололмай қараб туравердим: «Бу юзни қаерда кўрган эдим?» — дея ўйлаб қолдим. Лекин кўп ўтмай бошқа воқеадан кейин калаванинг учини топдим.

Бу қароқчи маконида ичимлик сув ҳам бор. Болалар бот-бот чеккароқдаги ковакка кириб чиқишади, ёғоч чўмичда сув ичишади. Кичкиналардан бири менга ҳам келтириб: «Сув ичасанми, ажабо?» — деди. Унинг узун сочи кўзининг устига тушиб турарди. Фақат бурни ва жағини юқорига кўтарсагина, мени кўра оларди. Бир оз гилай, мунчоқдай икки кўз...

Бирданига ўрнимдан турдим ва узун оёқларимни бир-бирига уриб силкиндим-да, бу ердан узоқлашдим... Жуда камдан кам ҳис қиладиган ҳаяжонли шафқат ва мурувват ҳисларига тўлдим. «Диққат! Эски касалинг кўзиди шекилли, Умар!» — дедим ўзимга ўзим. Яна ўша дард кўзиган эди. Ўша исмини билмаган жажжи қизалоқнинг юз-кўзи ва овозини хотирладим. «Мен сенга сув олиб келдим!» Ошиғини қимматбаҳо нарсадай кўйлагининг этагига туккан боланинг ҳаракатлари ҳам чўнтагидаги бўз халтачани очиб менга ёнғоқ бергач, икки дона мовий мунчоқни кичкина бармоқчалари билан такрор халтачага солиб боғлашларини эслатди...

Яхши, бироқ бу болалар қандай қилиб бир-бирига бу қадар ўхшаши мумкин?

Шерикларимни кутиб ўтирмай, астагина чуқурдан юқорига кўтарила бошладим. Уфқ оқара бошлаган эди... Ташқарига чиқиб, бу нур водий уфқида эндигина тукқан Ойдан таралаётганини кўрдим. Қўл соатимга кўз ташладим. Энди тунги икки бўлган эди. Қисқа вақт ичида шу қадар узоқ воқеалар қандай юз берди? Ҳаётимнинг бурилиш нуқтасига етганимни, шу билан бирга, яна анча-мунча нарсаларни энди жасорат билан эътироф этмоғим керак эди....

Ҳарбийлигим сўнги йиллардаги шаклида, янада тўғрироғи, ҳар доимги шаклида, воқеаларга тўла ҳолда яна бир қанча вақт давом этганида, не ишга ярашини билмайдиган узун оёқларим ва узун қўлларимни соллантириб бундай кезмаган ва оғир ўйга ботмаган, балки анчагача бунинг фарқига бормаган бўлардим... Бўзова деган дуч келган бир станцияда жомадонларимни болалардек вагон деразасидан улоқтирмаган бўлардим. Бўзова кўчаларида неча кунлаб бекордан бекорга санқимаган бўлардим. Ҳа, Умар, буларнинг ҳаммаси ўша исмини билмаганинг қизалоқ туфайли

бўлганини эътироф этавер. Ҳатто, бу кеча, бу соатларда бу ерда булишининг сабаби не? Хизматдан бушатилиш ҳақидаги қогозни олгандан сўнг сени қаёққа олиб кетаётганини билмаганининг поездда, ярим мудроқ қолда ечимини топмаган нарса нима эканини бу нотаниш тоғ устида нотаниш Ой остида топасан шекилли!

Карвон йўлга тушди. Муслимнинг елкасига, от устига юклангандай, бир талай юк ортилган, устига устак ярадор бола ҳам елкасида. Анча вақт ўтгач, унинг қаттиқ ҳарсиллаганини эшитиб: «Болани менга бер!» — дегим келди. Лекин айтолмадим. Мен бу ерда бегона киши эканимни билишим керак. Кўп ўтмай бу вилоятни тарк этиб, ўз йўлимга кетадиган вақт келди энди.

Муслимга бундан кейин мендан ҳеч нарса умид қилмаслиги кераклигини сездириб қўйиш учун: «Қани, тез юр, улардан орқада қолма!» — дедим ва ёлғиз қолдим. Бир оздан кейин Усмон билан дўстлари ёнимга етиб келишди. Энди улар билан ҳам гаплашадиган гап қолмаган. Айтаётган гаплари қулоғимга кирмаётганини ва жим турганимни бир оздан кейин сезишди. Кўп ўтмай бир-биримиздан айриламиз.

Келишда қояларга тирмашиб, тиканлар орасида илондай ўрмалаб, қўлларимизни беҳуда қонатган, уст-бошимизни йиртган эканмиз. Кичкина қароқчилар ўзлари билладиган жуда яқин йўлдан, сел ҳосил қилган чуқурлик ўзанидан бизни Сазан дарёсига олиб чиқишди. Шунингдек, улар кўрсатган кечувдан осонгина кечиб ўтдик.

## 6

Жандармнинг тахмини тўғри бўлиб чиқди: Қуйи Сазандагилар шу кеча мижжа қоқмаган эдилар. Жуда кўп деразалардан нур ёғилиб турарди. Худди байрам куни бўлгандек, бозор очиқ. Таланган автобус олдинда, Толчада қолдирган сомон арава орқада қишлоққа кирар эканмиз, эшиклар очилиб, чор тарафдан майдон томонга югур-югур бошланди. Катталар орасида кучага ялангоёқ отилиб чиққан болалар ва, ҳатто, аёллар ҳам бор. Орамизда мендан бошқаси машина ҳайдашни билмагани учун ноилож автобусни ўзим бошқариб келаётгандим.

Бизни Толчада кутган шерикларимиз билан бирга кечанинг барча қаҳрамонлари автобусда келарди. Жандарм қуриқлаётган қароқчилар бўлса сомон аравага тиқилишган. Фақат Муслимни, ҳар эҳтимолга қарши, ёнимга олгандим. Ҳамма лампалари ва фонуслари ёқилган айвонли қаҳвахона олдида тўхтаганимиздан кейин, уни устига боғланган юклари билан олдимга солиб, қаҳвахонага олиб кирдим. Қароқчиларнинг энг кичиги бўлган ярали болакай қучоғимда беозоргина ухлаётганди.

Муродбей ва бошқа ҳамроҳларимни мактаб мудирини мактабга олиб кетибди. Депутат билан Тўрғай шаҳар ҳокими оқсоқолникида меҳмон эканлар. Бошқа йўловчилар қаҳвахонанинг ёғоч ўриндиқлари ва бўйралари устида тонгни кутиб ўтиришарди.

Қароқчиларни ҳалойиқ ўртасида аравадан туширарканмиз, Усмон ёнимга келди. Фамгин овозда менга:

— Бу зумрашаларни тоққа ташлаб қайтаверсак буларкан, бей, — деди. — Бунчалик шармандалиқдан кўра яхшироқ бўлармиди.

Тарқалиб кетган одамлар бирин-кетин қаҳвахонага қайтиб кела бошлашди ва кўп ўтмай кечаги ҳайъат стол орқасида ўз ўрнини эгаллади. Бу сафар орамизда иккита аёл ҳам бор эди. Бири «Доя хоним» дейишган кўзойнакли ва кампирдахан хотин, униси Бўзова судида чизган расмларимга қизиққан муаллима қиз.

Болалар чеккадаги бўйра устига давра бўлиб ўтиришди. Олдинги қатордагилар намоз ўқимоқчидек, тиз чуқиб, қўллари тиззасининг устига қўйиб ўтиришарди. Аравадан тушаётганларида кимдир отган тош биттасининг лабини ёрган. Ердан олган қоғоз парчаси билан тўхтамай қонини артади... Муслим энг орқада. Олдидаги устун панасига ўтиб, қилт этмай турарди... Мен рўпарадаги дераза ёнида турибман.

Жандарм худди суддагидек ўз вазифасини ўтамоқда. Болаларни такрор-такрор санади, биттаси кам чиққани учун:

— Булар ўн уч киши бўлиши керак эди-ку... Нега биттаси кам? — дея хавотирга тушди.

Муродбей масҳараомуз овоз билан унга:

— Кўрмайсанми, биродар... Қароқчиларнинг биттаси рўпарада уйқуни уряпти, — дея мен тахта ўриндиқ устига ётқизган Бажаққа ишора қилди.

Бола ухлаётиб бошини бўйнининг ичига тортиб, гужанак бўлиб олгани учун янада кичикроқ куринарди.

Муродбейнинг ҳазили енгил кулгига сабаб бўлди. Бироқ бу қандайдир зўраки кулги эди! Айниқса, шаҳар ҳоқими билан депутатнинг кулгиси... Чунки кечанинг ҳақиқий қаҳрамонлари уларнинг ўзлари эди-да. Рўпарасида бўйра устидан чўнқайган, иркит сочлари, жун босган пешоналари остидан қафасдаги маймун каби уларга хавотирланиб қаратган бу шумтакаларнинг таҳдидидан қўрқиб қўлларини кўтарганча, орқага ўтирилишга юрак бетламай йўлда соатларча юрмоқ!

Туғриси айтганда, мен нега йиғилиш ўтказишаётганини тушунмаётган эдим. Оллоҳнинг инояти билан, йўлтўсарлар қўлга туширилиб, давлатга топширилган. Бундан у ёғи давлатга ҳавола. Тонг отгач, ҳаммаси гуруҳ ҳолида туман марказига ёҳуд вилоят марказий турмасида утирган оталарининг ёнига жўнатилади. Ҳайъат аъзолари ярим қолган уйқуларини битириш учун тушакларига, мен аскарликдан қолган формам ва туппончам, мишиқилар устидан қозонган ғалабам билан ташқаридаги буш юк машинасининг бир четида ухлашга кетишимиз учун ҳеч қандай монелик қолмаган. Шундай қилиш хаёлимдан ҳам ўтганди. Аммо бу сўнги зафаримнинг асирларидан бир нечтасининг расмини чизишни хоҳлаб қолгандим.

Ичкарига кирмоқчи бўлганларни қўймаслик учун қаҳвахона эшиги беркитилиб, тергов бошланди, уриндиқлар ва бўйралар устида ётган қишлоқликлар ва йўловчилар уйфонган, барча қизиқсиниб қараб турарди.

Ноҳия мудирини депутат ва шаҳар ҳоқими томонга эгилиб, нималарнидир келишиб олгач, энг орқада турган Муслимни чақирди. У ҳеч чўчимасдан секин келиб стол олдида тўхтади. Яна ўжарлиги тутиб гапирмай қолишидан чўчидим. Лекин ундай қилмади. Исмини сўраган ноҳия мудирига бурро қилиб: «Қора Вали ўғли Муслим», — деди.

— Муслим... Бу гузал исм сенга жуда ярашиб турибди-да, — дея киноя қилди мудир. Ҳамма бирданига кулиб юборди.

— Неча ёшдасан?

— Ўн беш...

Бу гал депутат гапга аралашиб, бир нарсалар суради. Унинг нима деганини тушуниб бўлмагани учун шаҳар ҳокими таржима қилди:

— Агар ўн беш ёшида бу б..ни еган бўлса, йигирма ёшида не қилар экан, деб сурадилар.

Муслим бир оз талмовсирагандан сунгра:

— Аскарлик қиламан, — деди.

Бир-бирига қарашди. Лекин ҳеч ким ҳеч нарса демади. Фақат Муродбей овоз берди:

— Умр берса, иншооллоҳ, лекин бу кетишда...

Мудир бошқа саволга ўтди:

— Ҳаммаларинг Юқори Сазанданмисизлар?

— ...

— Жавоб берсанг-чи...

— Қаердан билай?.. Биримиз у ердан, бошқамиз бошқа ердан... Бизни хоҳлашмади, қувишди...

— Ҳаммангизними?

Шаҳар ҳокими яна чидаб туролмади:

— Юқори Сазанликлар умрида бир марта ақлли иш қилишибди... Офарин уларга, — деб одамларни такрор кулдирди.

— Ота-онангиз, ҳеч кимингиз йўқми сизларнинг?

— Бировимизники ўлди... Бировимизники йўқолган...

Шаҳар ҳокими яна деди:

— Ёки Бўзова турмасида...

— Сизларда милтиқ, ўқ-дори, яна бошқа нарсалар бор эмиш... Ҳатто, битта граната... — Жандармга юзланиб: — Шундай эмасми?

Муслим ҳеч кутилмаганда:

— Жандармлар қишлоққа қурооларни йиғиштириб олишга келганларида ҳамқишлоқларимиз милтиқларини ерга кўмишганди... Бир нечтасини топиб, қазиб олдик.

Яна депутат бир нарса деди, шаҳар ҳокими таржима қилди:

— Сизлар оталарингиздан ҳам ўтиб тушибсизлар-ку... Уларнинг яширган қуроолларини урибсизлар, деяптилар. Хўш, сизларни Юқори Сазандан нега қувишди?

Муслим бу саволга жавоб бермади.

— Хўш, қувилгач нима қилдингизлар?

Муслим қўлини очиб:

— Ҳеч нима... Тоғларда кездик...

— Нима еб-ичасизлар?

— Оллоҳ нени берган бўлса, шуни...

— Хуш, бу охирги еган б...нгиз... Яъни автобус босқинчилиги, қурол билан таҳдид қилиш...

Бирданига қуёндудоқ чиябуридек увилади:

— Худо ҳаққи, бу ҳазил эди... Худо ҳаққи, ҳазил... Милтиқларимизнинг ўқи йўқ эди... Оз-моз егулик олмоқчи эдик... Жуда оч қолгандик, ахир...

Жандарм қуёндудоққа мушт дўлайтириб таҳдид қиларкан бақирди:

— Сен овозингчи учир!... Ҳеч ким сендан сўрагани йўқ, қийшиқ оғзингни ҳозир дабдала қиламан, товба, товба...

Тўданинг маслаҳатчиси жим бўлди. Лекин у қиладиганини қилиб бўлган эди.

Муслим унинг важини илиб, милтиқ ва тўшпонча ўқсиз эди, деб даъво қила бошлади. Ҳайъат бу гапга ишонмади. Муслимни қийин-қистовга олди. Энди гап менда қолган эди. Чеккада оёғимга қалқиб:

— Муслим менга нисбатан ҳам шундай ҳийла ишлатди, — дедим. — Бироқ жуда яқин келиб қолганим учун милтиғини тортиб олдим. Текширсам, ўқсиз экан.

Бу ёлғоним хатарли ёлғон эди. Чунки жандарм ростини айтиши мумкин эди. Аммо у менга узоқ боққанидан сўнг, жим қолаверди.

Шундан кейин Муслимдан бу талончиликни қандай уюштирганини сўрашди. Жавоб бермади. Ҳолбуки, ундан билишмоқчи бўлган асосий нарса шу эди. Бор гапни эшитмоқчи эдилар. Муслимнинг қайсарлиги ўтиравериш чарчаган ва оёққа туриб, у ёқдан бу ёққа юра бошлаган шаҳар ҳокимининг жаҳдини чиқариб юборди. Секин, лекин қўрқинчли одимлар билан Муслимга яқинлашиб:

— Бу қанақаси? Ҳали терслик ҳам қилмоқчимисан? Олдинда кимлар турганини биласанми, кўппак! — дея кўлини кўтарди, шиддат билан бир уриб, диққинафасликдан қутулмоқчи бўлди. Бироқ бир неча соат муқаддам шу боланинг олдида қўл кўтаришга мажбур бўлгани эсига тушди шекилли, ёноқлари бўзариб, ўз жойига қайтди.

Шу чоғда Муслим сўнгги саволга жавоб бера бошлади, тўданинг бошлиғи эканлигига иқрор бўлиш-бўлмаслигини

сўрашганида, бош силкиб тасдиқ ишорасини берди. Бу ишора сўздан кўра очиқ-ойдинроқ иқрор эди. Аммо ёнидаги ёш йигитга баённома ёздираётган ноҳия мудирини бундан қандай ёздиришни билолмай, иқрор эканлигини айтишни талаб қилди. Муслим бунга рози бўлди.

Энди навбат тўда бошлиғининг ўринбосарига келган эди. куёндудоқнинг шайтонлиги, хушомадгўйлиги ва масхарабозлиги айни шу тергов пайти равшан намоён бўлди. Исми Али эканлиги, лекин уни кўпдан бери Чирик Али деб чақиришларини айтгач, унинг вазиятида қишлоқ боласидан кутилмайдиган чечанлик билан сайрай бошлади: «Она-отадан етим» бир ғариб эмиш. Марҳум отаси уламолардан чиққан мулла эмиш. Бор-йўғини камбағалларга тарқатганмиш. Ўлганидан сўнг қабри устига мўл-кўл нур ёвилганини ўз кўзи билан кўрганлар бор эмиш... Шу тариқа таржимаи ҳолини айтиб бўлгач, асл воқеага ўтди. Қўйи Сазанликлар қўлида асир эканлигини билгани учун, Юқори Сазанликларни зўр бериб ёмонлашга киришди, бу золим одамларнинг уларни қандай калтаклашганини, ундан кейин қишлоқдан қувиб юборишганини сўзлади. Қўлларидан қуроллар масаласида айёрона ҳимоя усулини тайёрлаб қўйган экан, бу гапларни эшитиб, қаҳвахонадаги одамлар бақа бўлиб қолишди... Уламо отаси бир неча бор тушига кирганмиш, қурол кўмилган жойларни унга бирма-бир айтганмиш, қуроллар ноқонуний яшириб қўйилганини, шу боис уларни ҳеч кимга билдирмай кавлаб олиб, ҳукуматга топширишни ҳазрати Пайғамбаримиз буюрганини таъкидлаганмиш... Улар бу буйруқни бажармоқчи эканлар, лекин оч қолгач, бунақа ҳодиса содир бўлганмиш... Оллоҳ шуни пешоналарига ёзгандан кейин қўлларидан нима ҳам келарди!..

Чирик Али буларни ҳақиқатан ҳам уламодан чиққан имом ёки қорининг ўғли эканини кўрсатадиган диний калималарни аралаштириб сўзларкан, гоҳ йиғлаб ёлворар, гоҳ бошқаларга қўшилиб кулар, турли-туман пасткашлик ва масхараомуз хушомадлари билан ўзини қутқаришга уринарди. Бироқ у бу ишни қиларкан, шерикларини ҳам мумкин қадар ҳимоя қилгани ва, боягина Юқори Сазанликларни ёмонлагани сингари, бу ишда аҳволи чатоқ деб билган Муслимни ёмонламаётгани кишини ҳайратга солар эди.



Тергов жараёнида Чирик Алининг дунёни хийла кезганини ҳам билиб олдик. Жуда кичиклигида отаси ўлган, кўп ўтмай онаси ҳам вафот этган ва етим қолган. Шунда қишлоқдан ўтган азайимхонлардан бири: «Сенга яхши иш топиб бераман!» — дея уни олиб кетган, кезган юртларида тиланчилик қилдирган, топган пулларини тортиб олган, шу тариқа санқий-санқий Аданага келиб қолган эмишлар.

У ерда бошқа тиланчи болалар билан уни ҳам тутиб олишган, қўлдан қўлга топшириб Бўзовага, у ердан Юқори Сазанга жўнатишган.

Муродбей:

— Шунақа нодир хунарни эгаллаган экансан, нега қароқчиликка ўтдинг, оқибат бошингга шунча иш тушди, болам? — деб сўради.

У ҳайратда қоларли даражада уddaбуронлик билан:

— Худо урсин, биз қароқчилик қилмоқчи эмасдик. Машинадаги афанди амакилардан нон-пон, пул-мул сўраб олмақчи эдик холос, — дея ажойиб важ-корсон кўрсатди.

Айни пайтда катта хатога йўл қўяётганини ўзи билмай, афанди амакиларни энг нозик жойидан олди: «Афанди амакилар Муслимнинг қўлидаги ўқсиз милтиқдан қўрқиб қолишди, пул-муллари чикариб бераверишди... Нима қилардик, биз ҳам олавердик!»

Лекин Чирик Али мудофаа учун энг кучли далилни охирига олиб қўйган экан. Бехосдан менга ўгирилиб: «Қуролларни, пичоқларни мендан ким сўради? Уларни ўз ихтиёрим билан топширмадимми? Оллоҳ ва Пайғамбар ҳаққи ўзинг айт, Бей», — деди.

Қанчалик узоқ турсам-да, ўзимни бу ботқоқдан қутқара олмайман шекилли! Ноилож унинг учун гувоҳлик бердим. Аммо бу галгиси ёлғон шоҳидлик эмасди.

\* \* \*

Чирик Али ва туриши менга яна Бўзова судидаги Юқори Сазанликларни эслатган бир-иккисидан сўнг, қароқчиларнинг иши борган сари тез-тез кўрила бошланди. Бўйра устида бир-бирининг пинжига тиқилган болаларни жан-дарм, худди лойдан чувалчанг суғургандек, битта-битталаб

хайъат столи олдига олиб келаверди. Бирдан ёруққа чиққан болаларнинг кўзига тушган, пешонасига ёпишган кир, ирkit сочлари, озгин юзида сўррайган бурунлари, орқасидан қуёш кўринадиган қулоқларини кўриб, уларнинг юзини юз деб бўлмасди. Лекин қоидага риоя қилиш ташвишида ва бирон жуъали гап эшитиш умидида уларга гоъят жиддий саволлар берилар, бу саволлар уларга озор беришдан бошқа нарса эмаслиги ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди. Болаларнинг баъзилари йиғлар, кўпчилиги нима бўлаётганини ҳам англамай, ағрайиб турар эди.

Бора-бора ҳайъат ҳам беҳуда куч-ғайрат сарфлаётганини тушуниб, гапни ҳазилга бурди. Биз тошўчоқдаги кўрик маросимидан сўнг қилдирганимиздай, болаларга юзларига ниқобларни қандай таққанликларини айттирдилар. Бир бола кўйлак ўрнида эгнига илган ва йиртиқларидан қўли чиқиб турган қопни бошига ўради, озгин, яланғоч гавдаси билан ерга ётиб эмаклай бошлади. Иккинчиси тошўчоқда жандармнинг таҳдидидан қўрқиб чўккалаган жойига сийиб қўйган бола. Қўрқув уни жуда кулгили ҳолга солганини кўрган бири ёлғондакамига, лекин гоъят жиддий тарзда уни Сазан дарёсига ташлашга қарор берилганини айтди. Аввалига боланинг башараси буришди, сўнг тошўчоқда қилганидек, қўлларининг бармоқларини оғзига тикқанча ҳунграб йиғлаб, ялина бошлади. Тошўчоқда қилган ишини ҳайъат ҳузурида ҳам тақрорлармикан деб, қараб турдим. Бироқ қилолмади. Қарор қатъийлигини кўриб, дарёга ташланишга рози бўлди ва ғамга ботиб, жим қолди.

— Қани, энди катталарнинг қўлини ўпиб рози-ризолик тила, — дейишди.

Бу гапга ҳам чиппа-чин ишонди. Бир-икки кишининг қўлини, Алавий қишлоқларида кўрганидек, ерга чўккалаб, икки қўли билан тутиб ўпди, рози-ризолик тилади. Бошқалардан ҳам битта-битта тиламоқчи эди. Аммо шу чоғда ўтирган жойида гоҳ мудраб, гоҳ уйғонган бизнинг Фарҳод кўпириб кетди.

У бирдан оёққа туриб, болани ростдан ҳам дарёга отишадигандек: «Бундай қилманг, оғажонлар... Эзаверманг болани... Кечиринг энди, жойига ўтирсин!» — деб, ўртага тушди. У йиғлар эди. Бу гал унинг устидан ҳам кулиб юборишди ва ўйин якунига етди.

Асаби заиф бу боланинг аҳволи кўпларни ҳайратга солганди. Лекин мен умидсизлик маълум бир чегарага етганида қўрқув бирданига ўз-ўзидан йўқолишини ва киши улимга бамайлихотир рози бўлишини кўп марта курганим учун яхши биламан.

\* \* \*

Аслида Фарҳоднинг хатти-ҳаракатини ҳайъат столи орқасида ўтирган муаллимадан кўпроқ кутса бўларди. Бироқ у негадир миқ этмади. Ҳайъат столининг четида мактаб мудирини билан кўзойнакли доянинг орасида, бир оз орқада ўтирарди. Юзи уларнинг соясида қолган. Лекин узлуксиз менга қараётганини ҳис қилар, қачон ўша томонга ўтирилсам, кўзлари менда эканини кўрардим. Чеккадаги столда ёлғиз ўтириб чизаётган расмларимга қизиқаётгани кўриниб турарди. Буни дояга ҳам айтди шекилли, иккови бирданига ўрнидан туриб, қаҳвахона ичида айлангандек бўлиб, аста-секин ёнимга келишди. Мен билан аслида у гаплашиши керак бўлса-да, негадир бу ишни доя ўз зиммасига олди. Қиз бир оз орқада турар ва фақат бошимни ўгириб, танишларча салом бергач, уялинқираб:

— Эсингиздан чиқарган бўлсангиз керак, дея журъат қилолмадим, — деди.

Доя сўзамол аёл экан:

— Эсма расмларингизга қойил қолибди. Бўзовадан келганидан бери оғзидан тушмайсиз, — деди.

Қуйи Сазанда юк машинасидан тушаётганимни кўриб, Эсмага хабар берган ҳам у экан... Доянинг мени қандай таниганига келсак, яна ўша доимий гап... Бунчалик новча зобит мендан бошқа ким ҳам бўларди?

Бу кеча чизган расмларимни кўришга рухсат сўрадилар. Дафтарни узатдим. Варақлашаркан, доя тўхтамай ҳайратланарди:

— Баракалла, Худо ҳаққи, офарин... Аскарлар бунақа ишларга кўпам қизиқишмайди, лекин...

Қиз уни астагина туртиб қўйганини сезиб қолдим. Шу аснода мактаб мудирини ҳам ёнимизга келди. У ҳам расмларга кўз ташлаб:

— Азизим, сиз фақат шу Юқори Сазанликларнинг башарасини чизиш учун Бўзовага махсус келмаганмисиз мабодо? — деди.

Доя бу гапни эшитиб, бирданига ловуллаб кетди, ҳозиргина: «Вой худойим-эй, қанчалик чиройли, қанчалик чиройли!» — дея томоша қилган расмларни йиртгудай бўлди ва дағаллашган овозда:

— Шу суратларга қаранг... Бу қароқчи тўдасидан яхшилик чиқармиди? Ҳукумат ҳеч нарса қилолмасмиш... Бошимиздан Оллоҳнинг узи кўтарсин бу балоларни... Анави Муслим деган тошюракни кўрмайсизми... Қанийди унинг расмини чизиб ўтиргандан кўра, қўлингизга тушган заҳоти ўлдириб қўяқолган бўлсангиз... Худо ҳаққи, хотин бошим билан мен бу ишни қилган бўлардим...

Доя Муслимнинг расмига туфурганини кўриб, қиз дафтарни унинг қўлидан олди ва бир оз орқага чекиниб, яна расмларни томоша қила бошлади.

Суҳбатлашишни ҳечам истамаётган эдим. Аммо бошга тушганни кўз кўради. Мактаб мудирини шу ерлик, боғу боғчаси, балки вақти келса депутат бўлиш нияти бор. Шунинг учун ҳам Қўйи Сазан даъвосини маҳкам ушлаган.

Истанбулдаги доялар мактабида ўқиган ва бир неча йил Анқарада ишлаганини айтган доя хоним ҳам Юқори Сазаннинг ашаддий душманларидан. У Қўйи Сазанлик эмас. Бироқ қизини шу қишлоқлик деҳқонга турмушга бергани учун ўзини шу ерлик деб ҳисоблайди. Қўйи Сазаннинг бешафқат Юқори Сазанга қарши қизгин суҳбати бошланди. Шуниси валатики, кичик муаллима уятчан ва тортинчоқ кўринса-да, бу даъводан йироқ эмас экан. Бир пайт у ҳам суҳбатга аралашиб, қизишиб чирана бошлади, ўқувчиларга ватан ва қаҳрамонлик ҳақидаги шеърларни ўқийдиган овозда баландпарвоз сўзларни қаторлаштира кетди:

— Доя хоним чегарадаги қишлоқлар ҳақида гапирдилар, аммо у ердаги қишлоқлар, ҳар ҳолда, биздек хавфхатар остида эмаслар. Мана, бир мисол. Чегара ҳудудларда ҳеч бўлмаса жумҳуриятимиз армиясининг қаҳрамон соқчилари бор, улар бизга ўхшаб тоғ бошида ёлғиз ва суянчиқсиз ўтиришгани йўқ... Агар, сиз тасодифан бу оқшом қишлоғимиздан ўтмаганингизда, бизни бола-чақамиз билан... Ва ҳоказо ва ҳоказо...

Бўзовадаги меҳмондорчиликлар аёлларга нисбатан ёввойилигимни анча юмшатган эди. Энди улар билан бемалол сузлаша олардим. Юз-кўзига қарашдан ҳам унчалик тортинмайман. Ҳатто, бошқа кишиларни, бошқа нарсаларни кузатаётгандек, хотин-қизларни уғринча томоша қилишни ҳам бир оз ўрганиб олгандим. Айрим аёлларнинг чеҳраларига, мафтункор нигоҳлари ва кулишларига боқар эканман, Фарҳодга ҳамда хотин-қизларни деб турли йўлларга кирган бошқа кишиларга тан бергандек бўламан.

Сарғиш сочли мудир билан кўзойнакли доя бир оғиздан Юқори Сазанликларни гийбат қиларкан, мен расмга қизиқадиган қизнинг дафтаримга тикилган чеҳрасини билдирмай, яна ўғринча кузатган ҳамда анча нарса кўришга улгурган эдим. Бу кичкина қиз даставвал ўйлаганимдай ёш эмас, анча каттароқ экан. Пешонаси ва чаккаларида билинар-билинемас ажинлар пайдо бўлибди. Хунук эмас, лекин ўзига қарамагани, оро бермагани сабабли сулувлиги кўзга ташланмайди. Аёлнинг юзидан дўкон витриналаридаги тош қўғирчоқларнинг илк боқишдаёқ кўзга ташланадиган ўзгармас ранг ва жилоларини излаш керак. Бу қиз сўзлашга киришган, кулган ва, ҳатто, дафтаримни томоша қиларкан, ўйлаётганлари ва қалбидагилар юзида зуҳур этган вақтда ажинлар бир оз чуқурлашар, кўзларининг четлари, ингичка бурун катаklarининг ва дудоқларининг ёнидаги ажинлар билинар-билинемас ўйнаб, унинг чиройини янада очиб юборар эди.

Бу қиз оила ҳаётига ўрганган, бамайлихотир бир эркакни узоқ йиллар мобайнида бахтиёр қилишига ишонгандай бўламан.

Лекин қиз дафтарни ёпиб, қишлоқ сиёсатига аралашиб, баландпарвоз сўзларни қаторлаштира бошлагач, бу таассуротим бирданига йўқолди-қўйди.

Қиз бир вақт шеър ўқийётган муаллимга хос овоз ва тахлитда: «Бўрининг боласи бўри бўлади», — деб қолди. Бу гап мактаб мудирининг касбий ва илмий шаънига тегиб кетди. Овозини йўфонлаштириб:

— Йўў... йўў... Бунчаликка бориш керак эмас. Акс ҳолда бизнинг касбу коримизнинг икки пулик қиймати қолмайди. Сен ўқитувчисан... Бундай дейиш сенга ярашмайди! — деб қизга танбеҳ бера бошлади. Қиз қайсарлик билан ўз

гапида туриб олди, ёмон одамларни асло тузатиб бўлмаслигини тушунтиришга, исбот қилишга урина бошлади.

Билмайман, негадир мен ҳам гапга аралашиб:

— Демак, Юқори Сазанни қутқаришнинг чораси йўқ экан-да... — дедим.

Шу қадар ваҳшийлашган эдики, мени ҳам қопишига оз қолди... Рўпарадаги болаларни кўрсатиб:

— Ана, мол майдонда турибди, қўлингиздан бир иш келса, кўрсатинг, — деди. Бу гапга ҳеч ярашмайдиган кинояни ҳам илова қилди:

— Ёмонларни одам қилиш уларнинг расмини чизиш эмас, афандим...

Энди юзида олдинги нурдан асар ҳам қолмаган. Балки шунинг учун ҳам мен унга кесатишдан ўзимни тия олмадим:

— Модомики, шундай экан, Юқори Сазанга ўт қўйиш керак, — дедим. — Уй-жойи, одамлари, болалари билан қўшиб ёқиб юбориш даркор... Шу билан бу тоғ бошида уларнинг янги ҳаёт бошлаш имкони йўқ бўлади-қўяди... Бу ишни бир неча соат ичида осонлик билан бажариш мумкин.

Учови ҳам донг қотиб қолди. Доя:

— Йўғ-э, бунчаликка бормаслигимиз керак, — дея бурилишга чоғланди.

Қиз ҳам кетиб қолмаслиги учун:

— Мен сизнинг фикрингизга қўшиламан, — дедим. — Бўри болаларини йўқ қилишни ҳозироқ, шу ернинг ўзида бошлаб юборишимиз керак...

Қизнинг юзи бир оз ўзгарди, чўчиб кетди. Бироқ, бошқа томондан, мен мактаб мудирига қарши ўзига иттифоқчи бўлиб чиққанимдан ғурурланаётган эди. Овозини бир оз пасайтириб:

— Тўғриси ҳам шу, — деди.

Шунда новча бўйим билан оёққа қалқдим:

— Худди шундай, бу ишни бошлайверайлик, — дедим. — Осонроқ бўлиши учун энг кичигидан, ёнимизга яқин турганидан бошлай қолайлик...

Узун тахта ўриндиққа ташланган кигиз устида бошини елкалари орасига, оёқларини қорнига тортиб, гужанак бўлиб ухлаётган, жуддур кийимлари орасидан қоқ суяклари

кўриниб турган кичкина Бажақнинг рўмолчам билан боғланган оёғига қўл узатиб дедим:

— Буни шундай юқорига кўтариб бир-икки марта ерга урдингизми тамом, иш битади қўяди! Бу ишни ўзингиз ҳам қилишингиз мумкин... Қаршида ётганлар буни кўргач, бири у ёққа, иккинчиси у ёққа қочишга уринади... Аммо тўппончалардан ўққа тутилса... Икки дақиқа утгач, бир-иккитасининг ингроғидан бошқа ҳеч нарса қолмайди. Балки сиз билмассиз. Бу тарзда отилганларнинг айримлари жони чиққанидан сўнг ҳам анчагача оҳ-фарёд уришда давом этади. Бу худди боши кесилган товўқнинг у ёқ-бу ёққа чопишига ўхшайди...

Заиф кишилар бунақа гапларни эртақ каби тинглар экан, ўзларини қаҳрамон сингари тутишади. Лекин бечора қиз менинг муболағали тасвирим таъсири остида болаларни қатлиом қилишаётганини ўз кўзи билан кўргандек, юзини қўллари орасига олди, ҳатто, ҳушдан кетишига сал қолди. Ерга туширган дафтаримни олиб, астагина ҳайъат столи томонга қадам ташлади.

Бостирма ишкомлари орасидан тонг оқараётгани кўзга ташланди. Тергов ниҳоясига етганди. Терговни қизиқиб томоша қилган қишлоқлик йўловчилар тахта ўриндиқлар ва ердаги бўйралар устига чўзилган, баъзилари қўл-оёқларини керганча, хуррак ота бошлаган эдилар. Болалар ҳам ўтирган жойларида бир-бирининг пинжига кириб, ухлаб қолишганди. Уларнинг боши устида милтиғини оёқларининг орасига олган биргина жандарм ўтирарди. Кечаги сафардан қайтган пакана жандарм, чарчагани учун, қишлоқда қолдириб кетган шериги билан навбат алмашганди. Лекин қаҳвахоначига чой дамлатган ҳайъат аъзолари ҳануз музокара қилмоқда эдилар... Уларнинг баъзилари, бизнинг Фарҳоднинг ёнида, ўриндиқларида мудрайди, ора-сира ўзининг хуррагидан уйғониб кетиб, кўзларини катта-катта очади, сўнг яна уйқуга толади. Фақат бир нечта киши ухламаётган эди, улар кечагига қараганда янада бедорроқлар. Уларнинг орасида, гавдасига қараганда, ҳаммадан олдин ухлаши керак бўлган кумуш соатли, қориндор шаҳар ҳокими ва қовоғидан қор ёғаётган депутат бор. Уларнинг жизванак бўлаётгани сезилиб турарди.

Суҳбат энди мамлакат катталарига ярашадиган фалсафий ва ижтимоий муҳокама тусини олган: бу ишни қандай ҳал қилмоқ керак? Тирмизакларни турмага ташлайлик десак, ташлаб бўлмайди, аввало, жуда ёш, қолаверса, жазога лойиқ иш қилган эмаслар. Ахлоқ тузатиш жойига тиқайлик десак, мамлакатда бунақа жойнинг ўзи йўқ. Халқнинг кўзи олдида милтиқли жандарм назоратида у ердан бу ерга олиб бориш керак... Балки Бўзовага жўнатилар... Ҳаммасини обдан дўппослаб, қўйиб юборайлик десак... бу жуда мақбул иш бўларди-я, лекин қороз қоралаб бўлинган-да. Боз устига масаланинг одамгарчилик ва мусулмонлик билан боғлиқ томони ҳам бор. Ахир, улар шу ватаннинг болалари, бир тўда саводсиз ва қаровсиз етимлар... Бунинг устига уларни уйларидан, қишлоғидан қувиб юборишган... Бу муаммони қандай ҳал этмоқ даркор?

Сирасини айтганда, одамгарчилик, мусулмонлик ва шу каби ташвишлар остида бу шармандаликни қандай қилиб бўлса-да ёпди-ёпди қилиш истаги бор эди. Бошида бир депутат ва Истиқлол урушида қатнашган шаҳар ҳокими бўлган бир автобус одамни куппа-кундузи бир нечта шумтака шилгани, каттакон қишлоқни ваҳима босгани, Бўзова вилоятидаги йўлларнинг бутун кеча ёпилгани ўтакетган шармандалик эди. Агар бу воқеадан мухбирлар хабар топса борми... Хабар топиб ёзишлари ҳам турган гап... Қишлоқнинг бообрў одамлари шу ерда. Вилоят катталаридан ҳеч ким бу кеча бу ерда бўлмагани, балки Оллоҳнинг иноятидир. Телефон ишламагани ҳам... Шундай экан, бу шармандаликни бутунлай босди-босди қилиш имкони йўқ экан, ҳеч бўлмаса вақтни бой бермай, масалани бир оз юмшоқроқ тарзда ҳал қилиш мумкин эмасми?

Масаланинг моҳияти шундай. Бироқ ҳеч ким буни очиқ айтмайди. Барча бир-бирининг оғзини пойлайди.

Улардан айрилиб, қароқчилар томонга аста қадам ташладим. Ухлаётган эдилар. Биттасининг очиқ ҳовучидан ерга бир нарса тушган экан. Эгилиб қарадим: йўлтўсарлардан бири кечаги кабоб зиёфатида тозаллаган ошиқ... Демак, ошиқ уйнаб ўтириб ухлаб қолган. Менга ёғоч чўмичда сув келтирган ва Бўзовадаги исми номаълум қизчани эслатган бола-



ни яхшилаб кўриб олишни хоҳлаётгандим, лекин улар сават ичида ухлаган кучуклар каби, бир-бирининг пинжига кириб, ост-уст булиб ётганликлари учун, уни топиш имкони йўқ эди.

\* \* \*

Муслим девор остида, ҳаммадан орқада ўтирганини кўрдим. Бироқ у ухламаган, бедор эди. Деворга суянган кўйи менга боқарди.

У тўдадагиларнинг ҳаммасидан кўпроқ азият чекканига шубҳа йўқ. Ким билади, балки турмага тиқиш учун, ҳатто, ёшини каттароқ қилиб кўрсатишлари ҳам мумкин. Йўлда уни қочириб юбормаганимга ачингандай бўлдим. Тўғриси-ни айтганда, бундай фикр бир марта хаёлимдан ҳам ўтган эди. Бу фикримни унга пинҳона айтсам, нима деган бўларди, ажабо? Бу йўсиндаги ишларни яхши билгани учун, уни орқасидан отишни ёки оттиришни хоҳлашимдан қўрқармиди? Ҳечам бундай бўлмаса керак. Мени тушунган эди. Уларнинг орасида фақат икковимизгина бир-биримизни тушунган эдик. Бироқ унинг ўз шерикларини ташлаб қочиши даргумон эди. Кетарканман, унга кулимсираб, бош ирғадим. Бу ишора сўнгги хайрлашув ишорати эканлигини тушуниб, диққат билан тикилиб турар эди. Энди бир-биримиз билан қаерда ҳам учрашардик?

Қўлларимни чўнтагимга тиқиб, солланганча ташқарига чиқдим. Биздан кейин келган бир юк машинаси сигнал чалиб, жўнаб кетди. Бизники ҳам йўл тадоригини кўраётган эди.

Қишлоқлик йўловчилар бирин-кетин машинадан жой олишаётганди. Муродбей машинани юваётган шофёр билан сўзлашиб турарди. Бош чайқаб менга: «Бу қандай кеча бўлди ўзи, қандай кеча!» — деди. Сўнг биргаликда астагина юра бошладик ва оқшом пайти бориб кўрган бузук тош кўприк бошига бордик. Тоғ шундоққина рўпарада эди. Этагини қалин туман қоплаган. Лекин тепаси очиқ. Қалъа деворлари сингари юксак тизма қояларнинг ёғдуси ўчган. Девор орқасидаги қадимий шаҳарнинг одамлари энди ухлаган бўлса керак. Тоғ чўққисида турган ой нурлари ва оқараётган тонг ёғдуси бу тепаликка садафдек покизалик бахш этган эди.

Муродбей шуни кўрсатиб:

— Жуда ғалати-я, — деди. — Бизнинг оламимиз ёнидаги бутунлай бошқача бир оламга ўхшайди... Шундай эмасми, Умар?

— Худди шундай, Муродбей, — дедим, — ниҳоятда ғаройиб тасодиф... Бир вақтлар Муаллимлар мактабида бир расми китобда кўрган катта ой расми ёдимга тушди. Тоғлар ва жарликларнинг шаклу шамойили ва ранглари худди мана шу тоғларникига ўхшарди. Ўша расмнинг остида америкаликларнинг Ойга ракета учуришга тайёргарлик кўраётгани ёзилганди. Бу бўладиган гапми? Агар, бўлсачи? Ойга қадам босиш, кечалари тепамизда саховатли нурини сочадиган сон-саноқсиз осмон юртларидан бирининг номаълум тупроғида кезиш!.. Ажабо, у ерда ҳам бизга ўхшаш жонзотлар бормикан? Бўлса, қандай? Улар ҳам бизлардек изтироб чекишадими? Анчагача шу хаёллар гирдобида қолиб кетдим.

Муродбейни ўша ора-сира тутадиган тутқаноғи тутган эди. Кўзларини юмиб, бошини оҳиста чайқаганча:

— Ракетада Ойга парвоз қилмоқ... — деди. — Бироқ шу бурнимизнинг тагидаги бу шўрлик тоғии ундан яхшироқ биламизми? Йўқ, Умар. Кечаси билан у ҳақда айтилган баландпарвоз гапларни эшитдик, холос. Гоҳо еримизга кўкдан метеоритлар ёғилади-ку, бу тоғ ҳақида ҳам устимизга ёғиладиган метеоритлардан кўп нарса билмаймиз... Бўзова судига тўкилган одамлар каби... Бу кеча тўкилган болалар каби...

Ногаҳон қалбим орзиқиб кетди. Аммо жавоб бермадим. Жимгина орқага қайтдик.

Ҳайъат тарқалиш арафасида турарди. Энди мутлақо бошқа нарсалар ҳақида суҳбатлашиб, охириги чой ичилаётган эди.

Муродбей Фарҳодни уйғотишга кетди, мен стол ортидаги бўш ўриндиққа ўтириб, босиқ овозда сўрадим:

— Бир қарорга келдингизми? Бу болаларни нима қилмоқчисиз?

Кечаги сафардан қайтганимдан сўнг ҳеч нарсага аралашмаган ҳолда, энди гап қотганим уларнинг диққатини тортди.

Оддий бир таклифни ўртага ташлагандек:

— Болаларни менга топширақолинг, иш битсин-қуйсин, — дедим.

Буни шунчаки сафсата, бемаъни ҳазилга йўйдилар...  
Давом этдим:

— Давлат бу Юқори Сазанга борадиган ўқитувчи тополмаётганидан шикоят қилиняпти. Маориф мудирлари ҳам шу ерда... Мени юбориш имконини топса, мен бораман... — Ҳарбий хизматим тугаган. Аскарлик шунчалик узоқ давом этди-ки, ҳақиқий касб-корим ўқитувчилик экани мана ҳозир эсимга тушди.

Шундай дер эканман, ички чўнтагимдаги чарм ҳамёндан ўртасидан иккига бўлинган эски сариқ қоғозни чиқариб, Маориф мудирига узатдим:

— Муаллимлар мактабини битирганман. Айдин томонларда бир қишлоқда иш бошлаган эдим. Лекин ўша вақтда уруш бошланиб қолди...

Депутат яна англаб бўлмайдиган бир нарсалар деди, шаҳар ҳокими таржима қилди:

— «Латифа айтяпти, у ер бу киши борадиган жой эмас!» — деяптилар...

Ўриндиқда ухлаётган Фарҳодни дарахтдан тут силкиётгандек, икки қўлаб силкиётган Муродбей тўсатдан қаттиқ ҳаяжонланди:

— Умар латифа айтишни билмайди, — дея бақирди ва ёнимга келди.

Ҳа, шундай, Муродбей менинг бунақа совуқ ҳазил қилмаслигимни билади. Лекин шундай бўлса-да, кўнам ишонқирамай, елкамни сийпалади.

Давом этдим:

— У ерда бир вақтлар мактаб очишган эди, шекилли... Шунақа деб эшитувдим... Бу болаларни боқиш учун озиқ-овқат тўплаймиз... Юқори Сазандаги болалар анави бурчакда ётган болалардан яхшироқ яшамаётган бўлсалар керак. Агар тузукроқ шароит яратиб беролмасак, айбга буюрмаслар... Яъни бу илтимосим қабул қилинса, болаларнинг ҳаммасини олиб кетаман.

Маориф мудирлари бошқалар каби шошиб қолган эди. Муродбей унинг ўрнига деди:

— Ўзинг шуни хоҳлагандан кейин нега мумкин бўлмасин, Умар? Шундай эмасми, Мудирбей?

Бу гапдан кейин мудир ҳам:

— Албатта, ҳеч шубҳасиз, Волийбей ҳам мамнун бўладилар, — дея тасдиқлади.

Аммо бир муаммо бор эди. Мен бу ердаги болаларни олдimgа солиб опкетиш тўғрисида гапирётган эдим. Лекин Юқори Сазанда ҳеч бирининг ҳеч кими йўқ. Уларни қишлоқдан қувиб юборишган.

Мен бунга ғоят содда жавоб топдим:

— Бу ҳақда ўйлаб ҳам ўтирманг... Буни ўз зиммамга оламан. Қишлоқ жойларда ўн, ўн икки фарзанди бўлган оталар кўп... Табиийки, менга озми-кўпми ойлик беришди... Уларни бемалол боқа оламан... Албатта, ҳар куни бу кечадагидек, эчки гўшtidан кабоб емаслар, ахир... Ўт, ил-диз, не топсак, еяверамиз... Вилоят ҳам қараб турмас, пул-муддан ёрдам қилар...

Муродбей болалардек қувониб:

— Сени ёлғизлатиб қўймаймиз, Умар... Не керак бўлса қиламиз... — деб қичқирди.

Соғлиқ мудури ва Маориф мудури, ҳатто Фарҳод ҳам:

— Албатта... Қўлимиздан келганича ёрдам қиламиз, — дея уни қувватладилар.

Аста-секин ишона бошлаган депутат билан шаҳар ҳокими ҳаммадан кўпроқ қувонаётган эдилар. Депутат Бўзовага борар-бормас Волий билан учрашишни, Анқарага боргач эса Қизилой билан Болаларни ҳимоя қилиш жамиятини оёққа турғазитишни зиммасига олди. Шаҳар ҳокими эса ўз ҳудудидан хайрия йиғишини, пул тўплай олмаган тақдирда ҳам озиқ-овқат, кийим-кечак, майда-чуйда ашёлар жунатишини айтиб, қасам ичди.

Агар бу иш амалга ошса, шармандалик босди-босди бўлади. Бошдан ўтказган мушкулотдан сўнг, бояқишлар, агар уялмасалар, бир-бирини қучоқлаб, ўпишишса керак.

Бироқ Қуйи Сазанликлар ғалати аҳволга тушган, ишнинг бунақа тус олишидан севинишни ҳам, аччиқланишни ҳам билмай турганга ухшар эдилар. Бир-бирига ҳайрон тикилиб, тараддудланиб туришарди.

Бу ҳолни биринчи бўлиб Усмон ошкор этди. Бир неча соатлик офайнигарчиликдан сўнг Усмон ҳар ҳолда мени

ёқтириб қолган эди. Бир томондан, менинг Бўзовада қолиш истагимни эшитиб севиначкан, иккинчи томондан, енгил ҳазил қилди:

— Шу ҳам иш бўлдим, қўмондоним... Бизни ташлаб душман тарафга ўтяпсанми? — деди.

Мендан олдин бошқалар жавоб беришди:

— Бу не деганинг, Усмон? Юқори Сазан душман мамлакатими, ахир?!

У ўзига келиб:

— Йўу... Ол-а... Унақа деганим йўқ... Инсонмиз, мусулмонмиз. Уларнинг бола-чақаларига ҳам озроқ яхшилик қилинса, хурсанд бўламиз, албатта... Хурсанд бўлмасак айб бўлади...

Сўнгра аччиқ кулиб, бошини ҳам қилди:

— Шунақа, аммо уларнинг ошиғи олчи бўлса, бошимизга нелар тушишини яхши биламиз. Бунинг мисолини кўриб турибсиз. Саккиз-ўн шумтака бу кеча каттакон қишлоқни остин-устин қилиб юборди-ку...

Муродбей дағал ва ҳаяжонли овозда:

— Имонимизга путур етмасин, Усмон... Бу кеча бир хайрли ишга қўл урдик, — деди.

Қўйи Сазанликларнинг ҳаммаси Усмонга ўхшаб, бошларини қўйи солишди.

— Йўу...Биз қарши эмасмиз...Иншооллоҳ, хайрли бўлсин.

Улар фақат бир нарсага қарши чиқаётган эди. Майли, кичкина болаларга тегилмасин, уларга бир оз шафқат қилинсин... Лекин тўдабошига, ўвирланган қуроллар билан қароқчилар тўдасини тузган, куппа-кундузи йўлтўсарлик қилган, қўлидаги милтиқ билан бир тўда одамга, боз устига бир депутат билан шаҳар ҳокимига таҳдид қилган Муслимни жазосиз қолдириш мумкинми, ахир?!

Иш яна бузиладиганга ўхшаб турарди. Депутат билан шаҳар ҳокими бир нарсалар демоқ учун шошилиб оёққа қалқдилар. Аммо Муродбей улардан олдинроқ ҳаракат қилиб, бақира кетди:

— Ахир, бу болаларча ҳазил эканлигига ёппасига қарор бермаганмидик? Сизлар ҳам, бизлар ҳам бирдан қўрқиб шарманда бўлганимизга иқроп бўлмасак, мактаб-пактаб

Бўзовада қолишга қарор қилган вақтимда Муродбей доим бирга бўладигандек қувонган эди. Аммо кетадиган кунимиз яқинлашавергач, бу қувонч ўрнини ҳузи эгаллай бошлади. Оқшомлари уйда ёлғиз қолган вақтимизда ғамини яшириш учун қаҳқаҳа отиб:

— Бу беҳайр тоғ менга шундайгина биқинимизда, станциянинг нарёғида тургандек, худди оқшомлари бир-биримизни чақириб, кўришиб юрадигандек туюлганди. Кетиладиган кун яқинлашди дегунча, тоғ узоқлаша бошлади... Худди ердан узилишга, осмону фалақда етиб бўлмайдиган бир Ой мамлакатига айланишга қарор қилгандек... — дея сўзланарди.

Бу гапни тўхтовсиз такрорлайвергани учун, охири бир оқшом ҳазиллашиб:

— Мени ўша ёққа тортаётган ҳам шу эмасмикан, ажабо? — дедим.

Бу гапдан сўнг унинг кўзлари ёшга тўлди:

— Бир-биримизга ўхшаймиз, Умар, — деди. — Аммо мен энди саргузашт кетидан қувадиган ёшда эмасман. Эҳ, сенга ҳасад қиялпман!..

Кечалари мени ухлатмайди. Тонг отгунга қадар супадаги кўрпача устида ўтириб, Юқори Сазан ҳақида гурунглашамиз.

Муродбей рисоладаги одам эмаслиги беш кўлдай аниқ. Дали деб шуҳрат қозонганидан ташқари, бутун туриш-турмуши бuni очиқ-равшан аён этиб турарди. Бола-чақасидан ажралиб, бу хира ва зерикарли чет вилоятда яшаётгани ҳам бир саргузашт эмасми? Уни ҳам хаёлан, Юқори Сазан каби, англаб бўлмайдиган бир қанча хислатлар билан музайян қилган эдим.

Муродбей Юқори Сазанни Робинзоннинг оролига ўхшатарди. Мен уни эшитарканман, зим-зиё ўпқонлар устига осилган дарахтлар, бўрилар билан олишаётган йиртқич қушларга тўла эртас расмларини қоғозга тушираман. Девона Фарҳод ҳам доим ёнимизда, кўйлагининг устидан жунимча кийиб олганча тўшакка узанади, гоҳида кўзи илинади, сўнгра бирдан уйғониб, суҳбатга қўшилади. Фарҳоднинг Юқори Сазан ҳақидаги тасаввури ҳам бизникидан фарқ қилмайди. Фақат мени у ерда душман каби кутиб олишади, деб ўйлайди. Қоялар орасига пистирма кўйи-

шади, кундузлари очик майдонга чиқишга юраклари дов бермаса-да, кечалари ётган жойим теварагида қашқир каби изғишади. Волийнинг Юқори Сазан муаллимига бир жан-дарм қўшиб бериш таклифини нега рад қилганимни ҳеч ақлига сиғдира олмайди.

— Оғажон, сени бир балога гирифтор қиладилар деб қўрқаман, юрак-бағримизни кабоб қиласан, — дейди.

Муродбей карвон деб атаган юк машинаси йўлга чиқишига икки кун қолди. Бир оз отиб олгани учун бу кеча ҳар доимгидан кўра дарднок ва ҳаяжонлироқ қуринарди. Орада: «Тумов бўлганга ўхшайман!» — дея, бир оз йиғлаб ҳам олгач, ётгани кетди. Қанча ухлаганим ёдимда йўқ. Эшикни кимдир қаттиқ-қаттиқ урганини эшитдим. Муродбей ҳаяжон ичида: «Мен келдим, Умар!» — деб қичқирди. Фалатиси шуки, орқасида Фарҳод ҳам бор. Аввалига тоби қочган бўлса керак, деб ўйладим. Йўқ, ундай эмас экан, қўлидаги шамни силкитиб:

— Умар, ногаҳон чорасини топдим, бу нега олдинроқ калламга келмаганига ҳайронман. Мен сен билан кетаман... Бу тоғ, ахир, Эверест эмас, қарғиш теккан жой-ку! Фикру зикримни қаттиқ банд этган бу мароқдан қутулишнинг бошқа йўли йўқ... Ҳеч бўлмаса бир ҳафтагача ёнинг-да бўламан. Бундай ажойиб, бу қадар оддий фикр нега олдинроқ калламга келмаган экан-а?

Бу қандай шодлик, бу қандай болаларча қувонч! Тушакда утирган жойимда мени силкитди, қучоқлаб ўпди. Сунг ёнимга утириб, қандай қилиб бу қарорга келганини ҳикоя қилишга тушди:

— Бола эдим. Уйимиздаги супанинг тешигидан бир чаён чиқиб, яна ўз жойига қочиб кетди. Қаттиқ қўрқдим. Чаён тирқишда пойлаб турган бўлса керак, деб ўйлардим. Бармоғимни тиксам нима қилар экан, деб ўйлардим. Бу қўрқув вужудимни шу қадар ўраб олдики, кечалари ухламайдиган бўлдим. Охири бир кечаси тўшакдан турдим, онамни уйғотиб юбормаслик учун оёқ учида юриб, супага чиқдим. Қўрқувдан йиғлаб, даҳшатдан титраб-қақшаб, бармоғимни тешикка тикдим, анчагача кутиб утирдим. Хайриятки, ҳеч нарса чақмади. Кўрдингми, мен ўша вақтлари ҳам шундай эдим. Ёки ҳозир ўша вақтлардагидекмиканман.

Уйқумиз қочган эди. Сафарни қандай ўтказишимиз тўғрисида узоқ суҳбатлашдик. Шу чоқ ҳеч ақл бовар қилмайдиган бир гап бўлди. Бояқиш Фарҳод айти бўхронни бошдан кечираркан:

— Ахир, мен-чи, мен нима қиламан, оғажонлар?.. Не қилишим керак? Мен ҳам бораман. Волий рухсат бермаса, қочаман, ишдан бўшайман! — дея типирчилай бошлади.

Муродбей:

— Майли, сен айтганча бўлақолсин, ошиқ... Сен ҳам чаён инига бармоғингни тиқиб кўрақол! — деб уни уқди. Шу қадар шовқин солиб, уйни бошимизга кўтардикки, нима гаплигига қизиққан уй соҳибаси аста-аста зинапоядан чиқаётгани қуловимизга чалинди.

Ана шунақа, ҳеч ақл бовар қилмайдиган нарса... Муродбейнинг касали Фарҳодга ҳам юққан эди.



## ИККИНЧИ БЎЛИМ

### 1

Бу гал тоққа жануб томондаги йўлдан чиқадиган бўлдик. Бу йўл бирмунча узоқроғу, Қуйи Сазанга кириб ўтиш заҳматидан қутулар эканмиз. Шунингдек, бу иккинчи йўл душман ҳудудидан ўтмас эди. Кўприклар бузилмаган. Чегарадан ўтиш расмиятчиликлари ҳам йўқ. Юқларимизни тоққа олиб чиқиш учун бир-икки хачир топишга қийналмаймиз.

Минган юк машинамиз бизни вилоят тошйўлидан Юқори Сазан этакларида жойлашган Ғариблар номли ноҳия марказига тезда етказиб борди. Бу ноҳиянинг ҳам Юқори Сазан билан ўзаро муносабатлари яхши эмас. Бироқ ҳар ҳолда, улар уруш ҳолатида эмасди. Аммо тоғнинг бу томони Қуйи Сазан ёнбағрига нисбатан тикроқ... Рўпарадан қараганда, қатор-қатор қалъа деворларига ўхшайди.

Муродбей билан Фарҳодга:

— Сизлар орқага қайтишингиз керак! — дедим.

Муродбей тез-тез такрорлаб турадиган икки мисрасини ўқиб, хўрсиниб қўйди:

«Мумкинми? Мумкинмидир орқага қайтмоқ

Гар тушган бўлса кўнгилларга бу орзулар».

Айтишларига қараганда, Қуйи Сазан ҳудудлари ёпиб қўйилгандан сўнг, у ер-бу ердан хатарсиз сўқмоқлар очишган экан.

Қолаверса, Ғарибларда моҳир хачирчилар ҳам бор. Улар қадимдан шунга ўрганган. Пул учун эмас, пулдан кўра оdatини қанда қилишни истамаганлари учун тоққа чиқиб-тушишаркан.

Ғарибларда бир мусофирхонада тунадик. У ерда бир мўйсафид хачирчилар тўғрисида парилар ҳақидаги эртакка ўхшаш ривоятлар айтиб берди. Тоғнинг ярмига борганда хачир йўли одамлар юрадиган йўлдан айрилар ва ха-

чирлар ким билади қаерлардан утиб, икки-уч баробар юкни кўтарадиган бўлиб кетармиш. Баҳор ва куз ойларида об-ҳавога ишониб бўлмас, кутилмаганда тоғ шиддатли тўфонлар, қор бўронлари ичида қолармиш. Хачирчилар ўзларидан бошқа биров билмайдиган ёрларда неча кунлаб қолиб кетармиш. Гоҳо хачир-пачири билан йўқолиб, қайтиб келмаганлар ҳам бўлармиш. Зимзиё кечаларда узун оқ соқолидан бошқа жойи кўринмайдиган бир пари узоқдан чироқ тутиб, уларга йўл кўрсатармиш. Бу пари хачирчиларнинг пири бўлса керак-да...

Лекин ривоят сўзлаётган қария ҳукумат одами бўлган меҳмонларига ҳаммасини очиқ айтишдан ҳадиксираётганга ўхшарди. Оддий саволлар берган Фарҳодга: «Сен буларни аралаштирма. Париларнинг ҳаммаси қиз бўлавермайди. Соқолилари ҳам булади, албатта!» — деб қўйди.

\* \* \*

Эртасига саҳармардондан тоққа қараб йўлга тушдик. Юкларимиз учта хачирга ортилган. Майда-чуйда ашёларни болалар қўллари ва елкаларида кўтариб боришарди.

Хачирчи жониворларига жуда ишонади. Қаттиқ чарчган йўловчи, бошвоғини бўш қўйиш шарти билан, хачирларга миниши мумкинлигини ҳам писанда қилади. Аммо ишончи қатъий бўлиши, хачирлар жар ёқасида аста-секин, титраб, тошларга уриниб-суриниб кетаётганида қўрқмаслиги даркор.

Мен эгнимга овчи кийими кийганман, энди ҳарбий эмасман. Муродбей ҳам мендек кийинган. Фарҳод бўлса бошдан-оёқ ясаниб олган.

Кўзага ўхшаш семиз оёқларида Анқара Дехқончилик мактабидаги йўлбошловчилигидан қолган шим, бўйнида катта қизил шарф, бошида айвони катта шляпа, белида фляга, елкасида дори-дармон ва бошқа нарсаларга тўла овчилар сумкаси, қўлида темир ҳасса, белида илгакли темир таёқ...

Бунинг устига Фариблардан хачирчи иккови дала чориги харид қилиб, оёғига кийиб олган. «Кулманглар, оғажонлар! Биз зироатчилар бу мамлакатда чориқсиз юролмаймиз...» дея сўзланиб, бизни кулишга мажбур қилади.

Сафаримиз мактаб сайри нашъу намоси билан бошланди. Экинлари эндигина ўриб олинган далалар, йўл ёқасидаги гуллаган буталарга тирмашган эчкилар, олдимиздан гала-гала бўлиб учиб ўтаётган қушлар, тонг ёғдусига кўмилган тепаликларнинг жозибадор манзаралари... Бироқ болаларча шодлигимизнинг асл сабаби Муродбей билан Фарҳоднинг руҳиятидаги ўзгаришларда эди.

Тоғнинг орқа бетини кечаси Муслимнинг елкасида ўтириб ошган кичкина Бажақ энди ҳаммамиздан олдинда борарди. Бора-бора дуч келаётган паст-баландликларга, ҳожати бўлмаса-да, югура-югура чиқиб тушаётгани, эчкиларни қувлаш учун ён томондаги қояларга тирмашганини кўриб Муродбей кўзларини тўсиб: «Ҳой, тирранча, тўхта дейман... Сени кўриб юрагим ўйнаб кетяпти. Бу ерда бир балога учрасанг, юқорида не ҳунар кўрсатар экансан?» — деб бақириб ҳаммамизни кулдиради.

Кўп ўтмай сўқмоқ қуриган чақиртиканаклар қўйнида йўқолиб, қоялар орасидан айлана бошлади дегунча шерикларимда бир турғунлик сезила бошлади. Муродбей шоду хуррамлигимизни давом эттириш учун Фарҳоднинг жигига тегиб, ростакамига хавотирланаётган қиёфага кирди: «Ошиқ бутам, сен майхона қизлариникидек лорсилаган, оппоққина оёқларингни оғритиб, бу ёқларга келиб нима қилардинг. Бу ерлар сиртмоқдан қутулганларнинг тоғи бўлса. Бунинг устига соқолсиз ёноқларинг ҳам қип-қизил бўлса... Яна сени қиз деб ўйлаб олиб қочмоқчи бўлишса, биз ара-лашмаймиз!».

Бу ҳазил Фарҳоднинг ҳамиятига тегиб кетди. Бўзовадаги майхонадан қайтганимизда бўлгани сингари, Муродбейдан жаҳли чиқди: «Йўў, оғажон... Мен бунақа ҳазилларни кўтармайман. Бу ор-номус масаласи!» — дея ўпкалаб, ундан олға ўтиб кетди. Аммо тезда чарчаб, ерга ўтирди ва бу гал орқада қолди.

Кўп вақтлардан буён бу тонгдагидек қотиб-қотиб кулганимни эслай олмайман.

Тоғнинг борган сари чалкашган ва тиккалашган йўллари Муслим хачирчидан ҳам яхшироқ биларди. Ора-сира менга яқинлашиб: «Майли, хачирлар у ёқдан кетаверишсин, мен сизни янада қисқароқ йўлдан олиб чиқаман», — деб қўярди.

Муродбей: «Бор, ишингни қил, хумпар! Қисқа йўлдан олиб чиқаман деб, бизларни тик қояларга тирмаштириб ҳолимизга маймун йиғлатмоқчимисан?» — дея уни қувиб солар, сўнгра кўзини қисиб қўйиб, ростакамига хавотирлангандек: «Шуниси ҳам борки, бу ҳариф қароқчибоши бўлган-да. Яқин йўлларни хачирчидан ҳам яхшироқ биледи, — дерди. — Лекин бунақаларга ишониб бўлмайди. «Ҳали сизмисиз менинг тўдамни тарқатиб юборган?» — деб бизларни жар-парга итариб юбориши ҳам ҳеч гапмас, тўғрими, Умар? Бироқ бунчалик нонкўрлик қилмаса керагов, а? Хачирларни ташлаб унинг кетига тушсакмикан?»

Фарҳод бу гаплардан чўчиб, гина-кудуратни ҳам унутди: «Ҳой оғажон, нима бало, ақлингни еб қўйдингми?» — дея тилга кириб, ялина бошлади. Яна қотиб-қотиб куламиз.

Муслим энди менинг дўстимга айланган. Ҳатто, ора-сира гаплашиб ҳам қўямиз... Фақат уни «қўмондоним» дейишдан воз кечтира олмадим. Бечора ўша тонгда менга ўзича бир ҳазил, қизиқчилик ҳам қилди. Бир вақт қоялар орасида йўқ бўлиб қолди, уни бақаришиб қидирган болаларга анчагача жавоб ҳам бермади. Бу уни қочди деб тахмин қилишимиз учун қилинган ўйин эди. Ёки ўзича бир сиёсат қилган бўлса керак. Юзига қараб: «Бундан яхшилик чиқармиди? Пайтини топдими, қочади!» — деганларга қарши энди бундай нияти йўқлигини билдириб қўйиш учун қилинган иш эди. Мен ўзимни бу ўйинга ишонганга олиб: «Қаерда қолдинг? Бизни ташлаб кетган бўлсанг керак деб ўйловдим!» — дедим. Бошини чайқаб «Йўқ!» ишоратини берди, лекин фақат ҳазил қилаётганимни тушуниб, хурсанд бўлди.

Тоғнинг бу тарафига ҳали қуёш тушмагани учун, йўл унчалик машаққатли эмасди. Бунинг устига секин кетиб бораётгандик. Шундай бўлса-да, ҳамроҳларимиз толиқа бошлашди. Фақат Муродбей ҳануз қувноқ, ҳамон қадимгидай беғубор. «Бу йўллар менга чўт эмас!» — дея кулиб қўяди, яна Фарҳодга тегишади: «Не бўлди, қўйсанг-чи, ошиқ! Сенинг адашинг севгилиси Ширинга эришмоқ учун бунақа тоғни тешаси билан бошдан-оёқ ёрган эди. Сен бўлсанг ҳозирданоқ шалпайиб қолдинг!»

Бироқ шўрликнинг асл дарди чарчоқ эмас, оёқлари. Саҳармардондан Ғариблар бозорига бориб олган чориги оёқ-

ларини сиқаётганидан шикоят қилаётган эди. Ваҳоланки, бизга ҳам чориқ олишни тавсия қилган эди. Бир марта чориқларини ечиб, пиёда юриб ҳам кўрди. Бироқ тошлар оёғини чақа қилиб юборгач, қайтадан кийишга мажбур бўлди.

Хайриятки, кўп ўтмай бир қоя ёнидага кўл буйида анча вақт ҳордиқ чиқариб, овқатланиб олдик. Қоя шунчалик баланд ва тикки, тепасида йиғилган ёмғир-қор сувлари том тарновидан отилгандай, ҳавода равоқ ҳосил қилганча, пастга шиддат билан отилиб тушади. Шалола суви пастдаги бошқа улкан қоя этагини у ер-бу еридан уйиб, катта-кичик ҳовузлар ҳосил қилган. Бу ҳовузлар атрофида қайси турга оид эканини ҳатто Фарҳод ҳам билолмаган, бир-бирига илондай чирмашиб кетган ям-яшил ва серсоя дарахтлар бор. Болалар эғнидаги кўйлақларини ечиб, ўзларини ҳовузга отишди. Бир-бирини сувга босиб ўйнай бошлашди. Пастга тушиб қолганлар бўғиқ овоз чиқара бошласа, Фарҳод хавотир олиб бақиради, парво қилишмаганини кўриб: «Ҳой, оғажон!.. Бир-бирини фарқ этиб қуйишмасин!.. Бир нарса десанг-чи шуларга... Булар одам эмас, мол!» — дейди.

Мен: «Эътибор қилма... Бир-бирини фарқ қилган ҳайвон борми, Фарҳод?» — дея ҳазиллашаман.

Кўп ўтмай Фарҳоднинг ўзи ҳам: «Оғажонлар! Балки сувга тушсам, оёқларимнинг оғриғи, бир оз бўлса-да, босилар!» — деб ярим белигача ечиниб, сувга тушди. Лекин унинг яра-чақа бўлиб кетган товонларига ҳозир сув ҳам, бошқа нарса ҳам кор қилмаса керак. Турадиган вақтимиз яқинлашгач, Муслим билан Чирик Алига бир нечта новда кестирдим ва уларни Фарҳоднинг белидаги илгакли арқон билан маҳкам боғлаб, тахтиравон ясадим.

— Бу сен учун, Фарҳод, — дедим. — Бу яра-чақа оёқларинг билан юра олмаяпсан... Сени ёввойи қабила бошлиғи каби тахтиравонда кўтариб тоққа олиб чиқамиз.

Фарҳод аввалига кўнмади, ҳачир устидаги сумкасидан туфлисини олиб кийди. Туфлида юра олсам керак деб ўйлаётганди. Аммо сал ўтмай: «Оғажонлар! Туфли билан ҳам бўлмади, этик опкелсам бўлмасмиди, эҳ, хомкалла», — дея инграй бошлади.

Болалар сувдан чиққандан сўнг кўйлаklarини қайтиб киймасдан, тахтиравонга тушадилар. Фарҳодни тахтиравонга миндирдик. Биринчи бўлиб Муслим билан Чирик Али тахтиравон дастасига ёпишди.

Карвон йўлга отланган чоғда Муродбей Фарҳоднинг қулоғига бир нарсалар деб шивирлади. Буни эшитиб авзойи бузилган Фарҳод турт-беш одим отмаёқ: «Бу ноқулай экан», — деб тахтиравондан тушмоқчи бўлди. Муродбей қаҳқаҳа отиб куларкан: «Худо урсин, ҳазиллашган эдим, ошиқ!» — деб, уни қайта миндирди. Тахтиравоннинг орқасидан борар эканмиз, кула-кула Фарҳодга нима деганини айтди:

— Ошиқ, эҳтиёт бўл... Не бўлса-да, булар қароқчи, гўё оёғи тойгандек бўлиб, сени жар-парга ағдариб юборма-синлар тағин, дедим.

Тегишиш навбати менга ўтди:

— Бунақа бемаъни гаплар хаёлингга ҳам келмасин асло... Модомики, тахтга чиқдинг, энди бу қароқчилар тўдасининг ҳақиқий сардори сенсан!

Фарҳод ёлғон жасорат билан кулимсираб:

— Йўқ, оғажон... Бунақа деб ўйлаганим йўқ, — деди.

Ўзи эса бесаранжом. Отларга қанд бериб ўргатмоқчи бўлгандек, чўнтагидан нималарнидир чиқариб, болаларга улашди: «Агар чарчаган бўлсангизлар, тушақолай!» — деди, сўнг уларни узундан узоқ гапга тутди. Аслида гап сотаётган унинг ўзигина эди, холос. Оғзидан бол томиб: «Қишлоқ кишиларини билмаганлар ундай-бундай дейишади, аслида уларга ўхшаганлар ҳеч қаерда йўқ. Сизлардек мард, сизлардек ор-номусли, сизлардек чинакам мусулмон киши топилмайди!» — дея болаларга хушомад қилаётганини кўрди дегунча, Муродбей: «Бу бизнинг Фарҳоддан депутат чиқиши аниқ!» — дея кула бошлади.

Лекин бояқишнинг қаҳқаҳалари узуқ-юлуқ чиқа бошлаганиди. Уни оёқларимиз остидаги тошлар сирғалиб кетишидан асрамоқчи бўлгандек, белидан кучоқлаб, ярим оғирлигини устимга олиб кетаётган бўлсам-да, ҳолдан тойган эди.

Муродбей чиқиш-тушишларни пинагига келтирмаётгандек кўринарди. Муҳандисдай ҳисоб-китоб қилиб зўрға тирмашиб чиққан бир тепанинг нарёғида яна тушиб чиқиш

дозим бўлган ўнгирни кўрди дегунча, турган жойига чўқди: «Вой худойим-эй, шунча машаққат билан бу ерга чиққанзимиз бир чақа бўлди-ку!» — деб маҳзун қаҳқаҳа отди.

Орада бир тахтиравондан Фарҳодни тушириб, болаларга Муродбейни кўтартирсаммикан, деб ўйладим. Бироқ бунинг фойдаси бўлмаса керак, чунки чиқишнинг энг мушкул жойига келган эдик. Бу ерда охирги марта дам олишга тўхтадик.

Муслим бир оз илгарида катта харсангга суянганча, менга қараб кутиб турар эди. Уни ёнимга чақириб: «Қишлоқ ҳали узоқми?» — деб сўрадим. У боши билан қоя тепасини кўрсатиб: «Келдик», — деди холос.

Фарҳод билан Муродбей даҳшатга тушди. Муродбей:

— Бу тик деворга ўхшайди-ку... Хачир билан хачирчи қаёққа ғойиб бўлди? — деб сўради.

Муслим улар узоқ айланма йўлдан кетишганини, бизни бўлса энг яқин йўлдан олиб чиқишини яна бир бор айтди. Фарҳод юқорига қараркан, боши айланиб кетгандай қўли билан кўзларини ёпиб:

— Яқини шу бўлса? Яъни энди биз альпинистларга ўхшаб тик деворга тирмашамизми? — деб бўшашди.

— Ташвишланма, Фарҳод, — дедим. — Бу болага ишонавер... У бизни эсон-омон олиб чиқади...

Муродбей сўнгги кучини туплаб, оёққа қалқар экан:

— Ишонмай қаёққа ҳам борардик, — деди. — Кўзинг етмаётган бўлса, орқага қайтақолайлик, ошиқ?

Анча юрганимиздан сўнг, Муслим бизни қоялар оралигида жойлашган бир тор кечув йўлига олиб борди. Бу сувсиз сел ўзани эди. Ўзан остидаги тошларни йўсин, атрофини денгиз ўтларига ўхшаш ўсимликлар ва тоғ буталари босган. Буталар тепада бир-бирига чирмашиб кетгани учун баъзи жойларда кечув туннелга ўхшаб кетарди. Мен Муслимнинг орқасида борардим. Ошналаримга йўл очар, бошим тегиб қолгани учун ора-сира, энди юришни ўрганаётган гўдаклар янглиғ, тиззалаб эмаклашга мажбур бўлар эдим. Орқамдан келаётган Фарҳод қалтироқ сасда: «Оғажон, бу ерда илон бўлса керак!» — дейди. Муслим бўлса: «Илон қараб турармиди, биздан қочади», — дея ишонтиради. Анча илгарилганимиздан сўнг, қоя бағрига ўйилган ҳақиқий туннелга дуч келдик. Фарҳод дармонсизланиб: «Бу

ерга киролмайман!» — деб мингиллади. Муродбей олдингиларига ўхшамаган сасда уни уришиб берди:

— Киrolмайдиган бўлсанг, қоч, йўл бер, мен кираман.

Бояқиш Муслим бу қўрқувга ҳайрон бўлди, қишлоқликлар доимо шу ердан ўтишларини айтиб, ишонтирмоқчи бўлди.

Бу туннел ичида анча йўл босдик. Зим-зиё қоронғи. Олдимизда бораётган Муслим гоҳ-гоҳ ёққан гугуртлар хачирчиларга йўл кўрсатган узун соқолли парининг чироғини эса туширади. Қўлимга қаттиқ ёпишиб олган Фарҳоднинг арабчалаб калима қайтараётганини эшитардим. Охири олдинда хира ёруғ кўрина бошлади. Ҳали туннелнинг оғзи анча узоқ бўлса керак, деб тусмол қиларканмиз, бир қайрилишдан ўтган ҳам эдик-ки, бирданига қуёш нурлари порлаб, кўзимиз қамашди. Бу ерда тамоман бошқача бир оламга, жануби-ғарб йўналишида тоғни иккига ажратган катта жарликка дуч келдик. Жар бора-бора кенгайиб, тоғ этагини ёрқин буюк билан тортилган чизикдай ўраган тошйўлга туташиб кетган. Унинг нариги томонида эса кўз етгунча ястаниб ётган учи-қири йўқ Бўзова водийси.

Бизни эса бу манзара эмас, балки бош кўтариб қараганда кўзга ташланган йўл-йўл ёриқлар ичидан дарахтлар осилиб ётган нишаб, нишаб устидаги кенг майдонда очиқ деразалари ортида олов гуриллаётгандек кўринган баҳайбат тош қаср ҳайратда қолдирган эди.

Муродбей бинога боқаркан, ҳайрат ичида:

— Мен чарчаганим учун туш кўраётирман шекилли, Умар? Бунақа йироқ тоғ бошида бу каби бино бўлиши мумкинми? — деди.

Худди қаерда эканини сезмаган ва унутгандай бўлган болаларимиз бизни кутиб туришарди. Кўйлаклари, пайпоқларини кийиб, атрофимизни ўраб олишган эди. Чирик Али бинони кўрсатиб:

— Лайлакўғлининг қалъаси шу, — деди. — Мактабимиз ўша.

Тин олиш учун Фарҳоднинг ёнида ерга ўтириб олган Муродбей:

— Ўша тонгда Қуйи Сазан кўприги бошида сен бу тоққа боқиб, қадимий тарихий шаҳарни, мен бўлсам фақат ракета билан чиқиш мумкин бўлган Ой юртини кўргандек



бўлувдик. Энди қара, агар туш кўрмаётган бўлсам, биз ўша ерга етиб келдик, — деди.

Тоғ тепасидаги майдоннинг четида турган икки кишининг бири бизга қўл силкиётган эди. Муслим улардан бири бизнинг хачирчимиз эканини айтди... Биз шунчалик имиллаб йўл босган эдикки, хачирчи биздан олдинроқ етиб келибди.

Йўлимизнинг энг сўнгги машаққати бу охирги тепаликка тирмашишдан иборат эди. Лекин олдимизга тушган Муслим бизни қоя ёриғи ичига ўйиб ясалган, минораникига ўхшаш зинапоёга олиб борди. Муродбей ва Фарҳод учун бу ҳам машаққатли эди. Аммо улар бор кучларини тўплаб, зинапояннинг кирка билан ясалган пиллапояларида ўтира-ўтира тепага чиқа бошлашди.

Бизни зинапоя тепасида хачирчи билан бирга кутиб олган киши Юқори Сазан оқсоқоли экан. У йўғон ҳассаси ёрдамида зўрға юрадиган жуда кекса киши эди. Бир чаккаси бутунлай куйгани жароҳат изидан кўриниб турарди. ҳаво иссиқ бўлишига қарамай, эгнига қалин чакмон ташлаган, яланг оёқларига калиш кийиб олган. Бу меҳмонларни кутиб олиш учун ўзига хос расмий либослар эканини бир оздан сўнг тушундик. Бизни ҳайратга туширган нарсалардан бири — Юқори Сазаннинг ўттиз-қирқ йилдан буён унутилган мактабига бир ўқитувчи келаётганини бу ердагилар бир ҳафта олдин эшитгани бўлди. Қария дунёни сув босса тўпиғига чиқмайдиган кишига ўхшар, ўқитувчи қайси биримиз эканлигимизга қизиқиб ҳам ўтирмай: «Хуш келибсизлар!» — дегандан кейин олдимизга тушиб, тўғри мактаб томонга йўл бошлади.

Муродбей бир нарсаларни сўраб-суриштирар, лекин жавоб ололмаётган эди. Менга: «Бечора тушунмаётган бўлса керак», — деб қўярди.

Бинони кўриб, Муродбей ҳаяжонга тушган эди. Қасрдан кўз узолмас: «Яхшилаб кўриб ол, Умар!.. Шу кесма тошларни қандай теришганига, шу деразаларга эътибор бер... Бу кимсасиз тоғ бошига буни қурдирган Лайлакўғли дегани ким экан ўзи?.. Сен бу ерда подшолардек ҳукм сурасан энди», — дерди.

Шунда ишониб бўлмайдиган ҳодиса содир бўлди, ҳеч нарса эшитмаётган, тушунмаётгандек кўринган оқсоқол Муродбейга:

— Бу тоғ, авваламбор, Олоҳнинг, ундан кейин Лайлак-уғилларининг тоғидир, — деди.

Бу қандай содир бўлганини сўрагач, бизга янада ҳайратланарли нарсалар ҳақида сўйлай бошлади, таёғи билан пастдаги водийни кўрсатиб, бир ғалати тарихни ҳикоя қила кетди. Пастдаги водий бир вақтлар солибчи қўшинларнинг доимий қуналғаси бўлган эмиш. Улардан қочган Лайлак-уғиллари бу тоғда маскан тутган ва қайтиб водийга тушмаган эмишлар... Усмонийлар замонида ҳам шундай бўлиб қолаверган эмиш. На Усмонийларнинг улар билан, на уларнинг Усмонийлар билан иши бўлган эмиш... Фақат уруш вақтларида Лайлак-уғиллари қўлида қурол билан пастга тушиб, водийдан ўтган Усмоний қўшинларга қўшилар, уруш тугагач, яна тоғига қайтиб келар эмишлар. Хуллас, бу Лайлак-уғиллари ўз бошига бир давлат бўлган эмишлар... Тоғда ўз ёғига ўзлари қовурилиб ётар, фақат жуда ночор қолган вақтлари пастдан ўтган карвонларни талар эканлар. Бора-бора бу хонадондан кичкина қароқчи тўдаси қолган, уларнинг катталарини Машрутият<sup>1</sup> даврида дорга ошишган, кичикларини ким билади алақаёқларга жўнатиб йўқ қилишган экан... Бу қалъани Лайлак-уғилларидан охиргиси Султон Мажид замонида қурдирган эмиш...

Бу ривоятни катта харсанг устида ўтириб эшитган Муродбей:

— Қанақа қалъа? — деди. — Мусофирхона бу, бизнинг Бўзовадаги ҳукумат мусофирхонасидан тузукроқ бир мусофирхона...

Сўнгра кафти билан пешонасини артиб, ҳорғин кулимсираб менга юзланди:

— Бутун мамлакатдагилар менга дали деб лақаб қўйганига кўра, бу кўрганларим ва эшитганларим томи кетган калламнинг алаҳсирашлари меваси бўлмасин яна?.. Худо ҳаққи, менга тўғриси айт, Умар...

Шўрлик Муродбей, авзойига қараганда, чиндан ҳам ўздан шубҳаланаётганга ўхшарди. Бироқ Фарҳод мендан олдин жавоб берди:

---

<sup>1</sup> *Машрутият* — конституция, конституцион бошқарув. Туркияда 1876 йилда Конституция эълон қилинган. (Кейинчалик, ёш турклар инқилоби натижасида 1908 йилда Конституция тикланиб, конституцион бошқарув жорий этилган.)

— Қўрқма, оғажон, худо ҳаққи, фақат сен эмас, мен ҳам ақддан оздиммикан, деб қўрқаётирман.

Муродбей Фарҳоднинг елкасига бир мушт урди-да:

— Қўрқма, ошиқ... Жинни ақддан озмайди... Тиббиётнинг хулосаси шундай! — дея қаҳқаҳа отди ва ҳордиқ чиқариб қувватланган оёқларига қалқди:

— Бу Лайлақўғли дегани Бўлунинг Гурўғлисига ўхшар экан... Салибчилар замонида бу тоғ бошида салтанат сурганларига қараганда, Усманийлардан ҳам қадимийроқ ва аслзода бир сулола... Оллоҳ улардан рози бўлсин... Машрутият болаларига бир мактаб қолдириб кетишибди. Жумҳурият болалари ҳам бу ерда ўқиб, одам бўлишади.

Кейин чуқур-чуқур нафас олиб, кўзларини юмганча, худди алаҳсираётгандек, узоқ сўзлашга киришди:

— Давлат ҳудудлари ичида Юқори Сазанликлар, ўзимиз биладиган ва ўйлайдиган дунё билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган, ҳатто, борлигини ҳам билмайдиганимиз Лайлақўғиллари давлатлари бор... Уларнинг ўз қонунлари, анъаналари ва урф-одатлари бор... Умар, сен ўзинг ҳам яхши билмайдиган шикаста руҳингнинг ташналигини керагидан ҳам ортиқ қондирадиган бир ерга келдинг шекилли... Бу ерда сен ҳам Лайлақўғиллари сингари салтанат қурасан, деб умид қиламан.

Юзлари оташланиб, титраганча мени қучоқлади ва ёноқларимдан ўпди: «Агар ёш бўлсам, мен ҳам сенинг ёнингда қолган бўлардим!» — деди.

Оқсоқол илма-тешик чакмонининг ички чўнтагидан қизил латтага ўроғлик калитни олди.

— Калитни бермоқчиман, — деди. — Қайси бирингиз ўқитувчи бўлсангиз, эшикни очинг!

Синиқ тош зина пиллапояларидан чиқиб, калитни қулфга солиб бурадим. Эшик очилмади. Куч билан тортганимдан сўнг эшик тавақаларидан бири вижирлаб ён томонга очилди, устидан тош-тупроқ тукилди.

Худди очилган театр пардаси олдида турганга ўхшардик. Бинонинг ичи бўм-бўш, қорағуз театри<sup>1</sup> саҳнаси каби очиқ майдондан иборат, томи ўпирилган, деворлари тамомила йиқилган, бутун қолган бир нечта устунлар, бузуқ

<sup>1</sup> Қорағуз театри — халқ соялар театри.

ошхона скелети орасидан каттакон боғ, осмон ва уфқ, яна тоғнинг чексиз яланғоч қоялари кўзга ташланади. Пастдан қараганда майдоннинг очиқ деразалари ортида оловдай кўринган нарса тош устунларга тушган кечки шафақдан бошқа нарса эмас экан.

Даҳшатга тушган Фарҳод:

— Бу нимаси? Бу эшик калитини нима деб бизга бердинг, оқсоқол амаки?! — деб бақриб юборди.

Муродбей:

— Жим бўл, бу расмий давлат иши, топшириш ва қабул қилиш иши... — деди. — Ахир, кейин оқсоқол амакидан хисобот сурашади.

Довдирашимиз узоқ чўзилмади, мен ҳеч нарса демай, шағал уюмлари ва буталар оралаб ичкарига қадам ташладим. Дўстларим ва болалар изма-из ичкарига киришди...

Бинонинг фақат ўнг томони бир оз бутун қолганди. Муродбей шу томонни кўздан кечиргач:

— Чучима, Умар... Бу ерда қиладиган анча иш бор, — деди.

Хачирчи хачирларни орқадаги боққа олиб ўтганди. Биз ҳам гуруҳимиз билан ўша ерга ўтиб, қувонтирадиган бир кашфиёт қилдик: қуриб тошдай бўлиб қолган дарахт тагидаги гарновдан сув оқиб ётган тошбулоқни кўрдик.

Вақт кечга томон оққан эди. Оғайниларим чарчаган. Қош қораймасдан олдин нарсаларимизни тушириб, тахлаб олишимиз керак. Хачирчи билан дарҳол ердаги қоплардан бирини очдим. Дастлабки қилган ишим катта керосин лампани чиқариб дарахт шохига осиб ва ҳозирданоқ ёқиш бўлди. Ҳар доим ҳам шундай сахийлик қилолмаймиз, албатта. Бироқ бу вайронада ўтказадиган биринчи кечамизда қоронғилик ваҳимасига қарши ўзимдан ва болалардан кўра, кўпроқ Муродбей ва Фарҳод учун шундай қилиш лозим эди. Ундан кейин ўчоққа шох-шабба қалатиб, олов ёқтирдим. Қозонимизда шўрва қайнаши керак. Илк кечадаги байрамимиз камчиликсиз нишонланмоғи даркор.

Куп ўтмай қоронғи тушди ва фонус билан ўчоқда гуриллаётган олов атрофни ёрита бошлагач, Муродбей:

— Яша Умар, — деди. — Лайлакўғилларининг саройида бу кеча биринчи марта олов ёнди. Уларнинг руҳлари, албатта, атрофимизда айланаётган бўлса керак. Арвоҳники-

га ўхшаш ҳайбатингни кўриб, сени ўзлариники деб ўйла-салар керак. Гапни чўзма, бу кеча Лайлақўғилларининг тах-тига чиқдинг...

Салтанатим Фарҳодга кўп маъқул бўлди, лекин у руҳ-ларнинг атрофимизда айланаётганидан, айниқса, Мурод-бейнинг «сўнги Лайлақўғилининг оппоқ кўйлаги устига қатл фармони осилган ҳолда дордан тушиб, орамизга кириши» туғрисидаги лофларидан даф-даф титраётган эди.

— Уларни тинч қўй, оғажон, тинч қўй, оёғингга поёндоз бўлай, — дея ялиниб-ёлвора бошлади, сўнг эрталабдан бўён бир неча бор қилганидек, шивирлаб дуо ўқишга киришди.

Муродбей қулоғини динг қилиб:

— Нима қияпсан, Фарҳод? Арвоҳларни рози қилиш учун дуо ўқиганинг етмагандай, энди уларга ялтоқлик қияп-санми? — дея унга тегишди.

Шўрлик Фарҳод ҳақиқатан ҳам шундай қилаётган бўлса керак-ки: «Худо урсин, бундай қилганим йўқ, оғажон!» — деб қасам ича бошлади.

Биз нарсаларни тахлаш билан овора эканмиз, оқсоқол бир тош устида утирар эди. Унга бйлишимиз керак бўлиб қолган нарсалар ва қишлоққа оид саволлар берардик. Бироқ энди у бир оз олдин салибчилар ва Лайлақўғиллари билан бирга ўз тарихини, элик йил муқаддам Қоратоғда ва Яня-да ҳарбий хизматда бўлганини, бир жангда юзи қандай куйганини ҳам жуда аниқ сўзлаб берган одамга ўхшамас-ди. Таёғига суянганча, ҳеч нарса эшитмаётган ва тушун-маётгандек, сукут сақлаб утирарди. Фарҳод:

— Эвоҳ, бу одам қип-қизил тентакка ўхшайди, — деди.

Фарҳод нима демасин, тескарисини айтиб эрмак қила-диган Муродбей:

— Аслида тентак бизмиз, ошиқ, — деди, — умримиз бўйи гап сотаверамиз, гап сотаверамиз, ҳаммаси пучга чиққани-ни кўра-била туриб, яна вайсайверамиз, жаврайверамиз. Юқори Сазанга бир янгилик келтиришимиздан умидвор бў-либ, биз билан сўзлашадиган даражада тентак эмас у...

— Ундай бўлса, бу тоғ тепасига нега келдик, оғажон?

— Бехуда... Кўнглимизнинг кўчаси. Шунчаки оёғимиз-нинг чигилини ёзиб, ўйнагани келдик, ошиқ...

Таом тайёр бўлганди. Оқсоқолни ҳам шўрвага таклиф этдик. Таклифни қабул қилмай, ўрнидан турди. Йўлда ке-

лаётганимизда икки қуш отиб туширгандим, қозонда қайнаётган қуш шўрвани таъби тортмагани учун эмас, болалар билан бир дастурхон атрофида ўтиришни хоҳламагани учун турган эди. Чунки оқсоқол болалардан хафа эди.

\* \* \*

Юзи куйган оқсоқол тунги арвоҳдек сассиз-садосиз ғойиб бўлди. Биз ой мамлакатада биринчи таомимизни ея бошладик. Кеча шу қадар теран сукунат қўйнидаки, булоқ бағридан чиқаётган сувнинг, худди бир баҳайбат махлуқ пуркаётганга ўхшаш, шарқирашини аниқ-тиниқ эшитиб турардик. Янада ғалатиси шуки, бу тоғ тепасида тиллақўнғизлар ва чиридоқлар ҳам бор эди. Шунинг учун биз ўзимизни ёз оқшомида дарё буйидаги боғда утиргандек ҳис қилар эдик. Бир оз олисдаги қоялар кўланкаси орасидан биноларнинг шакллари кўринишини, деразаларнинг ёришини, боғ ёнидан ичи қўшиқ айтаётган мастларга тўла машиналарнинг ўтишини кутамиз. Бояқиш Муродбейнинг кўзлари ҳаяжондан бир неча марта ёшланганини кўрдим. Ёлғизлик ва умидсизликка тўла овозда: «Эҳ, ошиқ! Нега энди удингни олиб келмадик?» — дея кулиб, ҳайқирди. Фарҳод: «Тентакмисан?» — дея олмагани учун: «Боламисан, оғажон? Бу тоғ устида бу каззобларга бизни сўйдирмоқчимисан?» — дея унга таъна қилди, шундай бўлгани ҳолда болаларникидек лўппи ёноқлари ҳеч кутилмаганда ловулаб, бир қўшиқни ўзича оҳиста хиргойи қила бошлади.

Ҳар иккала оғайним кун бўйи тортган қаттиқ азобу чарчашдан сўнг донг қотиб ухлаши керак эди. Лекин уларнинг ухлагиси келмас, бунга мен ҳам унчалик ҳайрон эмасдим. Иш ниҳоясида уларнинг вужудлари ҳам сафарбарлик эълон қилган эди.

Қароқчиларга қарши узоқ давом этган жанглардан сўнг кишилар оқшомлари уқ теккандай ерга думалаганларини, анчадан сўнг ўзига келиб, бирданига кучга кириб, соатлаб ер тепиниб, қутуриб рақс тушганларини кўп кўрганман. Энг заиф инсоннинг вужудида ҳам битмас-туганмас сабр-тоқат хазиналари бор! Ўлиб қолгандай кўринган вақтда ҳам вужудларининг қаърида тўсатдан сирли бир оташ гуриллайди, қаттиқ ҳаяжонга тўлиб ва наъралар отиб яна оёққа турадилар.

Биринчи кечани утирган жойимизда, очиқ ҳавода утка-замиз... Дастлабки тайёргарлик асносида болаларга қуруқ хашаклар тўплатган, уйдирган эдим. Кечани кўнгилли ўтказиш учун аслида бунинг ҳожати ҳам йўқ. Аммо улар энди қароқчи эмасдилар, оқсоқолдан калитни олиб эшикни очган вақтимдан эътиборан давлат ҳимояси остида люкс ётоғи бўлган мактаб ўқувчиларига айланган эдилар. Шунинг учун бошқа қопдан чиқарган ёмғирпўшларини бериб, уларни кеча аёзи-ю намдан асрашим лозим. Икки нафар меҳмоним учун ҳам, табиийки, ҳозирлик кўргандим. Муродбей Миллий озодлик армияси сафида утказган кечаларини эслай-эслай, энди кўзёшларини яширишни лозим топмай, охири кўзи илинди. Фарҳодга келсак, у ухлмасликка қарор қилган.

Болалар билан ҳачирчи бараварига хуррак ота бошлагач, у яна даҳшатли кечадан қўрқувга тушди. Атрофимиздаги қоялар орасида пистирма қўйган шарпалар ҳаракатга тушгани кўзига кўришиб: «Ухлаб бўлармиди, оғажон? Бунақа жойда кўзга уйқу келармиди? Нима, сен боламансан?» — дея соддалигимдан кулди, кейин: «Чанг-тузонига қарамай, ичкаридаги хоналарнинг бирида ётишимиз керак эди. Илон чиқса ҳам майли эди... Ҳаммамиз ухлаб қолган вақтда битта-яримтаси пусиб келса нима бўлади?» — дея сўзланди. Менга оила деган нарсанинг унчалик маъносиз нарса эмаслигини илк дафъа тан олдирган бу йигитга мен ҳам худди Муродбей сингари тегишиб: «Хавотир олма, Фарҳод, — дедим. — Мен соқчи қўяман. Қарагин, Муслим ҳали ухлагани йўқ. Ётган жойидан менга муралаяпти. Уни ўрнидан турғизаман. Ҳожати бўлмаса-да, агар сен истасанг, қўлига тўшпончамни ҳам бераман!»

Фарҳоднинг уйқуси ўчиб кетди: «Роса бизни қўриқлайдиган одамни топдинг-да сен ҳам! Олоҳдан бошқа ишонадиганимиз қолмабди-да. Йўқ, йўқ. Мен ухламайман. Мен ухламайман», — деди. Шундай дер экан, бирданига ухлади қолди. Ўзимни тия олмай, пешонаси, кулгили туташ қошлари устидан ўпиб қўйдим. Бўзованинг байрам ўйингоҳида елкамда айлантириб, бутун оламга шарманда бўлганим ўша жажжи қизалоқ яна эсимга тушди. «Нега унинг исмини сўрамадим?» — дея ўйлай бошладим. Ўзингни қўлга ол, Умар. Энди бу ишнинг яширадиган жойи қолмади... Энди

сен атрофингда ётган бу болаларнинг отасисан... Буйнингга тушган бўйинтуруқни олиб ташлашга уринмай қўяқол... Исмини билмаган қизалоқ Бузова станциясида айриларкан, ёноғингга теккан бурни ва дудоқларининг нами ҳали-ҳануз қуригани йўқ... Болаларни яна бир бор кўздан кечириб, булоқ ёнига бориб, соқчидек деворга суяниб қолдим.

## 2

Қанча вақт ўтди, билмайман, бир вақт қулоғимга қашқир улишига ўхшаш сас эшитилди. «Агар Фарҳод уйғоқ бўлса, қўрққан бўларди!» — дея кулиб қўйдим. Ким биларди, бу сас қаёқдан келаётган эди. Аммо кеча жим-жит бўлгани учун жуда яқиндан келаётганга ўхшарди. Тоғда эшитиладиган товушлар менга таниш... Бўри, тулки каби ҳайвонлар ва баъзи катта қушлар гоҳо одамга ўхшаш товушда улиб, қичқиришади. Лекин буниси улардан бошқача эди. Бу товуш оҳангида шикоят аломатларини сезгандай бўлдим. Бу шубҳа мени товуш келган томонга етакларди. Ортда қолган харобанинг осмондаги юлдузлар орасида бичимсиз бир суратда янада катталлашиб кўринган кўланкасини кўздан қочирмасликка уриниб, аста-секин қалъадан узоқлашдим.

Овоз мени бир қанча қоя тахталари орасидаги эгрибугри кечулардан баланд деворга олиб чиқди. Оёқларим остида кенг ва нишаб сатҳ бошланганди. Сатҳ устида бир тўп қалин ва қоронғи дарахтзор, унинг бир четида бир бино оқариб кўринди. Лайлакўғилларининг таҳликали бўлганига энди шубҳа қолмаган ғалати юртида бу ҳам бир вайрона қалъа бўлса керак. Бироқ бу қалъа униси сингари бўмбўш эмас, ичида одам ва бир оз ёруғлик бордай эди. Овоз ўша ердан келаётганига ва орқамдаги қояларга урилиб қўрқинчли акс-садо бераётганига ҳамда бу бемор ёки ярадор киши саси эканига шубҳа қолмади.

Энди келган йўлимдан манзилимга қайтишдан бошқа иш қолмаган эди. Турган жойимдан бир оз олдинроқдаги буталар орасида бир тор сўқмоқни кўрдим. Сўқмоққа яқинлашгач, девор ёнида бир нечта тош пиллапояга кўзим тушди ва бу сўқмоқ қалъадан қишлоққа ёхуд бошқа бир томонга кетган йўл эканига шубҳам қолмади.



Мендай бир одам номаълум томонга кетган йул бошида турар экан, орқага қайтиб кетармиди? Серқатнов йул бўлгани учун қийин бўлмади. Кўп юрмай қаршимдан бошқа қоя тизмаси чиқди. Қоя йўлагининг муюлиш жойида бўлса Қуйи Сазан кўприги устида хаёлимга келган қадимий шаҳарга ўхшаб кетадиган ажабтовур манзара: олдида муқим бостирмаси ва осма фонуси билан Қуйи Сазан ва бир кун олдин қолганимиз Ғариблар қишлоғидаги қаҳвахоналардан унчалик фарқ қилмайдиган бир қаҳвахона... Ичкари ва ташқарида ўриндиқлар, курсилар, ерда бўйралар... Наригиларидан кам бўлмаган мижозлар... Гуруҳ-гуруҳ бўлиб қарта ва нарда ўйнаётганлар...

Бир патефонда Бўзова барида столимизга келиб ўтирган бир оз хаста хонанда аёл ўша кеча бир неча бор айтган сохта европача кўшиқ куйи чалинмоқда. Бу ердагиларнинг, айниқса, бўйра устида ётиб қарта ўйнаётган, ошиқ отаётган йигитларнинг кийимлари анча унниққан...

Уларга кўринмай орқага қайтмоқчи бўлдим. Бу биринчи кечада тўғри иш эди. Лекин иложи бўлмади. Мен кўриндим дегунча, узук-юлуқ кинофильм лентасида бўлганидай, ҳаёт бирданига тўхтади. Ҳатто патефон ҳам.

Ичкарида ўтирганларнинг кўпи бош ўгирмасдан, қарамасдан мени кутаётган эди. Соқолли юзларини ён томонга буриб туришларида Бўзова суд залидаги махлуқларга қандайдир ўхшашлик бор. Бу ўхшашлик кишини ҳаяжонга солади.

Айтганимдай, энди орқага қайтиш имкони қолмаган эди. Ноилож остонадан ҳатладим, қаҳвахонанинг ўртасида оёқда турган бир киши ҳам мен томонга келаверди. У оқшомги юзи куйган оқсоқол эди. Чакмони ва калиши йўқ. Энди у одатдаги уст-бошида эди. Рангини билиб бўлмайдиган бир чалвор, ямоқ солинган кўйлак, калиш ўрнига чориқ кийиб олган...

Ҳаммасига бирдан: «Салом», — дедим. Бир нечтаси ўрнидан сал кўзғалиб, алик олишди. Оқсоқол мендан нега ётмаганимни сўрагач: «Бизнинг янги ўқитувчимиз!» — дея таништирди. Бўшашган, кўнгилсиз овозда: «Хуш келибсан, марҳамат», — деганлар бўлди.

Оқсоқол билан эшик ёнидаги ўриндиққа чўқдик. Вазиятим хийла мушкул, бу одамларга нимадир дейишим керак. Сўз тополмасдим.

Куйи Сазандагилар каби, улар ҳам мендан норози эдилар. Шубҳасиз, болаларни олиб келганим учун. Дардимни тўкиб соладиган вақт келади, албатта. Фақат ҳозир, бу кеча эмас.

Қаҳвахонанинг бир чеккадаги ўчоғи ёнидаги ўриндиқда қизил юзли, кўсанамо, жиккак бир қария утирарди. Рўпарасида менга орқа қилиб ўтирган бир нечта киши бор. Яна чурқ этмай ўтирган оқсоқолдан мактабга оид бир нечта саволаримга жавоб ололмай хуноб бўлаётганимда бу қария ҳеч қутилмаганда гап қотди:

— Хуш келибсан, сафо келибсан... Аммо нега бу ерларга келдинг? Баракалла, арслондай ҳайбатли йигит экансан!.. Тошни сиқсанг сувини чиқарасан... Хўш, нега бу ерга келдинг?..

Эғнида кенг, Бўзова қариялариникидай, бамисоли шолга ўхшаш ҳирқа, қўлида узун таёқ бор. Ингичка, бироқ гоҳо машина сигнали сингари титраган қаттиқ саси кўпчилик олдида сўзлашга ва ҳукмини ўтказишга одатланган одам эканидан дарак бериб турарди. Ҳар ҳолда у қишлоқнинг нуфузли одамларидан бири бўлса керак.

Икки марта такрорлаган: «Нега бу ерга келдинг?» — деган саволи мени чуқур нафас олишга мажбур қилди. Мени кўп қийнашидан чўчиган эшигим уз-ўзидан бирдан нига очилган эди. Энди бу эшиқдан жасорат билан киришим керак...

— Бу ерда нима бор ўзи?

Сўзамол одам эканини тахмин қилиб адашмаган эканман. Саволимни кутганимдан ҳам кўпроқ усталлик билан асл маъносидан узоқлаштириб, гапни айлантириб, ҳам ўзини соддаликка солиб, ҳам оғиз-бурнини муғомбирона ўйнатиб атрофга кулимсираб:

— Мен ҳам шуни айтяпман-да, нонми, ишми, пулми? Бу бадбахт қишлоқнинг нимаси бор?

Мен астагина салмоқлаб дедим:

— Пул ҳам, нон ҳам унчалик муҳим матоҳ эмас... Улар топилади... Балки сизга бир оз фойдам тегар деб ўйладим, қидирган нарсам шу...

Атрофимда бир енгил қўзғалиш, асабий ҳаракатлар содир бўлди. Бу дабдабали сўзлардан, дабдабали ваъдалардан безган кишиларнинг ҳаракати эди.

Жиккак чолнинг сасига ўхшаш қатъият ёғилган гавда-си ўтирган жойида тебранар, ҳали оёғимнинг чанги кўтарилмасиданоқ шу ернинг ўзида бурнимни ерга ишқаб қўйиш истагида ёнарди:

— Майли, шундай бўлақолсин, кўрайлик... Давлат ҳаритада Юқори Сазан ҳам борлигини кўриб қолибди-да... Бир муаллим топиб жўнатибди... Соғ бўлсин... Омон бўлсин... Кам бўлмасин... Сен ҳам соғ бўл, омон бўл. Аммо ўша Оллоҳнинг қарғиши теккан ҳаромзодаларни нега эргаштириб устимизга олиб келдинг?.. Бунга ақдимиз етмапти... Айбга буюрмайсан, биз қишлоқимиз-да.

«Сен қишлоқи эмассан... Мен сени ҳамма вақт турли жойларда кўрганман... Масжидда минбарни муштлаб ваъз айтганингда, шаҳар ҳокимликлари олдида ташвиқот нутқлари сўзлаганингда, бозор майдонларида ҳассангни дўқиллатиб, у ёқдан бу ёққа тентираб олибсотарлик қилганингда кўрганман... Сенинг ким эканингни яхши биламан», — дегим келаётганди, аммо айтолмадим, айтолмасдим.

Ҳеч ким индамади, ҳаммаси чурқ этмай ўтиришарди, бу бевақт таънадан барчаси танг аҳволга тушганди. Бир нечтаси ўрнидан туриб, кетишга ҳозирланди. Лекин мен бундай қилолмайман. Энди мен ўша ҳамиша эмин-эркин бўлган Умар эмасман. Бевақт бўлса-да, бу саволга лўнда жавоб беришим вожиб эди:

— Ҳаромзода болалар дедингизми? — дедим. — Улар, барча болалар сингари, бир болалик қилган бўлса қилгандир... Уларни қорақўлларга<sup>1</sup> топширишдан, у ер-бу ерларга судрашларидан, балки судга тушишдан халос қилиб, ҳаммасини бирдан тўплаб, бу ерда яшашга олиб келиб тўғри қилдим деб ўйлайман... Не бўлса-да, улар Юқори Сазаннинг зурриётлари... Сизники улар...

Бу сўзларимни эшитиб ҳаммаси турган жойида қотиб қолди. Чол ингичка овозда чийиллай бошлади:

— Ол-а.. Улар ит, кўппак галасидирлар...ўз ташвишимиз бошимиздан ошиб ётибди... ўзимизга бир тишлам нон тополмаяпмиз. Уларни бу ердан даф этган бўлсак-да, яна бошимизга иш тушди... Сен сўраб-суриштирмасдан нега

<sup>1</sup> Қорақул — полиция маҳкамаси.

уларни олиб келдинг, ўғлим... Ахир, сен юзидан нур ёғилиб турган бир мусулмон йигит бўлсанг...

Чол, бир томондан, менга жуволдиз тикаркан, иккинчи томондан, келажакда нелар бўлиши мумкинлигини ўйлаб, ширинсўзлик ва мулозимат билан тилёғламалик қилаётган эди. Ундаги хавотир бошқаларга ҳам ўтиб, муаммо чиқаришидан қўрқадиган жойим қолмади. Ўрнидан туриб, кетишга отланган бу одамлар доимо Бўзова суд залида ҳаммаси бирданига бошларини ён томонга буриб, бошқа нарсаларга қараган ва чурқ этмай ўтирган одамларнинг ўзгинасидир. Ичимда бир ҳис менга уларнинг бу беозоргина гина-кудуратларидан қўрқинчлироқ бўлган кек ва адоват сукунатини ҳеч нарса буза олмаслигини айтиб турарди. Нима ҳам бўлди-ю, биттаси чолга деярли ёқимли овозда:

— Овозингни ўчир, Ҳожи Рустам, — деди.

Ёқимли сасда. Лекин бу ёқимли сасда мутлақо итоат этилиши лозим бўлган амрли оҳанг бор эди.

Ҳожи Рустам ундан қўрқиб, овозини ўчирди. Бироқ мен энди чиқиб кетмоқчи эмасдим. Ўша кечаси Қуйи Сазанликларга айтган гапларимни буларга ҳам айтмасдан, бу йирингнинг фасодини чиқариб ташламасдан кетмаслигим даркор. Яна такрорладим:

— Агар бу болалар сизники бўлмаса, қайтиб келишларини хоҳламаган бўлсангиз, йўл ёқасида ушлаб олиб кичкина бошларини узмоғингиз керак эди... Кучукларнинг қайтиб келишини хоҳлашмаса, шундай қилишади-ку...

Бирортаси менга қарашга ботинмас, фикр этмай ўтиришарди, лекин чиқиб кетмадилар ҳам... Остонадан ҳатлаганимда қандай ўтиришган бўлса, шундай қотиб қолишганди.

Энди мактаб муаллими эканимни, мени эшитмасликларини билсам-да, сўзлаш, гапириш лозим эканини ўйлаб, бир нечта калима илова қилдим:

— Мен Бўзова судида бўлдим. Юқори Сазан ҳақида айтилган гапларни эшитдим. Ичим ачишди. Шу кичкина болакайларни Юқори Сазанлик дея судянинг олдида тургазиб қўйишлари менга ёқмади. Сабр қилинг, беш-ўн кун бир синаб кўрай, ўхшамаса орқамга эргаштираман... Оламан-да, кетаман, бу қийин иш эмас... Сизга сўз бераман...

Сўз бериш... Улар бунга ишонмаганини биламан. Бу паллада мен ҳақда нималар деб ўйлаётганларини биламан ва уяламан... Беш-ўн кун деган сўз оғзимдан чиқиб кетгани учун пушаймон бўлаётгандим. Бу содда одамлар бунақа синов ҳақиқатан ҳам беш-ўн кун давом этса керак, деб ўйлашлари мумкинлигидан ва ёлғончи бўлиб қолишдан чўчиётган эдим. Аммо бўлар иш бўлганди.

### 3

Тонг отаркан, Муродбей ҳам, Фарҳод ҳам қуруқ хашакдан қилинган тўшакларидан шоду хуррам уйғондилар. Тунги қўрқув тугаб битган. Бир сўлим боғнинг очиқ ҳавосида уйғонгандек хурсанд эдилар.

Мен дарҳол ишга тушдим. Қолган юкларни ҳам саранжомладик. Бир қарашда бу юклар арзимаган нарсага ўхшайди. Тоғ бошида қурадиган Робинзон ҳаёти учун лозим бўладиган ашёларнинг кўпини Бўзовадан тўплаб олиб келгандим.

Эшикнинг бутун тавақасини кундузи яхшилаб кўздан кечирдик. Бу тавақа ишга яроқли. Олдинда йўғон устунлар устига ўрнатилган болорли узун даҳлиз, орқада бирикки пиллапоядан чиқиладиган катта-кичик тўртта тош хона. Даҳлиз шипи ҳали бутун бўлгани ҳолда, хоналарнинг устидаги томдан фақат шипнинг вассаларигина қолган, холос. Ромсиз деразалар шарққа қараган. Муродбей буларнинг ҳаммасини муҳандис кўзи билан текшириб чиққач: «Бу ерда анча иш бор экан, Умар... Эҳ, сен билан келиб жуда тўғри қилган эканман-да... Озгина вайрат қилиб, бу ерни яшайдиган ҳолга келтирса бўлади», — деб қувонди... Хоналардан тош-тупроқларни олиб чиқиш, ердаги тўшама тошлар ва девор устида ўсган ўтларни юлдириш учун дарров болаларни сафарбар қилдим. Даҳлиз ва хоналарнинг тўшама тошлари тозалангач, Муродбей завқланиб кетди: «Шўрлик Лайлакўғиллари бу ерда шаҳарда ҳам топиб бўлмайдиган моҳир усталарни ишлатган экан», — деди.

Бир томондан, бу кечани ишончли жойда ўтказишига севинаятган, иккинчи томондан, болаларга ачинган Фарҳод:

— Оғажон, яна буларни чарчатиб қўйма, — деб менга насиҳат қила бошлади.

— Бу махлуқларни бир соат ҳам буш қолдириб бўлмайди... Акс ҳолда ютқазиб қўямиз, — деб елкасини силаб қўйдим, сунг кулимсираб илова қилдим: — Ташвишланма, бир оздан кейин уларга ўйин топиб бераман.

Ҳовли, хоналар супуриб-сидирилгач, ҳатто, челақларда булоқдан ташилган сув билан ювиб ораста қилингач, болаларни олдимга солиб, боғ тўридаги қоя ёнига бошлаб бордим. Каттакон харсанг остига порох қўйиб портлатмоқчи эдим.

Мен бу ишга тайёргарлик кўрарканман, Муродбей:

— Нега шошяпсан? Таъмир учун ҳозир тошга кўпам эҳтиёж йўқ-ку, — деди.

Унга ҳам кулиб жавоб бердим:

— Шошганим учун эмас, янги Лайлақўғилларининг салтанати ҳукм сура бошлаганини билдириб қўйиш учун қиялман бу ишни... Бу ҳам ўзига хос бир оташ байрамида...

Харсанг гумбураб портлади. Агар порохни кўзим қийганида, Бинак тоғининг қояларида акс-садо берадиган қаттиқроқ портлаш қилган бўлардим. Болалар яширинган жойларидан чопиб чиқишар, ҳавода сочма ўққа тутилган турналар ўз қаторидан тукилиб тушгани каби, ғириллаб айланиб ерга тушаётган тош парчалари томонга югуришар эди. Болаларнинг бу шодиёнасини Муродбейга кўрсатиб:

— Менинг қароқчи ўқувчиларимни қайси мусиқа бу қадар жўштириши мумкин? — дедим.

Муродбей бўйнимдан қучиб:

— Сен бу мусиқани бир оз ўзинг учун ҳам чалдинг, бечора Умар, — деди.

— Йўқ, йўқ... У фасл ўтиб кетди энди, Муродбей, — дедим. — Мен энди ўқитувчиман. Фақат жуда янги ўқитувчи... Рухларни жўштирадиган бошқа тарбия усулларини ҳали билмайман. Вақт-соати келиб билиб оламан, албатта...

Муродбей унутишдан чўчиётган бир фикрни эслаб қолмоқчи бўлгандек, кўзларини қисиб, ғамнок овозда:

— Ҳаётингнинг бурилиш нуқтасида турибсан... Сени Оллоҳ қўлласин, Умар, — деди.

Биз харсангни портлатишга кетган вақтимизда Фарҳод ёнимизда эмасди, хачирчи билан коллекцияси учун ўт, гул

теришга кетганди. Қайтар экан, бизга ярим йўлдан пешвоз чиқди, портлаш гулдуриси уни жуда қурқитиб юборган экан. Ҳануз сўнмаган ҳаяжон ичида:

— Омонликми оғажонлар, бомбардимонга ўхшаш гумбурулаш овозини эшитиб, юрагим така-пука бўлди. Юқори Сазанликлар бир балони бошладиларми, деб ўйладим, — деди.

Муродбей қаҳқаҳа отиб, уни елкасидан тутди:

— Эҳ, ошиқ! Қачон одам бўласан? Қишлоқдагилар бизни бир бало қилмоқчи бўлсалар, анархистларга ўхшаб бомба отишлари керакми? — деди.

— Худо урсин, сизларни ўйлаб қурқдим, оғажонлар...

Муродбей буш келмади:

— Биз учун қурққан эмиш, ўзингни ўйлаб думингни хола қилгандирсан, — деди. — Пастга тушадиган зинапоя томонга қочган бўлсанг керак ҳар ҳолда.

Муродбейнинг бу ҳазили ҳақиқатга яқин эди, шекилли. Чунки Фарҳод қаттиқ жижғанак бўлди, хачирчи биз билан учрашмаган бўлса керак, деб ўйлаб:

— Уша хачирчи деган суллоҳ айтдимиз бу гапни? — деб бақирди. Ҳаммамиз қотиб-қотиб кула бошладик.

Хоналар супуриб-сидириларкан, бир нечта бола ошхонада куймаланаётган эди.

Ўчоққа яна қозон осилди. Меҳмонларимиз шу ерда экан, бошқа иложимиз йўқ. Қиш гамида келтирган эҳтиёт озиқларнинг бир қисмидан воз кечамиз. Ташкилотимизда бош ошпазлик вазифаси Чирик Алининг чекига тушган. У ҳар қандай ишда уста сиёсатчи эканини намоён қиларди. Мени яқин атрофда кўрди дегунча эътиборимни тортиш учун шотирларига танбеҳ бера бошлайди: «Меров, картошканинг пўстини шунчалик қалин арчийдимиз?!» — деб уларнинг калласига капкир билан тушириб қолади.

Лекин кўп ўтмай Оллоҳ бизга бир ошпаз жўнатди. У кичкина Бажақнинг бувиси эди. Олтмиш ёшларда, балки ундан ҳам кексароқ аёл. Менинг қароқчиларим орасида Юқори Сазанда қариндоши бўлган ягона бола Бажақ эди. Кумилган қуролларни ўғирлаб, тоғдан тушаётган тўдага у ҳам қўшилиб кетган.

Болаларнинг қайтганини эшитган буви неварасини олиб кетгани келган эди. Бажақнинг чинқириқларини эшитиб, ташқарига чиқиб, бувиси билан ост-уст думалашиб қир-

пичоқ бўлаётганини кўрдим. Болалар худди кураш томоша қилаётгандек, уларнинг атрофини ўраб олишган. Буви бечора шу қадар кучсизки, Бажақни зўра ушлаб турарди. Бошининг устида девдай бир одамни кўриб қўрқиб кетди. Болани янада қаттикроқ кучоқлаб, ўпмоқчи бўлди. Нималардир деб дуо ўқиди, фақат «Оллоҳ» калимасини тушундим, холос. Шундан кейин:

— Менга буни ўлди дейишганди, — деб йиғлай бошлади.

— Уни олиб кетмоқчимисан, бувижон? — деб сўрадим. Яна бир дуо ўқигач:

— Ҳа, олиб кетмоқчиман... Уни ўзим боқаман, — деди.

Буви шу қадар бечораҳолки, унинг неварасини боқиш ваъдасига менинг болаларим ҳам кулиб юборишди. Бажақ бир силтаниб, кампирни бир тепиб қутулди, қочишга чоғланди. Бироқ энди мен уни қуловидан ушлаб олган эдим. Филдирак тагига тушган кучук сингари:

— Мен кетмайман... Мен кетмайман, жодугар кампир! — дея бор овози билан бақира бошлади.

Бажақнинг бармоқларим орасидаги юпқа қуловини бир оз чўзиб ҳақиқатан ҳам оғритарканман, кампирдан:

— Уйинг борми, бувижон? Кимсанг борми? — деб сўрадим.

Болалар яна кулишди.

Ўйлаб ўтирмай:

— Агар истасанг, Бажақ билан шу ерда қолақол, — дедим. — Ошхонани сенга топшираман... Балки кам-кўстимизга ярарсан... Аёлсиз қабила бўлмайди.

Ўша куни эрталабдан қабиламиз фақат бу кампиргина эмас, бир хачир билан ҳам бойиди. Бу юкларимизни ташиган хачирларнинг энг ёши эди. Мен тоғ сафарларида хачирларни одамлардан кўра кўпроқ билиб олган эдим. Олган хачиримиз келгусида кўп иш бериши турган гап. Йўлда келарканмиз, болалар у билан тепишиб, ўйнашиб келишганди. Бир вақт мен билан ҳасратлашган хачирчи хачирларидан бирини сотмоқчи эканини айтиб қолган эди, мен дарров харидор бўлдим ва савдомиз осонгина пишди. Муродбей билан Фарҳодга тоғда бу хачир кунимизга ярашини айтдим. Тўғриси айтганда, бу хачир менинг Бўзовадаги тўтиқушимга ўхшаш бир гап эди. У ҳам бу ерда безак бўлсин. Нима ҳам қилардик?

Ўша кун жойлашиш ташвиши билан ўтди. Кечга бормай тайёргарлик ишлари ниҳоясига етди. Ҳатто, тушдан сўнг болалар билан атрофни бир оз айланиб келишга ҳам вақт қолди. Муродбей икковимиз тўрт-беш қуш ҳам отдик.

Усимликлар қаторида ҳайвонларни ҳам яхши биладиган Фарҳод бу қушларнинг биттасини нимагадир ўхшатиб: «Бунинг гўшти ейилармикан, ажабо?» — дея шубҳага тушди. Энди қулфи-дили очилган Муслим: «Ейилмайдиган қуш ҳам буларканми?» — дея енгил киноя қилиб қўйди. Муродбей: «Агар қишда оч қолсанг, сен бу қабилага шақал ва тулкиларни ҳам едирасан, шекилли», — деб кулди.

Мен меҳмонларим билан бир деразаси жанубга қараган хонага жойлашдим. Болаларнинг ҳаммаси ёнимиздаги катта хонада, ҳар бирининг ўз кровати бўлгунга қадар ерда, қуруқ хашаклар устида ётадиган бўлишди. Хоналаримизнинг роми, ойнаси йўқ. Лекин энди ўз уйимиз бор эди.

Муродбей билан Фарҳод бири менинг йиғма кроватимда, иккинчиси сумкасида келтирган кўйлаги ва жун ҳирқасини кийиб, юмшоқ ва қуруқ хашак тушаги устида тепаларидаги том тешиқларидан юлдузларни томоша қилиб, уйқуга кетдилар. Кўп ўтмай кечаги улиш товушлари эшитила бошлади, товуш борган сари кучайди. Худди кечагидек осуда кечада бу шунчалик бехосият ва асабларни қақшатадиган товуш эдики, ҳатто Фарҳод ётган жойида типирчилаб, кўзини очди. «Анча олисда бир шақал улияпти, Фарҳод... Хавотир оладиган ҳеч нарса йўқ!» — дея уни тинчлантирдим. Яна қовоқлари оғирлашиб, қаттиқ уйқуга кетди. Бу гал бу товуш нима эканига ўзим ҳам қизиқиб қолган эдим. Пешиндан кейин яна чакмони ва калишини кийиб мактабга келиб кетган оқсоқолдан буни суриштирмаганим учун сиқилаётган эдим.

#### 4

Биринчи куни оқсоқолдан бошқа ҳеч ким даҳамизга оёқ босмади. Бу яхши аломат эмасди. Бу Қуйи Сазанликлар сингари, тоғликлар ҳам мени ёқтирмаганидан далолат берарди. Кошкийди, бунақа бадхоҳлик ўрнига мени очиқ-

дан-очиқ ғазаб ва ғафво-жанжал билан қарши олган бўлсалар... Хулласи калом, кўп қийин аҳволда қоладиганга ўхшайман.

Дўстларим ҳам буни сезиб туришарди. Фарҳод: «Оғажон, қишлоқнинг ақллироқ одамларини бир ерга тўплаб, ширинсўзлик ва хушфеъллик билан уларнинг кўнглини олсанг бўлармиди?» — деб менга ақл ўргатар, ҳатто, қандай сўзлашим кераклигини ҳам кўрсатиб беради.

Муродбей, худди пашша қувгандай қўлини силкиб, уни тўхтатди:

— Ошиқ, сен қўлингнинг хаамири билан эркакларнинг ишига аралашма, — деди. — Қишлоқликлар бунақа тилёғ-ламаликлардан тўйган. Ўтган куни йўлда болаларга айтганиндай: «Қишлоқликлар сингари авлиё, чин мусулмон одамлар бўлмаса керак», — дея гап бошладингми, улар: «Кўрайлик, бу одам ҳам гирибонимиздан олгани келганмикан?» — дея хавотирга тушишади... Ўзинг айт, Умар... сен нима дейсан?

— Нима ҳам дердим? Иш бошлайверайлик-чи, кўрармиз, — дедим. Сўнг елкамини учириб: — Ҳа, уриниб кўрармиз. Бироқ бу қишлоқдагилар, Қуйи Сазанликлар сингари, менга қарши тунини тескари кийиб олишган. Бирданига устига бостириб бормаслик, уларни бир ерга тўплаб гап-лашмаслик лозим. Биринчи кечада қаҳвахонада бўлган мулоқотнинг натижаси ҳам шундан далолат беради... Мен ҳам уларга қарши ранжиган ва бир оз ҳайиқтирувчи қиёфада бўлганим афзалроқ. Кейин бўлса, кўп кечикмасдан, уларга битта-битта ҳужум қилиб, қўлга олиш керак...

Ҳужум оқсоқолдан бошланди. Ҳозир ундан бошқасини билмас эдим. Қолаверса, минг қилса ҳам у давлат билан халқ орасидаги ярим расмий бир одам.

Иккинчи куни туш вақтида оқсоқол яна ўша расмий кийимларини кийиб, оқсоқлана-оқсоқлана мактабга келди. Нафас ростлашига ҳам қўймай, устига ёпириддик. Ҳақиқатан ҳам комедия ўйнай бошлагандик.

Мен:

— Оқсоқол, қани болалар? — дедим.

У яна ғоридан эндигина чиққан ҳаворий қиёфасига кириб, саволларни англамаётгандек кўринишга аҳд қилган:

— Болаларми? Қайси болалар?



— Мен бу ерга пашша қўригани келдимми? Юқори Сазаннинг мактаб ёшига етган болаларини айтяпман...

— Бировларнинг боласини мен қаердан ҳам билардим, бўтам?

— Менга қара, оқсоқол, — дедим, — сен ҳам, мен ҳам давлат хизматидамиз. Қонунда кўрсатилган ёшга етган болалар мактабга келиши лозим... Худди йигирма ёшга етганида армияга кетганларидек... Сен бир вақтлар Болқон урушига, Қоратоққа кетганинг сингари...

Энди оқсоқолнинг қулоқлари эшита бошлаган эди.

— Туғри айтдинг... Аммо қўлимдан не келарди?

Бу сафар Муродбей гапга аралашди:

— Қўлимдан нима келади деганинг нимаси?! Бу ерда сен давлат вакилисан. Қонунга бўйсунмаганларни давлат нима қилади?! Тутган жойида калласини учиради.

Бу газаб ва шиддатдан узини қўярга жой тополмай қолган Фарҳод:

— Худо сақласин! — дея бақириб юборди.

Муродбей яна шу ёлғондакам жаҳл билан кўзларини олайтириб, уни ҳам койиб, савол берди:

— Сен айтсанг-чи, хўжайин, нима қилади?

Ноилож у ҳам енг шимариб, ишга киришди, овозини йўғонлаштириб:

— Айтдик-ку, калласини учиради деб, тушунмадингми? — деб бақирди. — Лайлақуғилларини нима қилган бўлса, шундай қилади... Ундай, бундай деган баҳоналар бизга ўтмайди, сен болаларни олиб келишинг даркор...

Муродбей билан Фарҳод оқсоқолни исканжага олган эдилар. Биттаси қўйиб, иккинчиси ҳужум қилаверди.

Оқсоқолни роса пийпалашди, шундан кейин у:

— Келишади... Нега келмас эканлар?.. Аммо мактаб қани? — деб вайронани курсатди.

Муродбей:

— Ие, Олоҳдан: «Болалар фақат том остида ўқисин!» — деган ваҳий келганми? Ўқиш учун албатта бўялган парталар бўлиши керакми? Балки муаллим болаларни кўчада ўқитар... Бунақа қишлоққа мактаб ҳам ярашмайди... Мактаб битгунча болалар ҳам ўқийверишади...

Фарҳод:

— Истиклол урушида қатнашмаган бўлсанг ҳам биласан-ку... Олдин уруш бошланди, сўнг қурол-яроғ келди.

Ниҳоят, оқсоқолни кўндирдик ва бу иш битди дегунча, бошқа комедияни бошлаб юбордик: бир ишора билан болаларни туплаб, сафга тиздим. Кўрик маросими ўтказаетгандек, болаларни битга-биттадан оқсоқолнинг олдидан ўтказиб, қўлини ўптирдик, айни вақтда: «Тавба қилдим, бошқа қилмайман!» — дея қасам ичирдик. Пировардида оқсоқолни ўзимиз билан бирга дастурхонга ўтқаздик.

Овқат устида Муродбей болаларнинг қусурларига кўз юмиш кераклигига оид: «Болани кечирмагани мен ҳам кечирмайман, жаҳаннам оташида ёқаман!» — қабилдаги тўқима оятларни ўқиб, пайғамбарлар ҳаётига доир мисоллар келтира бошлади. Аммо бир вақт урушга боргани сингари, балки мадрасага ҳам қатнаган оқсоқол бир-иккита ҳақиқий оятларни ўқигач, кайфи учди, лекин билдирмади. Ўтган куни Фарҳод ейиладиган қушми-йўқми дея иккиланган ўша ажойиб қуш гўштининг энг катта бўлагини кекса оқсоқолга узатди. Бу зиёфат оқсоқолни Муродбей ўқиган оятлардан кўра кўпроқ юмшатгани аниқ. Муродбей менга: «Сиёсий зиёфатларнинг фазилати ҳам мана шунда!» — деб куларди.

Хуллас, оқсоқол билан орамизда яқинлик пайдо бўлди. Овқатдан кейин уни олдимизга солиб қишлоқни кўришга кетдик.

Юқори Сазан тоғ шамолларини тўсиш учун кўтарилган баланд қалъа бичимидаги қоялар ўртасидаги паст-баланд майдонга жойлашган. Қуйи Сазан кўпригидан томоша қилган вақтимда қилган тасаввуримга жуда ўхшаш томонлари бор.

Бир тош уюмининг устида туриб, томоша қилаётган дўстларим, шарқ тарафини кўрмаганликлари учун: «Қишлоқ қаёқда?» — деб сўрадилар. Ҳеч шубҳасиз, бу ерда бир қишлоқ, бунинг устига гавжум қишлоқ бор... Бугун уни кўриш учун эгри-бугри кўчаларида қолган изларга, бу излар орасидаги шағал уюмлари ва тупроқ ўраларига, харита чизикларига қарагандай, синчиклаб тикилиш керак. Яна каламуш уясига ўхшаш тупроқ уюмлари устидан кўтарилаётган энгил ҳовурларни кўра билиш лозим... Қишлоқ шуларнинг остида.

Оқсоқол энди мен билан яхши бўлиб қолган эди. Гарчи энди ҳеч нарса сўрамаётган бўлсам-да, жуда доно ва ақлли гапларни айтаётган эди... Қадим замонларда бўш бочка ичида яшаган машҳур файласуфга хос заҳарханда ва заҳар томчилаган сўзлар билан:

— Сенинг ўқувчиларинг шу тупроқ тагида ётибди... Чувалчанг каби битта-битта тортиб чиқарамиз. Иншооллоҳ, уларни ўқитиб одам қиласан... Қайси бирининг отаси ўлган, қайси бириники армияда... Қайси бирлари Бузова турмасида, бировлари бошқа ерда, баъзилари умуман бедарак кетган... Болалар бўлса кетма-кет туғилиб ётишибди... Эҳ, Оллоҳ оталарининг куни уларнинг бошига тушмаслигини насиб қилибди...

— Яхши, бироқ бу ердаги оилали эркаклар қаерда?

— Қудрати етганлар уйланган, улар кечаги қаҳвахонага келишади... Ҳожи Рустамнинг қаҳвахонаси... Бир-бири билан улфатчилик қилишади... Қимор ўйнашади... Пули йўқлар уйларида ётишади...

Оқсоқол шулар ҳақида сўзларкан, кўзлари аввалгидан тамомила бошқача боқар эди. Унинг қалбидаги кек моғорини бундай қисқа вақт ичида кетказишга муваффақ бўлганидан ўзим ҳам қувонаётган эдим. Бундай яқин суҳбатлашаётганимизга қараганда, энди у ҳам биз томонга ўтган эди.

Оқсоқол ҳассасини кўтариб, юришга чоғланаркан:

— Қишлоққа борамизми? — деди.

— Бир оз кейинроқ борамиз, — дедим.

Суҳбатимизни ҳорғии тинглаётган Муродбей:

— Тўғри, — деди ва давом этди: — Ҳалигина: «Биз давлатмиз!» — дедик... Тўғрисини айтганда, бу ерда ҳақиқатан ҳам шундаймиз... Модомики, шундай экан, бу одамлар олдида уялиб қолмаслигимиз керак... Аммо қоши туташ Фарҳоджонимиз яна ҳадиксираб, табассум қилиб, ширинсўзлик билан: «Ер юзида сизга ўхшаган одамлар йўқ... Қани, эшитайлик, дардларингизни бир тўкиб солинг-чи... Кўрасиз, ҳали нелар бўлмайди, нелар...», — дея нутқ ирод қилишга бир киришса борми...

Боякиш Фарҳод диққатини кўрганларига қаратиб, Муродбейнинг яна унга тегиша бошлаганига эътибор бермайдиган ҳолга келганди. Оқсоқолга:

— Бобожоним, бу одамлар нима еб-ичади? Чувалчанг каби тупроқ емасалар керак, албатта? — деди.

Қария яна ўша файласуфона йўсинда ҳаётлари чувалчангникидан унчалик фарқ қилмаслигини айтгач:

— Энди, баъзиларининг ўша ерларда кафтдек ери бор, — дея ҳассаси билан шарқ томонни кўрсатди ва илова қилди: — У ерларда бир оз экин-тикинлари бор. Қадимдан Юқори Сазан ўша ерлардан кун кўради...

Мен Муродбей билан Фарҳодга:

— Энди қишлоқда кўрадиган жой қолмади, — дедим. — Сиз Фарҳод билан орқага қайтинг... Балки чарчаб қоларсиз... Ҳали вақт эрта... Мен шу шарқ томонларни бир кўриб келай.

Муродбей билан Фарҳод бунга кўнмади. Гапларимизни эшитган оқсоқол бирданига ғайратга келиб:

— Менинг оёғимга қараманг, мен ҳам бораман, — деди. Калишларини ечиб, қўлига олди. Зотан, бу ишлар унинг учун, унинг ҳурматини қозониш учун қилинган эди.

\* \* \*

Қуёш тиғи остида қизиган қояларнинг нафасни қайта-радиган иссиғидан чиқишимиз билан юзимизга ёқимли шабада урилди. Тоғ ёнбағри гўё ўша тоғ эмасдек, тамоман бошқача кўринишда эди. Тоғ бу ерда бутун жунжиктирувчи ҳайбатини йўқотган, қиялик ҳолида узоқдаги водийга туташиб кетган, у ер-бу ерда ям-яшил ўтлоқлар ва кенг бутазорлар жуда нафосатли кўринади. Шу даражадаки, бунчалик қулай йўл туриб, нега тоғу тошларга тирмашганимизга ҳайрон эдим. Диққат билан тикилиб, бу ёнбағрининг у ер-бу ерида бўғоз ва жарликлар борлигини кўрдик. Дарахт ва буталарнинг кўпи тупроқ бурмалари орасидан ўсиб чиққан.

Оқсоқол «кафтдек» деган далалар жуда яқинимизда, қўл узатса етадиган жойда эди. Унинг айтишига қараганда, анча пастда ҳам унумдор ерлар ва бир жар тагида яна бир қишлоқ бор эмиш. Лекин у ерга бўрилар ва тулкилардан бошқа ким ҳам туша оларди? Хуллас, тоғнинг бу ёнбағри наригиларидан ҳам машаққатлироқ бир «балонинг орзи» эмиш.

Яқинроқ далалардаги дарахтлар орасида битта-яримта кулба ҳам кўринарди. Бундан ҳайрон бўлганимизни кўрган оқсоқол янада узоқроқда бошқа уйлар ҳам борлигини, фақат турган жойимиздан уларни кўриб бўлмаслигини айтди.

Бу томонда бизни ҳайратга солган нарса тоғ этаги билан қияликдаги далалар орасидаги худди чизғичда чизилгандай тўппа-тўғри, кенг ва оппоқ бандаргоҳ бўлди. Бандаргоҳ деяпман, чунки унга бошқа ном бериб бўлмасди.

Муродбей:

— Бу ерга туман босган вақтда ёки қоронғи кечада келишимиз керак экан, — деди, — шунда пастдаги далаларда кема, қайиқлар бор деб уйлаш мумкин бўларди.

Бирданига енгиллашиб, худди чегара бўйлаб қўйилган соқчиларни кўриб чиқмоқчидек, юқорига кўтарила бошладик. Йўлда кимса йўқ. Бир оз юрганимиздан сўнг биринчи бўлиб белдан юқориси яланғоч гавдасига ҳайвонларнинг ем тўрвасига ўхшаш халта осиб олган гавдали ёш йигитни кўрдик. Йўл четидаги устини чим босган ва бир томонида ингичка эгри-бугри дарахт ўсган катта қояга тирмашиб нималарнидир қидираётган эди. Ора-сира тепасидаги тош қиррасига илиб қўйилган арқонга ёпишиб, бир оёғини остидаги бўртиқ тошга тираганча, бор бўйи билан чўзилиб, қоя коваклари ичидан бир нарсаларни олиб, тўрвасига ташлайди. Ҳавоза устида ишлаётган ишчига ўхшайди, бироқ чаққон ҳаракатлари альпинистларни ёдга солади.

Оқсоқол ҳассасига суянганча: «Фаттоҳбей, Фаттоҳ, бу ёққа кел!» — дея овоз берди.

У утирилиб бизга қаради, сўнг ҳеч кутилмаган чапдаст ҳаракатлар билан қоядан пастга тушиб, ёнимизга келди, менга ҳарбийчасига салом берди... Ким эканлигимни билгани кўриниб турарди. Гапирмайди, юзимизга ҳам қарамайди. Фақат лабларида сал ҳаяжон ва хурсандликка ўхшаган табассум зоҳир бўлди.

Фаттоҳ узоқдан кўринганчалик ёш эмас эди. Соқол-мўйловининг қиртишлаб олингани, биринжранг гавдаси уни ёш кўрсатган эди. Устида бўзранг шим, қўпган жойлари ип билан боғланган камардан бошқа ҳеч нарса йўқ. Булар ва қишлоқликларнинг суст ҳамда нуноқ ҳаракатларига ўхша-

майдиган чаққон ҳаракатлари ва туриши унинг яқиндаги-на армиядан қайтганлигини кўрсатиб турарди.

Оқсоқол:

— У ердан нима туплаяпсан, Фаттоҳ?

Фаттоҳ:

— Хўдан<sup>1</sup>, амаки, — деди, — қишга тайёргарлик... Болачақаларга мўл-мўл шўрва пишириб берамиз.

— Кўпроқ терсанг, бизга ҳам берарсан.

Оқсоқол бизга изоҳ берди:

— Хўдан кўп шифобахш бўлади... Бу ерларда кўп етишади... Туз билан ёғ бўлса бўлди, ҳеч тўймайсан.

Юқори Сазанга келганидан бери учраган ёввойи ўт, илдиз ва гулларни териб, саватини тўлдираётган Фарҳод хўданга қизиқиб қолди. Фаттоҳ ҳеч нарса демай тўрвасидан туятиканга ўхшаш ўтни чиқариб узатди.

Фаттоҳ оқсоқолнинг укасининг ўғли экан. Етим қолгани учун амакисининг қўлида катта бўлган. Хўданни кўп еган. Энди амакисини хўдан билан боқиш навбати унга келган.

Фаттоҳ билан мен бир-биримизни ҳидимиздан таниб олган эдик.

— Сен хизматдан яқинда қайтгансан шекилли? — дедим.

Фақат:

— Хизматни ўтаб бўлдим, менинг зобитим, — деди холос.

— Қаерда?

Жануби-ғарбда жойлашган бир нечта шаҳарларни санади, Қуйи Сазаннинг Усмони сингари, Эйридир тоғ лагерини ҳам айтди. Балки бирга хизмат қилишгандир. Буни сўрамоқчи бўлдим-у, тезда ўзимни қўлга олдим. Лекин ба-рибир қовун тушириб қўйдим. Оқсоқол унинг яқинда қай-тиб келганини айтгани учун:

— Энг охири Эйрирдирдан қайтдингми? — деб сўрадим.

Ногаҳон юзининг қони қочди. Аввалига саволимга жавоб бергиси келмагандай кўринди, сўнг ўзини зўрлагандай паст товущда:

— Бўзова турмасидан, — деди.

---

<sup>1</sup> Хўдан — гули табобатда қўлланадиган, илдизи қовуриб ейиладиган бир йиллик ўт, «сигир тили» ҳам дейишади.

Мен билан суҳбатлашаркан, бошини қайсарлик билан четга буришидан нега буни тушунмадим экан? Энди қовуннинг каттасини Фарҳод туширди:

— Аттанг, — дея хўрсинди.

Фаттоҳ буғиқ овозда, заҳархандалик билан:

— Аттанги нимаси? Осмаганларига шукр, — деди.

У яна хўдан теришга кетмади, биз билан юра бошлади. Қуйи Сазандаги Усмон каби, худди бошқалар каби, Фаттоҳ ҳам мендан хафа. Бу аниқ. Аммо икковимиз ҳам аскармиз, бир «қабил»данмиз, энди устимда форма бўлмаса, нима қишти? Қуйи Сазаннинг Усмони сингари, у ҳам мени кўрар-кўрмас таниган ва «зобитим» деган эди. Ранжиганимизнинг бирор фойдаси борми? Хоҳламаган тақдирда ҳам, мен унинг учун қўмондон бўлиб қолавераман. Бу бизнинг қонимизга, суяк-суягимизга сингиб кетган.

Фаттоҳни ҳали яхши танимаган-билмаган бўлсам-да, унинг Юқори Сазан гуруҳининг сардорларидан бири эканлигини сезиб турардим. Ҳатто, тасодиф мени уларнинг сардорларидан бирига эмас, тўппа-тўғри «энг каттаси»га йўлиқтирган бўлиши ҳам мумкин.

Фаттоҳнинг қаддини тик тутиб, доимо мендан бир қадам орқада келишига монелик қилмаганимдай, бутун диққатимни уни гапиртиришга қаратдим.

Бу қишлоқи йигитда ҳарбий хизмат туфайли ва бир оз олдин санаган жануби-ғарб юртларида орттирган, назокатли деса бўладиган сўзлаш тарзи бор. Лекин бу сўзлаш тарзи, янтоқники сингари, майда-майда тиканларга тўла. Бу тиканларни усталик билан санчишни ҳам яхши билади у. Кўп ўтмай йўл ёқасидаги бир боққа етиб бордик. Дарахтлар орасида минорасимон кўрғон бор... Фарҳод кўрғоннинг деворлари ва томини қоплаган узун чирмовуқлар орасидан қирмизи томсополларни кўрди дегунча: «Вой худойим-эй, бу ерда бунақа нарсалар ҳам бор экан!» — дея болалардек севиниб, кулдирди. У ҳақ эди. Бу қизил томсополлар бир оз аввал тушиб келган қишлоқда кўрганларимиз туфайли юрагимизни эзаётган губорларни тарқатиб юборган эди. Боғда бир аёл икки дарахт орасига тортилган дорга сариқ, қизил кирларни ёймоқда. Елкасига қора рўмол ташлаб олган. Дорга узанди дегунча тирсакларига қадар тушган кенг рўмол остидан очиқ қўллари кўринади.

Муродбей:

— Чинданам буларнинг бу ерда не иши бор экан? — деди.

Фаттоҳ, томдаги томсополлар ва дордаги кирлар янглир қизарган мамнун чехра билан менга:

— Бу ер бизнинг кулбамиз, — деди. — Катта бошингизни кичик қилиб, қаҳвамизни ичинг, зобитим.

Мен ҳам мамнуният билан:

— Майли, Фаттоҳ, — дедим. — Лекин бундан кейин менга «зобитим» дейишни йиғиштир. Энди мен ўқитувчиман.

Фаттоҳ кулимсираб:

— Бўпти, шундай қиламан, зобитим, — деди.

Бизга орқа ўгириб турган аёл бизни кўрмаган эди. Фаттоҳ овоз берди:

— Зайнаб, бу ёққа қара!.. Меҳмон келди...

Аёл бизни кўрди дегунча босқинга учрагандек шошиб қолди, ичкарига қочмоқчи бўлди. Рўмолини тузатишларида, югура туриб қилаётган ҳаракатларида қишлоқ аёллариникига ўхшамаган бир назокат ва ўзгачалик борга ўхшарди.

Фаттоҳ ҳарбийча амр билан уни эшик остонасида тўхтатди:

— Тўхта!.. Шундай келавер!...

\* \* \*

Ноилож тўхтади, келишдан бошқа иложи қолмади. Айни назокат ва чаққонлик билан яна дор томонга югуриб, бир кўйлак олди, бошқа кирларнинг ерга тушганига эътибор ҳам қилмай, елкасига ташлади.

Фақат унинг хатти-ҳаракатлари, юриши, кўпам тортиниб ўтирмай биз томонга келаркан, кўйлагини қўли билан тузатишларигина эмас, эрининг уни бу тарзда ёнимизга чақириши ҳам унинг асло қишлоқлик эмаслигини кўрсатиб турарди. Бош ирғатиб, шаҳар аёллари каби, бизга қўл узатиб саломлашаркан:

— Хуш келибсиз, — деди.

Фаттоҳ кўнглимиздан ўтган гапларни англагандай:

— Бизнинг хотинимиз бу ерлик эмас, — деди. — Мармарислик...



Муродбей ўзини тутолмай қичқириб юборди:

— Қайси Мармарис? Шу бизнинг Муғладаги Мармарисми? Азизим, бу тоғ бошида денгиз қизига нима бор? Қизим, сен бу ерларга қандай келиб қолдинг?

Фаттоҳ чуқур нафас олди.

— Шундай бўлиб қолди-да... Такдир... Аскарлик чоғимда Мармарисда ҳам бўлгандим... Оқденгиздан бир балиқ тутиб келтириш пешонага ёзилган экан...

Кейинроқ уларнинг қисматини бутун тафсилотлари билан эшитдим: Фаттоҳ Мармарисда бир майорнинг ёрдамчиси, қиз гиритлик бир балиқчининг уч қизидан бири экан... Бир-бирини севиб қолишган ва турмуш қуришган. Хизматни тугатгач, Фарҳод ўша томонда ишга кирмоқчи бўлган. Лекин иш тополмабди... Ўзи айтганидай, насибалари бу ёқда экан! Денгиз қизи анчагача Юқори Сазанга ўрганолмабди... Ҳатто, бу ердаги жойларини сотиб, Мармарисга қайтмоқчи ёки бошқа жойга кўчмоқчи ҳам бўлишибди. Аммо Юқори Сазанда ер кимга ҳам керак? Тезда экин-тикин экиб, товуқ, ғоз каби парранда боқишга киришишибди... Бир оз қаддини ростлади дегунча Фаттоҳни яна ҳарбий хизматга чақиришган... Хизмат битгач, яна тоғу тош билан кураш бошланган, кетидан бўлса Қуйи Сазан жанги рўй берган ва, ниҳоят, Бўзова турмаси... Аёл уч боласини олиб, эрининг орқасидан Бўзовага кетади... Қўлидан иш келгани, бунинг устига шаҳарликларга хос ишларни яхши эплагани учун катта амалдорларнинг уйига хизматчи бўлиб ишга киради.

Энди яна Юқори Сазандалар. Энг тўғриси, бу ердан бош олиб қаёққадир кетиш. Қаерга бўлса ҳам.

Фаттоҳ ҳикояси шу ерга келганида бирданига тўхтаб қолди, кўзлари маъюсланди, қўллари йиртқич қуш панжаларидек маҳкам тугилди. Энди ундан ҳеч нарса сўрамаслик лозим.

Энди ҳеч нарса уни бу ердан кетишга мажбур қилолмайди...

\* \* \*

Уй олдигаги дарахтлар остига ўтириб ҳордиқ чиқармоқчи бўлдик. Лекин аёл бизни ичкарига киришга қатъий туриб ундади. Бечора аёл шаҳарликларга меҳмоннавозлик кўрсатиш ниятида.

Эшиги калит билан очилган чоғроқ меҳмонхонанинг деворлари топ-тоза, шипга яқин қисмига оч яшил бўёқда бир жуфт кенг чизиқ тортилган, ерда гулдор кигиз, яшил ранга бўялган хонтахта, ёстиқпўшлар орқасида нақшинкор яшил сўзана, девордаги яшил жавонда шиша ва тунукадан ясалган арзон майда-чуйда ашёлар, деворларда гардишига бантикли ленталар тақилган тошбосма расмлар, уларда денгиз, кемалар ва сув парилари тасвирланган...

Бу олис тоғ устига бизга ўхшаган меҳмонлар на келган, на кутилган. Афтидан, аёл бояқиш бўш вақтларида хонага кириб олиб, нарсаларни музей ашёлари сингари узоқ тоза-лаб, ялтиратиб, ўзини ўзи хурсанд қилиб юрган...

Бу ҳашамат кўзимизни Лайлакуғилларининг қалъасидан ҳам кўпроқ қамаштириб қўйган эди. Худди жинлар саройига кириб қолгандай бўлган Фарҳоднинг катта-катта очилган кўзлари ёнарди. Муродбей кўзларини девордаги яшил чизиқлардан оломай ўйлаб қолди, кейин:

— Қўрғоннинг ташқи деворларига эътибор қилдингми? — деди. — Қирмизи том остидаги арақилар тагига ҳам оч яшил рангда яна-да кенгроқ ҳошиялар тортилган, ёмғирдан ивиган бўёқ дераза устига қадар оқиб тушибди. Бунақа бўёқлар денгизга яқин шаҳарларда энг кўримсиз гиштин уйларга ҳам орасталик ва кўрк бериб туради. Йўқликдан сўлиган, вақтидан олдин кексайган покиза аёллар бор-ку, кўзларига жиндай сурма, лабларига озгина бўёқ суртсалар борми, шу заҳоти ўзгариб, гўзаллашиб кетишади бечоралар. Билмайман, тасаввур қилолдингмикан?.. Мен Бўзованинг кўримсиз ва, ҳатто, ҳашаматли уйларини ана шундай нақш ва ранглар билан безатиб, чиройини очиш учун неча йиллаб сабр билан ҳаракат қилдим. Уринишларим беҳуда кетди! Далининг айтганини қилишармиди? Эгнига киядиган кўйлакни қандай олсам экан деб, боши қотган бечора фақир-фуқаро уйини бўятишга қаердан пул топсин? Эҳ, бу Бўзовадаги ранг душманлиги!

Муродбей шуларни куйиб-ёниб гапираркан, эшик очилиб, эр-хотин кириб келишди. Иккови ҳам уст-бошини алмаштириб олган. Аёлнинг эгнида гулдор ва калта этакли кўйлак, оёғида пошнапи шиппак. Эрига ёқаси очиқ мовий кўйлак кийдирибди.

Бизга буларни кўрсатганидан бояқши аёлнинг қандай қувонганини кўрсангиз. Қўзларининг остига бир оз ажин тушган чехраси болаларникидай масъуд ва гўзал эди.

Бу вазиятда биз ўзимизни ёввойи Юқори Сазандан бутунлай бошқа ерда ҳис қилаётган эдик-ки, Муродбей бу қишлоқ аёлининг елкалари, очиқ сочларини эрининг ёнида силаб-сийпашдан тортинмади, кўзлари ёшга тўлиб:

— Қизгинам, сен бу ерга Оқденгизни олиб келибсан, — дея кулди.

Аёл ҳам, эри ҳам Муродбейни сўзсиз тушунган эдилар. Аёлнинг кўзларимизга тортинмай боқishi, яқинроқ ўтиришида, биз билан суҳбатлашаркан, кўзлари ёшланишида, дудоқларининг чети ва бурун катаklarининг билинар-билинемас титрашида ўзи қўмсаган бир нарсани топганга ўхшаш ҳолат бор эди.

Фаттоҳ бир вақт, худди болага танбеҳ бергандай: «Ҳой, менга қара... Хотин, нима, боламисан? Айб, айб!» — деб қўйди. Лекин у хотинини бу қадар шоду хуррам кўрганидан ниҳоятда хурсанд бўлган, бу гапларни урф-одат тақозоси юзасидан шунчаки айтган эди. Ниҳоят:

— Пешонага ёзилган бўлса, у жойларни яна кўрармиз, — деди.

Шунда аёл ўзини тутолмай очиқдан-очиқ йиғлаб юборди.

Зайнабнинг бизга меҳмонхонадан бошқа кўрсатадиган нарсалари ҳам бор экан. Саккиз-тўққиз ёшлардаги оқсариқдан келган қизчасини чақирди.

Ялангоёқ бўлишига қарамай, унинг ҳам гулдор кўйлаги бор эди, сочлари таралган ва майда ўрилиб, учларига бантик тақилган. Қизалоқ бу кўйлагини ичкаридаги жаранглайдиган сандигининг бошида биз учун шоша-пиша кийгани тугмаларини тақишни унутганидан маълум. Аммо сочлари бу қадар тез ўрилиши мумкин эмас. Демак, мармарислик балиқчи қиз хонасидаги ашёлар сингари, қизини ҳам доимо ювиб-тараб, ораста қилишдан завқ олади.

Ундан бошқа, эшик орқасидан бизга тез-тез мўралаб қочаётган тўрт ёшлардаги қизалоқ ҳам бор. Бироқ у кирчир ва деярли яланғоч. Қўлидаги қамиш саватда майизга ўхшаш қизил егулик. Ундан анчасини еган бўлса керак, қўллари ва оғзи қип-қизил.

Фаттоҳ уни ҳам қўлидан ушлаб ичкарига тортди. Қизча бирданига уялиб, онасига ташланди, у бўлса: «Қўлларингни устимга суртма!» — деб қичқирганча ўзини орқага ташлади.

Фаттоҳнинг уйида меҳмоннавозликнинг чеки йўққа ўшарди. Бир вақт онаси билан бирга чиқиб кетган катта қизалоқ патнис кўтариб ичкарига кирди. Патнисда муз солинган мураббо банкаси, шиша бардақлар<sup>1</sup>, сопол пиёла-лар ва топ-тоза қошиқчалар бор эди. Қизча, Бўзова станциясида менга сув келтирган қизалоқ сингари, бизни диққат билан кузатарди. Ёноқлари ҳаяжондан қизариб, арқон устида юрган дорбоз боладай, аста-аста юриб бизга яқинлашаркан, худди ўша қизалоқдай, тилини чиқарар ва тишлаб қўярди.

Бунақа меҳмоннавозликни Оқденгиз шаҳарларида кўрганман. Фақат у ерда мураббонинг ранги оқ бўлади ва гуркираб сақич ҳиди урилади... Бу эса, аёлнинг сўлғин юзларининг рангидай, оч пушти гул рангида. Бир қошиқ олдим дегунча, бу мураббодан ҳам сақич ҳиди келди.

Бояқиш аёл патнисдаги сопол пиёладан уялиб, узр сўради, бултур шиша бардақлардан бири синиб қолгани учун буни унинг ўрнига ишлатишларини айтди. Шунгача миқ этмай ўтирган кичкина қиз бирдан:

— Бардақ сингани учун онам кўп йиғлади, — дея онасини сотиб қўйди. Она-қиз худди тенгдошлардек жанжал қилиб, бизни завқлантиришди.

Оиланинг учинчи фарзанди ҳам бор экан-у, негадир уни бизга кўрсатишмади. «Негадир» дедим, чунки у бечоранинг кўрсатгулик ҳоли йўқ экан. Фарҳод уни боғ тўрида тасодифан кўриб қолиб, бизни чақирди.

У бир дарахт соясига тўшалган палос устида ўз ҳолича ёлғиз ётган 7—8 ёшлардаги ўғил бола эди. Неча йиллардан буён хаста экан. Юзи ва танаси ориқлаб, эти устухонига ёпишган, бу ҳам етмагандай, қорни кўрқинчли даражада шишиб кетган эди. Қўли етадиган жойда ичига қурт-қумурсқа ва сомон чўплари тушган синиқ сув чаноғи, бармоқлари орасида қиёмга ўхшаш бир нарса бор. Атрофидаги нарсаларга шунчалик бефарқ эдики, беҳосдан устига келган ғалати кийинган уч кишини ҳам кўрмади, қиёмини ялайверди.

---

<sup>1</sup> Бардақ — стакан.

Биз ҳам ҳеч нарса демай, тепасида унга қараб туравердик ва орқага қайтдик.

Ота-онада ҳеч қандай таассуф аломати кўринмади, фақат бизнинг беморни кўрганимиздан сиқилишганга ўхшарди.

Фарҳод пинжимга кириб, исён кўтаргудай бўлиб пичирлай бошлади:

— Оғажон, нима учун бу хастани бунчалик қаровсиз ташлаб қўйишибди?! Одам эмаскан-ку булар!

Жавоб бермадим. Синган бардақни деб йиғлаган аёл боласи учун ҳам нималардир қилган бўлиши керак. Балки вақт ўтган сайин хотиннинг ҳам, Фаттоҳнинг ҳам дийдаси қаттиқлашгандир. Умиди узилган кишилар шунақа бефарқ бўлиб қолишади.

Эшикка яқинлашганимизда Муродбей:

— Бу бола бечорага нима бўлган ўзи? — деб сўради.

Она билан ота ўзларини эшитмаганга солдилар. Уларнинг ўрнига оқсоқол сўзлай бошлади. Касаллик Бўзовада бошланганини, шаҳар доктори бир-икки дори бериб: «Қишлоққа борди дегунча тузалиб кетади», — деганини, лекин касаллик ўтиб кетмаганини, боз устига қорни шишганини айтиб берди. Қишлоқда табиблар «қурбақа ютган» деб берган дориларни ичиришган, азайимхонларга ўқитишган, ҳеч бири фойда қилмаган. Зайнаб: «Бир марта Бўзовага бориб келайлик», — деб йиғлаб-сиқтаган, эр-хотин болани опичлаб тоғдан Фарибларга, у ердан юк машинада Бўзовага олиб боришган...

Сўз шу ерга келганида Фаттоҳ бирданига:

— Тўхтат амаки...Кўп гапириб юбординг! — деди.

Оқсоқол кўрқиб кетгандек, жим бўлди, биз ҳам ҳеч нарса демадик.

Шундай бўлса-да, бир оздан кейин ўзи сўзлай бошлади, бошини орқага ташлаб, худди хастага озор етказаетгандек деди:

— Нима ҳам бўларди...Сўраган киши йўқ... Ҳолинг не деган киши йўқ... Ўзинг учун ўл етим...

Кейин ҳалигина денгиз ашёларига тўлдирилган меҳмонхонасида рафиқасининг назокату навозишларини ишга солиб, шаҳар эркакларидай кулимсираб кузатган хотинини айна сасда уришиб берди:

— Нима ҳам бўларди... Насиб қилса, бир куни яна бақириб-чақириб йиғларсан, ҳаммаси утиб кетади.

Ғалатиси шуки, аёл ҳам унга ўхшаб, бефарқ эди. Эрининг бу даҳшатли сўзларига унинг мовий кўйлаги устида кўриб қолиб, тирноқлари билан олиб ташлашга уринган бир лой парчасидан кўра камроқ аҳамият бераётганди. Лекин кўп ўтмай катта қизи келгач, уни анчадан бери кўрмагандай, бағрига босиб, бантикли сочларидан суюб ўпа бошлади. Хаста боласининг ёнидан ҳар қайтганида шундай қилса керак. Бизни уйда жуда яхши кутган Фаттоҳ боғ эшигида ҳаммамиздан ранжиган ҳолда ажралишди, фақат менинг олдимда ҳарбий ҳолатга кириб, оёқларини бир-бирига уриб, юзимга қарамасдан, аскарний салом берди.

Фаттоҳнинг биз билан бирга келмаганининг гўё бир расмий жиҳати ҳам бор эди. Фаттоҳникида бўлган вақт мобайнида худди икковимиз бир-биримизнинг кўнглимиздан ўтган гапларни билгандек, Муродбей менга:

— Бу Фаттоҳни Қуйи Сазадаги Усмонга ўхшатганинг жуда тўғри, — деди. — Туриш-турмушига эътибор қилдим. Фаттоҳ Юқори Сазаннинг шефи шекилли... Бу не кин, ё раббий, не кек! Ҳали кўрасан, булар тинч ўтирмайдилар...

Йўлимиз устида, атрофда Фаттоҳникига ўхшаш бошқа минорасимон уйлар ҳам бор. Бироқ улар хийла кўримсиз. Муродбей:

— Бу ер зодагонларнинг шаҳардан ташқаридаги маҳалласи экан, — деди. — Бу Юқори Сазан дегани бир олам экан, Умар...

Бандаргоҳ бичимидаги қоянинг этакларига қадар кўтарилган бу минорасимон уйларни юқоридан томоша қилиб қадам ташлар эканмиз, Фаттоҳнинг уйда кўрганларимиз ҳақида гаплашиб борардик. Бу ёввойи тоғ устида шундай уй борлиги, бизни катта шаҳарлардаги аёллардек, боши очик ҳолда, улардек қочиб-тортинмасдан, кулиб қарши олган ва денгизни эслатган бу аёл, уйда бу нарсаларни ҳаётининг мазмунига айлантирган хотини билан бир тилда, ҳамқишлоқлари билан бошқа тилда сўзлашган бу қишлоқ йигити, Фаттоҳ бизни ҳайратга солган эди.

Муродбей:

— Мантиққа қулоқ соладиган бўлсак, мен ҳам ошиқ сингари довдираб, Оллоҳнинг ҳикматига ҳайрон бўлмоғим даркор... Аммо буни изоҳлаш жуда осон... Вояга етган ёш йигитнинг сершовқин, жозибали ва завқлантирувчи шаҳар ҳамда қасабаларда бир неча йил аскарлик қилиши... Гиритлик балиқчининг қизидек бир аёл билан ошиқ-маъшуқ бўлиш... Фақат биз эмас, юлдузлардек якка ва бири-биридан узоқда жойлашган ой мамлакатларида бу муъжиза сенинг аскарлигинг туфайли содир бўлади, шекилли, Умар... Лайлақулларини мактабидан етишиб чиқадиган саводхонларга кунимиз қолса, қиёматга қадар кутган бўлармидик.

Орқада қадам товуши эшитилди, қарасак, Фаттоҳ.

Муродбей кўзлари порлаб:

— Қандай яхши, — деди. — Фаттоҳ қарорини ўзгартирди. Сендан ажралгиси келмаяпти... Муслимга ўхшаб... Хачирчининг хачири каби... Хурсанд бўл, Умар, бу хачирни ҳам қабилангнинг рўйхатига тиркаб қўй. Бироқ иш жуда тезлашиб кетди!..

Фаттоҳ: «Ўша ёқда бир ишим бор эди», — деб ёлғон сўзлади. Биз ҳам худди унга ўхшаб хурсандлигимизни ошкор этмасдан: «Шундайми? Жуда яхши!» — дедик ва уни яна бизга эргаштирган ишни унинг ўзи ҳам, биз ҳам қайтиб эсламадик.

Фаттоҳнинг ўз қарорини ўзгартиришига йўл бўйи бизга игнадек санчиладиган гаплар айтиш нияти ҳам сабабчи бўлгандир, дея тахмин қилдим-у, кўп ўтмай янглишганимни тушундим.

Йўлбошловчилик вазифаси энди оқсоқолдан унга ўтган эди. Пастдаги тор сойга туташган дала ўртасидаги минорасимон уйни кўрсатиб:

— Бу жойнинг эгаси яхши одам, — деди. — Яхши деган бўлсам, бу сўзнинг омади-да, Юқори Сазандан яхши одам чиқармиди? У бола-бақраси билан бу далада чумолидай ишлайди... Оллоҳ унга бир ўғил берган, тўққиз ёшида... Ўзидан ўзи янги ёзувни ҳам, эски ёзувни ҳам ўрганди. Агар мактабга борганида борми, билмадим ким бўларди у?!

Фарҳод:

— Мана, энди мактабга боради, — деди.

— Қанақасига боради?

Фарҳод оқсоқолга қилганидек, жазавага тушиб:

— Албатта, боради, — деди, — қонун бор...

— Қонуннинг унга нима фойдаси бор? Икки кун олдин вафот этди... Ўғлимниқига ўхшаган бир касаллик ҳам эмас, йўқ ердан бирданига касалланди... Қон аралаш ичкетарга ўхшаган бир нарса... Шаҳарда бўлганида эди, бир-икки укол билан тузалиб кетган бўларди, аммо Юқори Сазанда оёғингни узатиб ўлишдан бошқа чора йўқ.

Бунга худди биз сабабчи булгандек, лабларининг четида қасоскорона бир табассум ўйнади, сўнг шаҳарлик аёллар сингари тобут орқасидан қабристонга бормоқчи бўлган онани, уни дўппослаган, тош отиб қувган отани масхараомуз гапирди. Кейин мулойимлик билан: «Агар хоҳласангиз, бориб кўрайлик!» — деди ва Муродбей билан Фарҳоднинг «Худо сақласин!» —деб кўрққанини томоша қилиб, бизни эрмак қилди.

Бошқа бир жойда дала ўртасида бир неча бола билан бирга эгилиб-букилиб ишлаётган гавдали аёлга: «Дўна опа, Дўна опа!» — деб овоз берди.

Эркаклар шалворини кийган, почаларини ип билан болдирига боғлаган, бошига қора пешонабанд ўраган аёл шошилмай, яланг оёқлари билан тупроқ кечиб, дала четига келиб тўхтади... Биз йўл устида ундан баландроқда турардик.

Дўна опа келаркан, Фаттоҳ бизга бу оиланинг эркаги йўқлигини, уй тўла бола-чақани шу аёл боқаётганини айтиб берди. Турган жойида қўлларини белига тираб, бир оёғини орқага ташлаб, пастдан юқорига боқишига қараганда, оиланинг эркакка унчалик эҳтиёжи ҳам йўқдай эди. Бу нигоҳ баайни йўлдан ўтган-кетганларни кузатаётган гумондор жандармнинг нигоҳи. Қалинлашган юз терисида пичоқ билан тилинган деса бўладиган иккита қалин чизик бор. Бошига сиқиб боғлаган қора пешонабанди бир қошини юқорига кўтарган... Неча ёшда эканини билиб бўлмади. Балки қирқ, балки олтмиш ёшда, ёхуд ундан ҳам каттароқ...

Дўна опа бизни хуш кўрмаётгани билиниб турарди. Лекин турган жойимда аслидагидан ҳам узун кўринган бўйим унга таъсир қилган эди. Салом бермасдан, йўғон, бироқ босиқ товuşда:



- Янги ўқитувчи сенмисан? — деб сўради.
- Менман! — дедим.
- Яхши... Сен ҳарбиймисан?
- Ҳарбий эдим... Ҳозир Юқори Сазан ўқитувчисиман...
- Яхши... Майли, кўрайлик!

Фаттоҳ сингари, Дўна опани ҳам бу томондан илинтирганимни сездим.

Дўна опадан тўрт-беш одим орқада менга қўрқа-писа қараётган болаларни кўрсатиб:

— Оллоҳ паноҳида асрасин...ўғилларинг кўп... — дедим. Дарҳол сўзимни бўлиб:

- Невараларим! — дея тузатди.
- Невара ҳам фарзанд, шундай эмасми?
- Сенинг бола-чақанг йўқми?
- Йўқ. Уларнинг ўрнига сеникиларни ўқитиб, одам қилмоқчиман.

— Сен мени қаердан танийсан?

— Айтишди.

— Меникилар боламиди, иш ҳайвони... Ҳўкиз, сигиримиз йўқ. Болаларни ишлатиб кун кўряпман. Сенга берсам, мен нима қиламан?

Орамизда жанжал чиқадиганга ўхшаб қолди. Зотан, Фаттоҳ уни шунинг учун ҳам чақирган. Қаққайган жойида кўзлари билан айёрона кулиб кутиб турибди. Лекин мен бу ўйинга кирмадим. У истаган ишни қиламан, бироқ бошқача бир ўйин билан. Мақсадини тушунмагандек:

— Ёнингда ишлайверадилар, Дўна она, — дедим. — Бунинг учун уларни мактабдан эртароқ жўнатаман. Фаттоҳ сени чақираркан, менга бу ўйнинг эркаги сен эканингни, эр ва ўғиллар ўрнига ўзинг этик кийганингни айтди. Истиклол урушида ўқ-дори юкланган араваларни тортган аёлларни кўп кўрдим.

Уни энг нозик жойидан ушлаш истагимни сезгандай бир сакраб тушди:

— Мен ўқ-дори ташиганим йўқ. Мен Юқори Сазанликман. Анойиманми, ким билади, мен кимман ўзи? Савоби сенга бўлсин, деган чиқмади-ку... Мен ўқ-дори ташимадим, ол-а...

Аёлнинг кўз косасини тўлиқ қоплаган порлаган катта кўзлари бор. Юқори Сазаннинг кини на Бўзова суди зали-

даги кишиларда, на бошқа бирида Дуна опадаги сингари даҳшатли кўринди. Бу кин унинг кўзларидаги, юз ифода-сидаги чиркин ғазаб тўлқинида эмас, балки чекланган куч-қудрат шуурининг муҳташам деб айтса бўладиган чуқур сукунатида аён бўлиб турарди.

Дуна опа ўйин қоидаларини яхши биларди. Муродбей билан Фарҳод омонсиз курашни томоша қилишга тайёрлангандек қаттиқ ҳаяжон ичида туришарди. Лекин бу сарфар мен Дуна опага чап бериб, айна босиқлик билан:

— Сен ташимаган бўлсанг не бўпти, Дуна опа, — дедим. — Фаттоҳ ташиган, оқсоқол Истиқдол урушида бўлмаса, Болқонларда, бошқа ерларда ташиган, эркакларнинг кўпи ташиган.

Теварагидаги болаларни кўрсатиб ва кулимсираб илова қилдим:

— Эҳ-ҳе, ким билади, вақт-соати етгач, булар ҳам ташишни хоҳлаб қолишади. Ким нима хоҳлашини на сен, на мен биламан, Дуна опа. Болаларни менга бер, кейин ҳам ёнингда ишлайверади улар... Агар қийин аҳволга тушиб қолсанг, оғир ишларингни қилишга ўзим ҳам ёрдам берман.

Дуна опа довдираб қолди, янада каттайган кўзлари билан турган жойидан менга узоқ тикилди. Аммо у осон таслим бўладиганлардан эмас экан, туғрироғи, нечоғли кучқувватли бўлмасин, барибир аёл-да.

Дуна опа бу қисқа танаффусдан кейин менга бошқа, ўзим кутган ва хоҳлаётган томондан янги ҳужум қилди:

— Ундай бўлса, болаларимни берганим бўлсин... Лекин уларни кимлар билан бирга ўқитиб, одам қилмоқчисан?

Бир оз олдин Фарҳод Фаттоҳнинг уйида эҳтиётсизларча Муслимдан сўз очган эди. Фаттоҳ шу заҳотиёқ тўнини тескари кийиб:

— Қўй бу гапни, ҳеч ким бировнинг ишига бурнини тикиши мумкин эмас! — дея менга тош отиб, бу ҳақда Юқори Сазада мен билан на ўзи, на бошқалар гаплашишини билдириб қўйганди. Яъни мурасасиз аламзадалик бор эди...

Дуна опа ҳам Фарҳодга ўхшаб беихтиёр эҳтиётсизликка йўл қўйганди.

Мен яна гапни юмшатишга уриниб, қаҳвахонада айтган гапларимни деярли сўзма-сўз такрорлаб:

— Йўлда автобусни шилган болаларни кўзда тутаятган бўлсанг керак, Дўна опа, — дедим. — Билмадим, бироқ уларни бегоналар уриб-калтаклашига юрагим чидамади... Ҳар қалай улар шу тоғнинг фарзандлари...ўлсалар сенинг, менинг калтакларим остида ўлишсин.

Муродбей энди чидай олмай портлади, мен ўзимни четга олдим.

— Сен «Нега олиб келдинг?» — деб ранжияпсан, Қуйи Сазанликлар бўлса: «Нега қўлимиздан олдинг?» — деб хафа бўлишди... Бу нима қилсин, Дўна опа? Қани, ўзинг бир айт-чи...

Муродбей Дўна опага шунақа жўяли гаплар айта бошладики, аёл аста-секин юмшади, охир-оқибат юзида табассумга ўхшаш бир нарса ҳам зоҳир бўлди.

Такрор йўлга тушган вақтимизда Муродбей қувониб менга:

— Қалпоғингни осмонга отавер, — деди. — Бугун кутилмаган даражада унумли кун бўлди, Умар... Дўна опанинг бизни уйига чорламаганига, Фаттоҳ сингари орқамизга тушмаганига алданма... Энди у ҳам биз тарафга ўтди.

Дўна опа Муродбейни хийла ҳаяжонлантириб қўйган эди. Аёл дала четига келиб тиккайганини кўрган заҳоти қадимги Рим далаларининг бошига тикилган қўриқчи маъбуд ҳайкалига ўхшатган эдим. Юқори Сазаннинг йўлбошчиси балки шу Дўна опадир. Кўҳна Онадўли уруғларининг куч-қудрат манбаи ва учоқ тангриси бўлган Опалардан бири...

\* \* \*

Тушдан кейинги бу сайрда бошқа кўрадиган нарсамиз қолмаган эди. Дўстларим чарчаган бўлиши мумкинлигини ўйлаб, қайтишни таклиф қилдим.

Борган сари кенгайган йўл оёқларимиз остида шу қадар маза ва юмшоқки, ҳеч бири таклифга рози бўлмади.

Муродбей вақти чоғ бўлиб:

— Шуни хоҳлаётган бўлсанг-да, мен қайтмайман, Умар, — деди. — Мен бу йўлда яна юрмоқчиман, оёғимга гўё коньки боғлагандек, маза қилиб учиб кетаётганга ўхшайман.

Қолаверса, бу қояликнинг охирига етай деб қолганмиз. У ерга борганимизда яна нималарга дуч келар эканмиз? Бу мароқни бостириб бўладими ахир?

Йўлнинг текислиги бизни алдаган экан. Шундай бўлдики, биз у ерга етиб боргунча, тоғ ёнбағрини қоронғилик босди. Бирданига узоқдан Қуйи Сазан кўринди.

Бу соатда, ўша оқшомдаги сингари, Юқори Сазан қалъаси чироқлари ёна бошлагани у ердан кўринаётган бўлса керак.

Бу ерда яна бир тасодифга дуч келдик, ҳарбий хизматдан эндигина қайтган бир тўпчи човуш<sup>1</sup> билан учрашиб қолдик. Эғнида ҳануз аскар шими ва этиклари бор. Исми Дурсун экан. Фаттоҳнинг яқин қўшниси ва қариндоши. У ҳам мен билан деярли бир вақтда Шарқдан қайтган эди. Мен уни танимасдим, лекин у мени танишини айтди.

Дурсун Юқори Сазанда қолмоқчи эмас. Бу ерда ермулки, нимаси бўлса, ҳаммасини сотиб, бошқа ерга кўчишни режалаштирган. Қаёққа? Буни ҳозир ўзи ҳам билмайди... Қаёққа бўлса бўлсин... Ишқилиб, қўлидаги бир тўда аёллар ва болаларга бир тишлам нон топиб берса бўлди. Уч ака-ука эканлар... Иккитаси анчадан бери шу ерда ишлаган экан... Ўзини бўлса, кичиклигида Қорамонда дурадгорлик қилган амакисиникига жўнатишган, унинг ёнида озми-кўпми ҳунар ўрганган...

Энди инилари йўқ, Бири анча илгари урушда ўлган, иккинчиси ҳали тирик. Аммо ўлган ҳисобида, Бўзова турмасида.

Ўзиники етмагандай, укаларининг бола-чақаси ҳам унинг қўлига қараб қолган. Ичидан пишган, қотма ва новча Фаттоҳнинг акси, тўладан келган, паст бўйли ва сўзамол бир киши. Нега бу ерда қолмоқчи эмаслигини сўраганимда, кулди-да, тоғда деҳқончилик қилиш жанг қилишдан кўра оғирроқ эканини айтди. Бунинг устига деҳқончиликни билмас экан...

Дурсуннинг мен билан бунақа очилиб-сочилиб гаплашиши Фаттоҳнинг ғашини келтираётган эди. Бир неча бор орага суқулмоқчи бўлди. Дурсун унга эътибор бермай давом этди:

<sup>1</sup> Човуш — сержант.

— Мен шаҳарларда кўп яшадим, зобитим... Ишдан қочмайман. Адана томонга кўчиш ниятим бор... У ерда иш кўп дейишяпти... Ўлсам ўламан, бироқ ҳеч қайсисини зориқтирмай боқаман.

— Яхши, аммо гапингга қараганда, бола-чақанг кўп эмиш-ку...

Дурсун бир оз каловланиб қолди, қарамоғидагилар сонини тўғри ҳисоблаш учун бармоқ букиб санай бошлади: онаси, хотини, қайнонаси, икки укасининг хотинлари, улардан бирининг онаси ва синглиси...

Катта-кичик болаларга навбат келди, уларни ҳисоблашга бармоқлари егишмади...

Шундай бўлса-да, Дурсун тушкунликка тушиш учун бирор сабаб кўрмади. Мушкул аҳволда қолса, аёлларни ишлаш учун пахта далалари, фабрикаларга жўнатармиш. Болаларни фақат қорнини тўйдириш шарти билан устага берармиш, ҳам қоринлари тўярмиш, ҳам унга ўхшаб ҳунар ўрганармишлар... Касаллансалар касалхонага олиб борармиш, докторларга, ҳамшираларга ялиниб-ёлвориб, савоб учун бир-икки укол урдириб, даволатармиш... Аёллар эса: «Биз қишлоғимиздан кетмаймиз!» — деб йиғлашаётганмиш...

Дурсун, айниқса, кекса онасидан қаттиқ ранжиётган эди. У эс-ҳушини йиғиб бола-чақаларига: «Бундай қилманглар!» — дейиш ўрнига, уларни баттарроқ йўлдан ураётганмиш. «Менинг бир оёғим гўрда... мени шу ерга ташлаб кетаверинглар... Мен бегона қабристонда ётмайман. Ўз хеш-ақраболаримнинг ёнида ётаман!» — деб йиғлаётганмиш.

Муродбей аччиқ кулимсираб:

— Хуллас, кўчадиган жойингизда уларни қандай неъматлар кутаётганини оми хотинларга тушунтира олмаётган экансан-да, Дурсун? — деди.

У бу гапни жиддий деб ўйлаб:

— Хулди шундай, бей, — деди, — лекин англамаганга англашишади... Унда ҳам бўлмаса, қўлга таёқни олиб, ҳаммасини сурув каби олдимизга солиб ҳайдаймиз... Бунга ҳам айтдим: «Бола-чақага раҳминг келсин, сен ҳам сот, қутул... Бу ерда нима бор?» — дедим.

Дурсун кўчишни тавсия қилган киши Фаттоҳ эди. У бу гапни эшитди дегунча, қамчи егандай, тепа сочи тикка бўлиб кетди: «Ҳой, сен, валадизино, менга деса жаҳаннамга кетмайсанми... Аммо мен билан ишинг бўлмасин!» — деди.

Вазиятни дарҳол тушундим, яна-да тўғрироғи, сездим... Шўрлик Фаттоҳ дош беролмай, ўзини фош қилиб қўйган эди. Узоқ-узоқларда, илонизи бўлиб чўзилиб кетган кумуш дарёнинг у томонида Қуйи Сазан чироқлари ёна бошлаганди.

Ҳозир Фаттоҳ шу ерда, сўнги томчи қони қолгунча мудофаа қилиниши лозим бўлган тепадан туриб, бир душман ҳудудини кузатаётган эди. Аскарлик чоғларимда, бундан-да кўпроқ ноумид ҳолда, тоғ тепаларидаги кузатув минораларидан ортида денгиздай кенг ўлкалар ва армиялар бўлган ҳудудларни кузатганимни эсладим. Лекин бу кузатувларимнинг ҳеч бирида юрагим ҳозиргидай изтиробга тўлмаган, бу қадар ғусса ва даҳшатга тушмаган, қалбим бунчалик вайрон бўлмаган эди.

Вазиятнинг ниҳоятда таранглиги ва онийлигига қараганда, бу икки йигит ўртасида жанжал чиқадиганга ўхшарди. Бироқ қўрққанимдек бўлмади. Дурсун уни ерпарчин қилиш ўрнига, айбдор боладек бошини хам қилди ва ғамгинлик билан:

— Тўғрисини айтганда, Фаттоҳ, — деди, — мен сендек эмасман. Қарамоғимда бир этак бола-чақа, шунча оғиз ейман деб турибди. Қани, айт-чи, нима қилишим керак?

Фаттоҳ ўзини босиб олган эди. Бегоналар олдида бу қадар очилиб-сочилиб, сир бой бериб қўйганидан ранжиган... Бу қўрқувида жон ҳам бор-да... Оғайниларим балки бунга эътибор бермаган бўлишлари мумкин, лекин мен, Юқори Сазанни ҳали яхши билиб олмаган бўлмасам-да, ҳарбий бўлганим учун бу йигит пинҳон тутишга уринаётган сир не эканини билар эдим. Қуйи Сазанликларнинг хавотири бежиз эмас. Бу тоғда турли тоифа кишиларни, суд залида деразага бош буриб ҳукми кутган кишиларни томоша қиларканман, кўнглимдан ҳам шундай хавотир ўтган эди. Энди бўлса шубҳам қолмаганди... Қачондир, қандай баҳона билан бўлмасин, эртами-кечми бу тепадан Қуйи Сазанга бир ҳужум амалга оширилади.

Мен турмуш тарзим ва жангари табиатим туфайли урушни бир ўйин ва ўйинчоқдан жиддий спорт баҳсига

айланган эрмак деб қарашга урганганман. Уйин иштирокчиси ёки томошабини буларканман, оладиган завқ-шавқим клубимизнинг муҳим ўйинни ютиш эҳтиросидан бошқа нарса эмасди. Шу сабабдан бўлса керак, бу қонли гладияторлар ўйини ўйинчиларини ажратишга, худо ёки одамийлик номидан гапириб, улар орасида тинчлик ва қардошлиқ ўрнатишга уринадиганларга доимо сохта авлиё, руҳи сушт жоҳил даъватчилар, ғашга тегадиган ўйинбузуқилар деб, паст назар билан қараб келганман. Шунингдек, охирги ўйиним ниҳоясига етгач, хизматдан бўшаш ҳақидаги қовозни қўйнимга солиб, бу тоғ этагида ўтган оқшомимга қадар узоқларда яхшими-ёмонми мустақиллик ва ҳақиқат бояси учун курашаётган чет мамлакатлар ва қитъаларга янги саргузашт излаб кетмоқчи бўлган эдим. Энди бу можароларнинг энг кичиги олдимда. Лекин ҳозир бу можаро менга дунёга ҳукмронлик қилиш учун бўлган ва қитъаларни бир-бири билан энг даҳшатли қурооларни ишга солиб уруштирган жаҳон урушларининг ҳаммасидан қўрқинчлироқ ва жирканчроқ туюларди... Турган жойимда юрагим сирқираб оғрир, осмону фалақдан илҳом ва топшириқ олдим деган хаёлга ботиб, боши ёрилгудай лўқиллаб оғриётган ва даҳшатли титроққа тушган хасталарга ўхшардим.

Ўзимга ўзим: «Бу хунрезлик бўлмаслиги лозим, бўлмаслиги лозим», — дея беҳуд бўлаётган эдим.

Қачондан бери мавҳумлик ва беқарорликдан эзилиб, яқинлашаётганини ҳис қилаётганим бурилиш нуқтаси шу бўлишини ҳис қилдим. Бу кимсасиз тоғ бошига нени қидириб келганимни энди билган эдим.

Ҳаммамиз орқага бирга қайтаётган эдик. Фаттоҳ билан Дурсун ёнма-ён боришарди. Яна бизга нисбатан тўнларини тескари кийиб олишганди. Фаттоҳ қариндоши, бунинг устига эмиқдоши бўлган Дурсун билан доимо шунақа ҳазиллашишларини айтиб, бизни алдашга уринарди. Ўзимизни ишонганга солдик. Лекин бир оз юргач, оқсоқол тусатдан Дурсунга ёмон хабарни айтиб қолди: Ҳожи Рустам унинг ери ва ўйини сотиб олишдан воз кечибди.

Дурсун келган жойида бирдан серрайиб қолди, думалоқ юзларида хурсандчиликдан асар ҳам қолмади, мурдадек сарғая бошлади.

— Буни билган экансан, нега олдинроқ айтмадинг? — деди.

Оқсоқол сингари бу гапдан Фаттоҳнинг ҳам хабари бор экан. Аммо бу гапни айтишга тили бормаган. Ҳатто, бир оз олдин ғазабдан уни бўғмоқчи булган бўлса-да, айтмаганди...

Дурсун фақат:

— Саломатлик бўлсин, нима ҳам қилардик? Албатта, чорасини топамиз, — деди.

Сўнгра биздан кетишга ижозат сўради. Фаттоҳ уни қўйиб юбормади, қўлидан тутди:

— Тўхтаб тур, Дурсун... ҳали ўлим хабари келгани йўқ-ку... Уша Ҳожи Рустамнинг қандай муттаҳам эканлигини билмайсанми?.. Сени мушкул аҳволга тушган деб ўйлаган... Уй-жойингни яна-да арзонроқ олишни кўзлаяпти у...

Энди жим кета бошладик. Демак, Дурсун учун сўнги умид бўлган кучиш йули ҳам тақа-тақ бекилган.

Бир оз юрганимиздан кейин мен:

— Дурсун, ундай бўлса, сен ҳали анча вақтгача бу ерда бўлсанг керак? — дедим.

Умидсизлик билан қўлларини бир-бирига урди.

Давом этдим:

— Сен дурадгор экансан-а? Мактабда анчагина таъмир ишлари бор... Бунинг учун озроқ пулимиз ҳам бор... Ёнимизга келиб ишлайқол... Қишдан бир амаллаб ўтиб олармиз... Баҳор келгач...

Дурсун қайғусини билдирмасликка уринаётган бўлса-да, унинг эзилаётганини Фаттоҳ каби, Муродбей ҳам англаган эди. У ҳаяжон билан:

— Бу жуда яхши иш бўларди, — деди. — Умарни ёлғизлатиб қўймаган булур эдинг... Қара, охирги урушда қуролдош ҳам булган экансизлар. Мен ҳам қараб турмайман... Қўрқманг... Мен вилоятда қўл қовуштириб ўтирмайман... Сизларга асбоб-ускуна, кам-кўстингизни етказиб бераман.

Шу арзимаган далда Дурсуннинг катта ҳаёт режасини ўзгатиришга кифоя қилди. Тақдир зарбаси ва ноумидликни яширадиган, шунингдек, қувончини ҳам ошкор этмайдиган одам бўлгани учун ҳеч нарса демади.

Бир оз олдин: «Мен хотинларнинг кўзёшига қараб ўтирмайман. Ё худо, дейману, қўлимга таёқ олиб...» — дея кеккайган бўлса-да, энди онасининг ҳам, бошқаларнинг ҳам йиғламасликларидан болаларча хурсанд бўлаётган эди.



Фаттоҳга келсак, бир сўз айтмаган бўлса-да, мендан кўз узмаётганди. Унинг бу қарашида Муслимнинг ўша кечаси Қуйи Сазан ҳайъати олдида сўзсиз боқишига ўхшаган бир нарса бор эди. Бу мен учун жуда муҳим эди.

Уйининг олдидан ўтаркан, Фаттоҳ у томонга қарамади, оқсоқол билан Дурсун бир оздан кейин хайрлашиб кетган бўлсалар-да, бизни маконимизга қадар кузатиб борди.

Мактабга етиб келганимизда янги туққан ой бир неча кунлик бўлишига қарамай, тоғ этаклари ва водий кўринмай қолганди. Лекин мактаб ҳали ойдин эди.

## 5

Эртасига тонгдан кечгача ишладик, оқшомга яқин яна айлангани чиқдик. Муродбей бу сайрларга «Ой мамлакатадаги разведка саёҳатлари», деб ном қўйган эди. Бу сафар тоғнинг тўғримиздаги ёнбағрини кўрмоқчи эдик, холос. Бир кун олдин нариги томонда юрган кенг ва оқиш йўлимиз юқоридаги қалъани камар сингари тўрт томондан ўраб олгани аён. Йўл бу томонда бора-бора торашиб, қояларнинг ўйдим-чуқур этакларига етганда тор сўқмоққа айланган.

Бизга яна юзи куйган оқсоқол йўлбошловчилик қилаётган эди. Ҳудудимиздан ўтдик дегунча, Фаттоҳнинг бизни кутиб турганини кўрдим ва бу сайримиз тартибли ҳамда мақсадли сайр бўлишини тушундим. Хотини бугун уни янада яхшироқ ясантирганди.

Режада Юқори Сазан катталаридан бирининг уйини зиёрат қилиш кўзда тутилган. Фаттоҳ билан оқсоқол бунга катта аҳамият берганликлари учун орадаги далалар ва қўрғонларни кўришни кейинга қолдириб, ўша ёққа йўл олдик... Бу уйлар орасида Фаттоҳникидан ҳам ҳашаматлироқ қўрғонлар кўринаётган эди.

Манзара деярли айни. Лекин бу томонда дарахтлар ва ўт-ўлан анча оз. Йўл бирмунча тик бўлгани учун тупроқ кам, далалардан баъзилари қоя ёнидан осилган палосга ўхшаб кўринади.

Бу миноралардан биридан иккита каттакон кўппак чиқиб, қутургандай вовуллаб, биз ўтаётган сўқмоққа отилишди-ю, худди буйруқ олгандай, бир жойга келиб тўхташди,

ёнма-ён туриб, ора-сира ҳуриб, ўтиб кетишимизни кутиб туришди, сунг яна пастга қайтишди.

Фаттоҳ:

— Ҳожи Рустамнинг қўрғони, — деди.

Ҳожи Рустам мен ўша илк кечада қаҳвахонада кўрган қизил соқоли сийрак, жиккак чол. Фаттоҳ бу одамни ич-ичдан ёмон кўриши кўриниб турарди, гапирадиган гапи кўп. Бироқ бу билан мени Юқори Сазаннинг ички масалаларига аралаштириши мумкинлигини ўйлаб, ҳеч нарса демади. Фаттоҳ мени дўст деб билган эди. Энди бунга шубҳа йўқ. Бу дўстлик маълум бир даражага қадар яқинлик қилиш ва ишонил мумкин бўлган ёт мамлакат табааси билан, сарҳаднинг нарёғидаги одам билан дўстликка ўхшаган дўстлик эди, холос!

\* \* \*

Бу томон нариги томондан минорасимон уйлар очиқ майдонда кўтарилмагани, тоғнинг баҳайбат қоялари орасида битта-биттадан қисилиб қолгани билан фарқ қилар эди. Зиёфат берадиган кишининг уйи ҳам шундай. Яқинига бормагунимизча у уй кўзимизга кўринмади.

Фаттоҳ олдимизга тушиб, бизни чим босган қоялар орасидаги чалкаш қинғир-қийшиқ сўқмоқдан пастга бошлади. Пастдаги текис саҳнда шаҳар боғларига ўхшаш бир боғнинг баланд дарахтлари орасидан Фаттоҳникига ўхшаш қизил томсополли тош минора кўринди. Кларнет товуши эшитила бошлади. Бир аёл кларнет куйига жўр бўлиб қўшиқ айтаётгани, бу қўшиқ менга таниш эди.

Фарҳод қулоғини динг қилиб:

— Эй худойим, бу бизнинг Нўхатчи Хўрхўр-ку, — деди. — Мен Деҳқончилик мактабида ўқиган вақтларимда уни эшитиш учун Дарё Тўғони театрига борардим.

Мен:

— Патефон бўлса керак, — дедим. — Тепадаги қаҳвахонада ҳам бир дона бор...

Бу гал Фаттоҳ гапга аралашди:

— Йўқ, ундай эмас, зобитим, чалаётган бизнинг юзбошимиз, — деди ва тушунтира бошлади.

Уй эгаси Уққош афанди кекса мусиқа мулозими бўлган, қишлоқнинг энг қадимий оилаларидан чиққан экан. Бутун аждодлари созанда ўтган... Ўз вақтида аждодларидан кимдир боғлама<sup>1</sup> чалган, кимдир қўшиқчи шоир бўлган, вилоятма-вилоят кезиб, волий пошолар ҳузурида имтиҳон берган. Уққош афанди ҳам шулардан бири... Ҳарбий хизматда мусиқачи бўлган экан... Бу толе бўлмай нима? Бешиктошда Подшоҳнинг мусиқачи тупига олишган... Бир жума куни эрталабки салом вақтида карнай чаларкан, суворийлардан бирининг оти қутуриб кетган, қаттиқ шатта отиб, Уққошни ерга ағдарган, ўнг оёғини янчган... Лекин у ҳеч нарса бўлмагандай, карнай чалишда давом этган, мусиқани бузмаган... Аравада ўтириб бу фалокатни кўрган ва ўша куннинг ўзидаёқ касалхонада Уққошнинг оёғини тиззасидан кесиб ташлаганликларини эшитган Султон Ҳамид унга ёғоч оёқ юборган ва юзбошилиқ нишонини тақтирган... Боз устига юз олтин ҳадя билан Садоқат орденини ҳам берган...

Уққош афандининг ғам-ташвиши йўқ. Истанбулда, Анқарада ва яна бошқа жойларда ўғиллари, қизлари бор экан. Истеъфо нафақасидан ташқари, фарзандлари ҳам пул юбориб туришаркан...

Фарзандлари тўхтамасдан уни ёнига чақирдишаркан... Аммо у: «Мен ота юртимдан кетмайман. Шу ерда туғилдим, шу ерда ўламан», — дея оёқ тирармиш...

Бир қулоғи Фаттоҳда, иккинчи қулоғи нарёқдаги аёл айтаётган қўшиқда бўлган Фарҳод:

— Бу қўшиқни куйлаётган ким бўлди? — деб сўради.

Фаттоҳ:

— Юзбошининг кенжа қизи, — деди. — Анқарадаги опаси уни олиб кетиб, мактабда ўқитди. Қисмат-да, Анқарада турмушга чиқадиган бўлиб турганди. Бироқ қиз ҳам отаси қаби ўжар чиқди. Бир неча йил олдин онаси ўлгач: «Мен кекса отамни ташлаб қўймайман. Нима, Юқори Сазада ёлғизликда ўлиб кетсинми?» — деб оёқ тиради. Ойша кўп яхши қиз. Хотиним билан дугона. Тез-тез борди-келди қилиб туришади... Яхшиям у бор экан, бўлмаса, бизникини бу ерда тутиб туриш учун, билмадим, нима қилишим керак эди?

<sup>1</sup> Боғлама — нохунсиз чалинадиган торли чолғу асбоби.

Дарахтлар орасидан қизил кўйлакли бир жувон биз томонга чошиб келаётганини кўрдик ва фақат юзини кўргачгина у Фаттоҳнинг хотини эканини билдик. Маълум бўлдики, бугун у ҳам бу ерга келган ва биз учун, Бўзовадаги амалдорларнинг уйларида бўлганидек, чой зиёфати тайёрлаган.

Катта шаҳар ва қасабаларда аскарлик қилган Онадули болалари, ҳеч нарса тушунмагандай ва ҳар нарсадан бегонасирагандай кўринганига қарамай, бу Юқори Сазан каби кимсасиз тоғларга нималар олиб келганлигини биламан. Кўп жойларда сиёсатчилар ва раҳбарларнинг: «Мамлакатни маданият йўлига бурамиз!» — дея мақтанган нарсалари асосан шулардан иборат. Лекин ўша куни Юзбошининг уйида кўрганларимиз буларнинг ҳаммасидан ҳам ўтиб тушди. Юзбоши Бешиктош ва Юлдуздаги аскарлигидан ёш болалар чизган расмларга ўхшаш содда, ибтидоий сарой карикатурасини олиб келган. Боғнинг олдида Қуйи Сазаннинг эллик-олтмиш метрли асфальт йўли каби, икки-уч метрли девор ўртасига сим билан маҳкамланган икки табақали ва ўймакор эшик... Ичкарида икки четига тафлонга ўхшаш пакана дарахтлар экилган тош йўлка. Йўлканинг ҳар икки томонида юлдуз шаклидаги гулзорлар... Йўлка охиридаги ва уй олдидаги майдончада қамишдан тўқилган иккита оромкурси, бир диван ва, яна-да гўзали — буларнинг олдида ичида ой-юлдузли байроқли шиппак катталигидаги кемача сузган кичик ҳовуз... Ниҳоят, уй олдидаги бостирманинг зинапояси...

Биз дарахтзор йўлка ўртасига эндигина келган ҳам эдикки, зинапоя устида қад кўтарган, ҳаммаёғини чирмовуқ қоплаган икки оқ устун ўртасида заррин погон ва уқали қора форма кийган, заррин камар ва узун эгри қилич таққан новча кекса кўринди. Ясама оёғига ёрдам учун алоҳида йўғон ҳассаси ҳам бор. Зинапоядан тушаётганида орқасидан келаётган икки аёл икки томонидан қўлтиқлаб олишди. Шунда у ён томондан тушаётган қуёш нурлари остида яна-да ялтираган погонлари ва соқоли билан ҳақиқатан ҳам подшоҳга ўхшаб кўринди.

Худди туш кўраётгандаймиз. Муродбей, бир томондан, кулиб юбормаслик учун лабларини қимтиб олган, иккинчи томондан, кўзлари ёшланган эди. Улардан кулгисини, мендан кўзёшларини яширишга уриниб:

— Эҳ худойим-эй, бу қабул маросимининг ҳеч бир камчилиги йўқ-ку. Бу қандай бўлди, Умар? — деди. — Юзбоши ҳам бу ерда, Лайлақуғиллари сингари, бутун бошли бир салтанат қурган экан-да... Яна бунинг устига уларни кидан замонавийроқ Абдулҳамид салтанати... Бечоранинг Юқори Сазанга нега бу қадар ёпишиб олганининг сабабини энди тушундим. Чунки бу ерда мусиқа етишмайди-да... Бояқиш бу тоғ бошида балки бутун умр мана шу улур кунни кутиб яшагандир...

Бугун эшиковалик вазифаси Зайнабга юклатилган. У бугун учун жаранглайдиган сандиғидан нималар топмаган дейсиз: шокилала ҳилпираган каштали ва бурмали қизил ипак кўйлак... Устида сариқ гуллари бўлган оқ этак...

Мен денгиз бўйидаги шаҳарларда кам бўлганман. Истиқол урушида қисмим билан Мерсинга борган тунда бир кўчадан тўсатдан очиқ денгизга чиққанимни ҳеч унутмайман. Ўша лаҳзадан мен шундай қаттиқ таъсирландимки, қачон қоронғи тоғларда, туман қоплаган доvonларда сиқилиб кетсам, ўша туманли денгизни кўргандай бўламан, унинг моғорли ҳиди димоғимга урилгандай бўлади.

Ҳозир ҳам бу таассурот кўз олдимда гавдаланган, қувончдан ўзини қўярга жой топмай олдимизда чошиб кетаётган, болага ўхшаш, бола табиатли кичкинагина аёл худди қумлоқ соҳилда югураётгандек, кўйлақларининг этагини денгиз шамолида ҳилпиратиб учаётгандек бўлиб кўринар эди.

Қувонч уни бугун нақадар ўзгартириб юборган эди! Кўзлари ва дудоқларида билинар-билинемас бўёқ ҳам бор. Бироқ менга денгиз соғинчини булардан ҳам кўпроқ эслатган нарса Зайнабнинг бўйидаги денгиз чифаноқларидан тизилган садаф зебигардон эди.

Юзбоши бизни майдон ўртасида қаршилади. Мен унга тантанали ҳарбий салом бердим. Муродбей кулиб юбормаслик учун эснаётгандек, қўли билан оғзини ёпди. Юзбоши ҳаяжондан соқоли титраб, мени кучди: «Хуш келибсизлар, сафо келибсизлар!» — дея юз-кўзимдан ўпди. Бечора ҳурматимиз учун бугун соқолини ҳам бўятган. Ҳали қуриб улгурмаган соқолининг бўёғи юзимга ҳам юқди. Фаттоҳ пинҳона куларди. Юзбоши Муродбейнинг қўлини сиқар ва ҳол-аҳвол сўрашаркан, Фарҳод рўмолчаси билан

ёноқларимни артиб, қулоғимга: «Бу этик мойи шекилли.. Артган билан кетмаяпти!» — деди.

Менинг ҳам кулгим қистаётган эди. Аммо Юзбоши маросимни битирганидан кейин: «Юрагим орзиқиб кетяпти.. Йиғидан ўзимни зўрға тутиб турибман!» — деди-ю, ҳе йўқ, бе йўқ, йиғлаб юборди.

Ҳар ҳолда анча замон ўтиб кетгани учун, бу қабул маросимида Юлдуз саройидагига қараганда анча янгилик бор. Чунки маросимда аёллар ҳам иштирок этаётган эди. Уққош афандини қўлтиқлаган аёлларнинг бири боягина Нўҳатчи Хўрхўрнинг ашуласини куйлаган қиз. Наригиси тоза чит кўйлак кийган кекса қишлоқ аёли..

Юзбоши яна уларнинг ёрдамида зинапоядан чиқди. Бостирмадан ўтиб, катга айвонга кирдик. Бу айвон Зайнабнинг меҳмонхонасига жуда ўхшайди. Айвоннинг шипга яқин деворларига нақшлар тортилган. У ердаги денгиз тасвирланган расмлар ўрнига бу ерда тошбосма расмлар осилган, лавҳаларнинг бўёғи эскириб, тамомила ўчиб кетган. Расмларда фес<sup>1</sup> кийган суворийларнинг этак кийган Эфсун аскарларини қувиб, қилич билан ерпарчин қилаётгани ифодаланган Аласўня жанги, Адҳам пошо ва пастдаги ёзуви ўчиб кетгани учун исмини ўқиб бўлмаган бошқа бир соқолли пошо, кейин Истанбул, Кўприк, Қизқуласи ва катта масжидлар тасвирланган... Бир гардишли расм эшик ёнида тескари ўтириб қўйилган. Юзбошининг қизи расмни бизга кўрсатмасдан ичкарига олиб кетди, Муродбей менга кўз қисиб: «Султон Ҳамиднинг сурати», — деди.

Лекин Юзбошининг уйида асл кўриладиган нарса атрофида байроқлар билан деворга осилган турли-туман чолғу асбобларидан иборат бир кўргазма эди. Улар орасида катта-кичик созлар, бир сурнай ва бир ноғора бор.

Муродбей бир оз олдин: «Бу ерда мусиқа етишмайди», — деб хато қилган эди. Мусиқа ҳам бор экан. Бироқ асбоблар бирданига чалиниши керак бўлган ўринда, бирин-кетин чалинарди.

Уққош афанди буларнинг ҳаммасини чала олишини айтди ва бизга бир нечта марш куйини чалиб берди. Куй тамом бўлгач, Муродбей уҳ тортиб:

<sup>1</sup> Фес — туркларнинг қизил бош кийими.

— Юзбошим, Олоҳ сенга бир эмас, саккиз-ун оғиз бериши керак эди, — деди. — Шунда биз мукамал оркестрни тинглаган бўлардик, Султон Ҳамиднинг мусиқасини эшитиш бизга ҳам насиб бўлган бўларди.

Уққош афанди асбобларни қайтадан жойига осар экан, биттасини ўшиб, бошига қўйишдан ўзини тия олмади. Бу унинг Юлдуз саройи олдида оёғини от тепгандан кейин ҳам чалишда давом этган карнайи эди.

Бу унвони, бу ордени, бу заррин погонлари шу карнай туфайли берилганди.

Юзбоши Республикани ҳам билади ва унинг учун дуода. Аммо Республика маршларини ҳам жуда яхши чалсада, фикр-зикри яна нариги ёқда. Республика сиёсати не эканлигини билгани учун буни давлат одами бўлган меҳмонлари ёнида очиқ сузлашдек эҳтиётсизликка йўл қўймади, боягина ичкарига яширган расм сингари, ичида пинҳон тутди. Айни чоғда Муродбей камтарона соддалик билан: «Эҳ, Юзбоши, бу Султон Ҳамид маршини ҳам бизга бир чалиб берсанг-чи, ёшлар ҳам бир эшитсинлар!» — деган вақтда дош беролмади, каттакон бурнининг учидаги холининг худди кокилга ўхшаш бир нечта тукини тортқилагандан кейин ич-ичдан хурсанд бўлаётганини яширишга уриниб: «Қани кўрайлик, эсимда қолганмикан?» — деди. Бизни алдаш учун ўзини бир оз ўйлаганга солди, сўнг куйни чала бошлади. Бечора маршни чаларкан, ярим юмуқ кўзлари ва дир-дир титраган бўялган соқоли уни намозда ўтириб дуо қилаётганга ўхшатиб қўйганди.

Меҳмонхонага кирган заҳотимиз, тоғнинг нариги томонидаги минорада бир оқшом олдин еганимизга ўхшаш, сақич ҳиди келадиган ширинлик билан сийлашган эди. Лекин бунисининг ранги оқ, патнис «Ҳижоз Ҳамидия Темир йўли хотиралари» деган ёзуви бўлган иккита заррин бардақ ва шунга ўхшаш майда-чуйдалар билан яна-да тўкинроқ безатилган эди.

Отаси билан бирга «Нухатчи Хўрхўр» операсидан парча куйлаган Ойша таомилдагидек кийинган шаҳар қизи эди. Отасининг бу маросим учун тозаланиб, дазмолланган, заррин уқа ва тугмалари ялтиратилган, куя еган жойлари қора ип билан чатилган беўхшов формасига мос кийиниши Бўзова катта амалдорларининг хотин-қизлариникидан фарқ

қилмас, балки уларниқидан янгироқ ва кўркамроқ эди. Ҳузи-ни тутиши ва муомаласи ҳам шундай. Юзига келсак, келажакда бу юз қайси томонга ўзгаришини билиб бўлмайди, ҳатто, баъзи чизиқлари отасиникига ўхшаш эътиборга олинса, истиқболдан бир оз кўрқишга тўғри келади... Бироқ ёшлиқнинг порлоқ ранглари, кулганида ва ора-сира қуёш нури тушганида таранг чехрасида кўзга ташланадиган жозибали жилвалар ва отасининг заррин погонларига ўхшаш кўнгироқ сочларига қараганда, ҳозир ҳеч қандай камчилиги йўқ.

Анқарада ҳузига тўқ опаси бўлгани ҳолда, у ерда бирор-та ёш йигитни топиб, сарф-харажат, уриш-жанжал, кинопино, қаҳвахоналар, қарта ўйинлари билан ўтадиган оқсуякларга хос турмуш қуриши мумкин бўлгани ҳолда, болага ўхшаш кекса отаси билан бу бойқуш уясига ёпишиб олиши унча тушуниб бўлмайдиган нарса эди. Бу ёшдаги, бир оз ўқиб-ёзган шаҳар ёшларида гоҳо учрайдиган ўткинчи бир идеал тутқаноғи эдими бу? Ё нариги ака-опалари билан келишмовчилик натижасими?

Ёки ўлим ёқасида турган отасига чинакамига ачинишдан, отаси ва денгиздан чиққан балиқ сингари типирчиланган, болага ўхшаш гиритлик аёл билан Юқори Сазан қояликларида бериладиган концертнинг кўп давом этмаслигини билишдан туғилган умри қисқа бир фидойиликмиди? Буларнинг ҳаммаси унга тенгдош ёшларга хос бўлиши мумкин. Мен ўзимча, яна-да бошқача ўйлаб, турли тушунчалар ёшларга сирачдек ёпишиб олиши мумкинлигини яхши тушунаман. Кеча оқшомдан буён Фарҳод ва унга ўхшаш аламзада одамлардан кўпининг Юқори Сазан қояларига сирачдек ёпишган бармоқларини кесиб олмагунча, улар бу ердан кечмасликларига ишончим қатъийлашган эди...

Мен узоқ шарқда ёт амалларга қурол бўлгани учун қаттиқ жазоланган бир қабиланинг ярим ёввойи катталари орасидан вужуди асал мумига ўхшаш, оппоқ қўлли бир қизни топган, бу қиз Истанбул мактабларидан бирини битирганидан кейин қабиласи бағрига қайтишни мақбул топганидан хабардор бўлган эдим.

Юзбошининг Ойшасида мени ҳозир шубҳага солган нарса унинг Юқори Сазан тўғрисида ҳаддан зиёд жўшқинлик



ва шоирона таъбирлар билан сўзлаши ва кўзимиз тушади-  
ган жойга ташлаб қўйилган бир нечта романлар бўлди.

Муסיқий концертдан сўнг, яна катта шаҳарларнинг дас-  
турхонини эслатган чой тортилди. Бизни Бўзова дастур-  
хонларида ҳам камёб бўлган мевалар ва бошқа нарсалар  
билан сийлашди. Хуллас калом, бир сохта театр декора-  
циялари ичида, чолғуларимиз ва ҳоказоларимиз билан бир  
ўйинда иштирок этаётганга ўхшардик. Гўё бу дамда Юқори  
Сазандан бошқа ердამиз. Аммо бир кун олдин ярим ялан-  
ғоч гавдасига осилган турвасидан тиканли хўданларни олиб  
кўрсатиб, ёввойи қарашлар қилиб, қишда буларни ейиш-  
ларини айтган тоғ одамидаги ўзгариш ҳаммамизни лол қол-  
дирди. У меваларни қўл тегизмасдан арчир, уқувсизлик  
қилмасдан бўлакларга бўлиб, ўнгу сўлга тарқатар эди.

Ўзи мевани шаҳарликлар сингари назокат билан ер, бизга  
салибчилар ва Салжуқийлар ҳақидаги тарихий воқеалар-  
ни ҳикоя қилган оқсоқол каби, илғор шаҳар ва қасабалар-  
даги янги ҳаёт тўғрисида ҳеч қутилмаган нарсаларни сўзлар  
эди. Ҳатто, Ойша билан кинофильмлар ҳақида баҳсу му-  
нозарага киришди. Булар ҳақида гапираркан, тили, талаф-  
фузи ҳам энди маҳаллий эмас. Хотинининг бир гапидан  
таъсирланиб, турмуш қуришларидан олдин Мармарисда  
бир ёз кечаси ўзи казармадан, Зайнаб эса уйдан қочиб,  
денгиз бўйидаги бир юнон казиносига борганларини, рақс  
тушганларини, ўша кечаси турмуш қуришга қарор қил-  
ганликларини узундан-узоқ ҳикоя қилди.

Орада бир арчиган мевасини пичоғининг учида хотини-  
нинг оғзига тутди, шу чоғда Юзбоши бошқа ҳунарларини  
ҳам кўрсатиш ниятида девордан бир созни олиб, Зайнаб-  
дан қўшиқ айтишни илтимос қилиб қолди, шунда у хоти-  
нига: «Қани, нега нозланасан? Бейлар бегона эмас-ку!» —  
деганига энди ҳайрон бўлмадик.

Гиритлик қиз қумлоқ соҳил шамоли ҳар томонга учираёт-  
гандек туюлган ингичка ва қуюқ овозда қўшиқ айтаркан,  
Фарҳод қулоғимнинг остида: «Оғажон...Айтгин, нариги қиз  
бояги операдан куйласин, оёғинга поёндоз бўлай!» — дея  
шивирлаб ялина бошлади. Шўрлик Фарҳод бу гапни мен  
ва Муродбейга беш-олти марта такрорлагандир. Бунақа  
жойга келишимизни ва Фарҳоднинг Юзбошининг қизига  
ошиқ бўлиб қолишини қаердан билайлик?

Фарҳод бу гал ҳар доимгидан ҳам очилиб-сочи́либ кетганди. Қошиғини янглишиб бировнинг бардағига ташлаб, қизни кулдирди. Вақт ўтган сайин овози, ҳолати ва сўзлари тобора товланмоқда. Ойша билан сўзлашаркан, қўли ҳадеб чаккасига югурар, уч кундан бери қиртишланмаган соқоли ўз жойида турганини сезиб, жижанак бўларди.

Муродбей унинг ошиқ бўлиб қолганини алақачон сезган. Фақат маза қилиб яйрашни кейинроққа сурган, Фарҳодга ҳеч нарса сездирмай, кайфини бузишдан чўчиб ўтирибди.

Фарҳоднинг мендан беҳуда қилган илтимосини қўққисдан Муродбей ўз-ўзидан бажарди. Ойшага: «Ойимқиз, сен ҳам бизга келаётганимизда узоқдан эшитган ўша гўзал операни куйлаб берсанг бўларди!» — деди.

Ойимқиз Зайнабдан ҳам соддароқ. «Мен мусиқани билмайман-ку, афандим. Отамни хурсанд қилиш учун ўшанақа бир нарсалар айтиб қўяман, холос!» — деди. Бу сафар юзи куйган оқсоқол:

— Қани, кўп нозланаверма. Ёлғондан бўлса ҳам бир нарсалар айтавер...Меҳмонларнинг кўнглини шод қил, — деб орага тушди.

Бу лаҳзалар биз учун фақат пешин эмас, барча хафгарчиликлар, душманликлар ариган тинчлик ва сулҳ лаҳзалари эди.

Бояқиш оқсоқол шу даражада камбағалки, ҳатто, маросим кунини учун ҳам эғнига илма-тешик чакмонидан бошқа нарса топмаган. Файласуфлик қилишдан бошқа чораси йўқ. Дастурхондаги қалин сомсалар ва бошқа таомларнинг ярмидан кўпини еди. Бунинг устига, «Дастурхонда овқат қолдириш гуноҳ!» — дея бизнинг товоқларимиздан ортган овқатларга ҳам ҳужум қилди. Сўнгра Ойшани тингларкан, қорнидаги овқат бўғзига қайтиб чиқмасин дегандай ўзини орқага ташлаб, яланг оёқларини остига олиб, чордана қурди, бирданига ўтирган ўриндиғи билан бирга орқага ағдарилишига оз қолди.

\* \* \*

Энди гал Фарҳодга келганди. У ҳам ҳунарини кўрсатиш, қўшиқ айтиш иштиёқида ёнаётган эди. Ошиқ дегани қўшиқ айтмай тура олармиди? Мен ҳарбийлигимда ўтир-

ган жойида тиззалаб, бошини қўллари орасига олиб йиғлаганлардан чўчимасдим. Севгилиси ташлаб кетганларни ва қочмоқчи бўлганларни айтадиган ашуласидан билиб олардим. Кўпинча тахминим тўғри чиқарди.

Бўзовадаги уйда баъзи кечалар қўлига уд олиб, бизга ажойиб қўшиқлар айтиб берган Фарҳод бу гўзал қизнинг олдида ким билсин, қандай жўшади, унга қандай жавоблар айтиди? Фақат, афсуски, ҳеч ким унга эътибор қилмади. Уққош афандининг кўпдан-кўп созларига қизиққандек, бир-икки тинғиллатди, чолғу чалишини унга билдириб қўйишни истади. Бироқ парво қилишмади.

Лекин бир оздан кейин дастурхондаги мевалар етишган боғда сайр қилишга чиққан вақтимизда Фарҳод ўзини кўрсатиш учун бу имкониятни чолғу ва ашуладан ҳам кўпроқ яхшироқ деб билди... Сарой дегани боғсиз бўлармиди? Боғ, олд томондаги гул марзалари сингари, жуда тартибли эди. Устига устак, қоя деворлари орасида бир-бирига кўринмайдиган кичик-кичик ҳарам боғчаларига ўхшаб, бизни кутилмаган завқ-шавққа тўлдирди. Энг зўри булардан биридаги иссиқхона эди. Лекин иссиқхонанинг ойналари, ромлари синган. Фақат қовурғалари бутун қолган, холос.

Юқори Сазанда бу қадар хилма-хил мева етишганига ҳаммамиз ҳайрон қолдик.

Оқсоқол хўрсиниб:

— Булар етишганига қараганда, улардан яхшилари ҳам етишади, — деди. — Бунини ёшлигимдан биламан. Қояузуми деган бир нав узум бўларди. Қишга яқин пишиб етиларди. Мўл ҳосил берарди. Очликдан ўладиган бемор болаларни «Ўша ерда бемалол ўлақолсин!» дея узумзорга ташлаб кетишарди. Шўрликлар тупроқда у ёқдан бу ёққа судралиб, узумларни сийна каби эмишар, зулукдек қонга беланиб ётишар, лекин ёзга яқин тузалиб, оёққа туриб кетишарди... Бир вақтлар Лайлакўрилари, Қора Болдирлар узумдан шароб олиб, хачирларга ортиб пастга, Бўзовага, ундан ҳам узоқ жойларга жўнатишган... Кексалар шундай дейишарди... Ҳозирги ҳолига қараманг...

Фарҳод:

— Хўш, нега ҳозир йўқ? — деб сўради.

Кекса оқсоқол яна бочкадаги файласуф истеҳзоси билан сирли кулимсираб, бурнини қашиди ва боққа ишора қилди:

— Ана, бор-ку...

Уққош афанди чолғулари сингари, боғига ҳам куп меҳнат сарфлаган. Фарҳод бу ерда деҳқончиликка оид билимларини тўкиб ташлади, тупроқни кафтида эзиб, Бузовада таҳлил қилиш учун намуналар олди, марказдан мактабга юбориладиган почта жўнатмаларида янги уруғлар, немисларнинг сунъий ўғитларини юборишни ваъда қилди. Фарҳод булар ҳақида сўзлар ва, бошқа томондан, Уққош афандига хушомад қилар экан, овози қўшиқ айтаётгандек, ошиқона оҳангларга тўла эди.

Шу йўл билан соз чалиб гўзал қизга кўрсата олмаган фазилатларини отасига намойиш қилиб, бечорани мафтун этди... Юдуз саройидан янги мусиқа билан бирга, янги илмга ҳам ишқибоз бўлиб қайтган Уққош афанди: «Давлат сенга ўхшаганларни Онадўлига жўнатса, бу мамлакат бундай қолармиди?» — дея унинг ёноқларини силаркан, Фарҳод чаккаларини Ойша сийпагандек, боши осмонга етди. Эҳ, сумкасида устара, совун ва яна алланималар бўлса-ю, нега у бутун соқолини олмасдан йўлга чиқди-я?

Уққош афандиникидан чиққанимизда кеч бўлганди. Фаттоҳ қўлига фонус олиб олдимизга тушди, бизни панжарали эшикка қадар кузатиб чиқишди.

Биз қояликлар орасидаги пиллапояли йўлдан юқоридаги сўқмоққа чиққунимизга қадар улар эшик ёнидан кетишмади. Миноранинг қоронғуда ўзгача тус олган шаклу шамойили болаларнинг безакдор китобларидаги парилар саройига ўхшаб кетарди. Фаттоҳ каби, эшик олдида қўлида фонус билан отасининг ёнида турган Ойшанинг чехраси ва қоматини фонус нури узоқдан ёрқин ёритар, у фақат Фарҳодгагина эмас, бизга ҳам бир паридек кўринар эди...

Зинапоядан чиқар экан, тўхтовсиз орқага қайрилиб қаратган Фарҳодга Муродбей:

— Кўзинга қара... Йиқилиб тушасан, бошинг ёрилади, — деди.

Сўнгра, юқорига чиқиб ҳеч нарса кўринмай қолгач, Фарҳодни қўлтиқлаб сўради:

— Эҳ-ҳе, қани, ошиқ, бир сўзла-чи, аҳволинг қалай?

Фарҳод бошига нелар тушиши мумкинлигини тушуниб:

— Оғажон, ҳазил-пазилнинг кераги йўқ, — дея силтанди.

Муродбей жиддийлик билан:

— Бу гал ҳазил-пазил йўқ, Фарҳод, — деди. — Қиз паридек маҳваш экан, тўғрими?

— Қанақа пари, азизим?.. Қиздака бир қиз... Нима, Бўзовада қиз кўрмаганмизми?

Муродбей ёлғондакам хўрсиниб:

— Бунақасини кўрмаганмиз, ошиқ, — деди.

Шунда Фарҳод бирданига таслим бўлди-қўйди:

— Нимасини айтасан, оғажон...Оёғингга поёндоз булай.

## 6

Қоялик олдига туташган сўқмоқ теп-текис ва атроф олдимизда фонус тутиб бораётган Фаттоҳнинг чироғини хиралаштирадиган даражада ойдин.

Анчагача гаплашмасдан йўл босдик. Сўнг Ҳожи Рустамнинг итлари ҳура бошлади. Сасларидан йўл ёқасига яқинлашганликлари маълум. Муродбей билан Фарҳод чўчигандай бўлишди. Лекин қўрқмаса ҳам бўлаверади... Кўппаклар ўз вазифасини яхши билишади. Улар йўловчи хўжайинининг уйига бурилмай ўтиб кетишини хоҳлайди, холос. Биз уларни шубҳалантирмаслик учун яна секин ва оҳиста қадам ташлаб йўлимизда давом этдик.

Муродбей ҳеч кўрилмаган ўта жиддийлик билан:

— Ой мамлакати, пари эртақларини бир чеккага йиштириб, жиддий гаплашиб олайлик, Умар, — деди. — Кеча қишлоқда кўрган кўрсичқон уяларининг шу лаҳзадаги ҳолатини бир кўз олдинга келтир... Фаттоҳнинг миносиди, Юзбошининг уйида кўрганларимизни уйла... Бу нақадар зиддиятли. Ҳатто, олдимизда бораётган шу икки киши ҳам ажабтовур зиддиятларга тўла. Биринчи кеча бизга ғоридан чиққан ҳаворийнинг арвоҳидек туюлган қулоғи кар, оёғи чўлоқ чол билан кейинроқ қадимги набилардек сайрай бошлаган қария, йўлга чиқаркан, биз билан қандай қилиб баравар юрар экан, деб хавотирланган кексамиз билан тошлар ва чуқурлар оралаб, дам олишни заррача уйламай-нетмай ҳаммамиздан олдинда ялангоёқ йурғалаб кетган одам бир кишими? Қоронғида тоғ тепасидан Қуйи Сазан болаларини илиб кетмоқчи бўлган йиртқич қушдек пастга ваҳшиёна тикилган ёш қишлоқи йигит билан боши

очик, кўзлари ва дудоклари бўялган ёшгина хотинининг овзига пичоғининг учида мева тутган, у билан қумлоқ соҳил казиносида жаз мусиқасига рақс тушганини сўзлаган мулойим нигоҳли йигит бир кишими? Кейин салибчи қўшинлар билан урушган, Усманийлар қўшинига ёрдам бериш учун қуролларини олиб, тоғдан тушган, чўққи устида Салжуқийлар меъморчилиги услубида қаср кўтарган, балки танга зарб қилган қадимги Лайлакўфиллари давлати билан пастда собиқ ҳарбий мусиқачи қурган ва бутун маросимларини давом эттираётган, лекин бир оз замонавийроқ Абдулҳамид саройи салтанати... Ниҳоят, ҳозир олдидан ўтаётганимиз шу қўрғонда қароргоҳ қурган Ҳожи Рустамнинг мусиқа чалинадиган, қимор ўйналадиган қаҳвахонаси, вайриқонуний қорадори ва ҳоказолари, мушкул аҳволда қолган кишилар билан қилган ер чайқовчилиги ҳисобига қурилган замонавий қаллоб, юлғич салатанати.

Булар атиги бир-икки кун ичида кўрганларимиз, холос... Бўзова водийсининг ўртасида, узоқдан фақат кўрқинчли кўланкаси кўринган, ҳақиқатан ҳам ой мамлакатидек номаълум бу қояликни яна-да кўпроқ кавлаштиришга имкон топсак, яна нималарни кўрган булардик... Бу катта тарих майдонга келтирган ёнма-ён, устма-уст, ер остида кўмилиб ётган мозийга қайтсак, табақама-табақа неча хил салтанат ва маданиятни кўрамиз!

Муродбейнинг сукунати порлаган ва ёшланган кўзлар, юмилган лаблар, узуқ-юлуқ хўрсинишлар билан ора-сира бошидан ўтказадиган тунги алаҳсирашларидан бирига айлана бошлади. Мени кўлтиқлаб, чехраси тамоман бошқа тусга кириб, давом этди:

— Бу Юқори Сазан билганимиз, тусмол қилганимиздан нақадар бошқача, бизнинг жўжаҳуросникидек содда тушунчаларимиздан нақадар мураккаб бир борлиқ... Юқори Сазан, Юқори Сазанликлар! Бу ерга, солиқчи таҳсилдорлар каби, тиришиб-тирмашиб чиққанлар асрлардан бери ёрдам дея, нур дея беҳуда лофлардан, дабдабали нутқлардан бошқа нимани ҳам келтирди: «Сизга ўхшаш ўзи ҳам тўғри, сўзи ҳам тўғри инсонлар борми жаҳонда? Ақл-идрок сизда, орномус, шафқат, ҳалоллик, гўзаллик сизда... Лекин нега баъзиларингиз бунақа тўполон кўтарасизлар, бир-бирингизнинг ер-мулкингиз, хотинларингиз ва бошқа нарсала-

рингизга куз олайтирасизлар, охир-оқибат бировнинг ҳаётига тажовуз қиласизлар?! Нега баъзиларингиз танбаллик қилиб, камбағалликка тушасиз, тозаликка риоя қилмайсиз, микробдан қурқмайсиз, ёппасига ўласиз? Нега унумдор тупроқларингизга ишлов бермайсиз, утин учун ўрмонларимизни ёқиб, томирини қуритяпсиз? Нечун солиқ тўлашдан бўйин товлайсиз, контрабанда билан шуғуланасиз? Нега пенициллинга ишонмай, ўзимизни афсунгарларга ўқитамиз? Булар пашшадек майда гаплар, аммо не бўлса-да, кўнгил айнитади... Қани, дардларингизни бир тўкиб солинг-чи, дафтарибизга битта-биттадан ёзиб олайлик... Таслим бўлгандек, кўзларингизни юминг, операция столига ётгандек, гузал вужудингиз ва қалбингизни сизга яхшилик ва юксалишингиздан бошқа нарсани ўйламайдиган фидойи катталарингизга, идеалист мактаб муаллимлари, профессорлар, илм одамлари ва ҳоказоларнинг қучоғига ташланг... Тангри устига не ёзса бўладиган қаймоқ қоғозлари каби яратган бу оппоқ, покиза саҳифаларга сиз ва сиз билан бирга мамлакатнинг юксак тақдири ва истиқболини ёзсинлар».

Бу нутқни сўзлаб бўлгач, Муродбейнинг овози яна пастлашди:

«Юқори Сазанликлар денгиз ўртасидаги бир нечта оролардир, Умар...Амалари, тупроғи бир, лекин тоғда кўрганимиздек, ёнма-ён, устма-уст, қатламма-қатлам тахланган тарих қолдиқлари билан ҳар бири ўз қисматига ўралашиб қолган ёп-ёлғиз, тамоман ўзгача бир оламдир... Олдимизда бораётган икки киши ва ёнимиздаги қоялар орасидаги кўрсичқон уялари ичидаги мудроқ Юқори Сазанликлар билан орамизда қандайдир бирлик ва яқинлик пайдо бўлган бўлса, бу оппоқ фаришталарнинг қаймоқ қоғозга ёзган номалари эмас, сенинг ҳарбийларча тинмай қилган ҳаракатларинг туфайли бўлди, Умар.

Бир оздан кейин шаклу шамоийларни бутунлай йўқ қилган кечанинг қуюқ қоронғилигида бир улиш товуши яна эшитилди. Бу соқчи итларнинг улиши эмас, Юқори Сазанда биринчи кечадан буён бир неча бор эшитган ва этларимни жунжиктирган ўша улиш товуши эди. Бу ерда, жуда яқинда турганимиз учун товуш яна-да қаттиқроқ эшитилаётганди. Кечалари бунга қизиқиб, фурсат топдим де-

гунча билиб олишга қарор қилган, аммо негадир кундузлари унутиб юборган эдим.

Бу ердан тезроқ ўтиб кетишни хоҳлаётгандек, олдимизда қадамларини илдамлаштирган Фаттоҳ билан оқсоқолга овоз бердим, тўхтадилар.

Ҳар иккови ҳам бизга нисбатан яна тунини тескарий кийганга ўхшарди...

Орқаларидан беш-ўн одим юргач, оёқларимиз остидаги соялар тўпи орасида бир думалоқ ёғду пайдо бўлди ва бу нур ичида кимдир кинода роль ўйнаётгандек туюлди, икки томони қоялар ва дарахтлар билан тўсилган тошсуна устида бир ғалати махлуқ, орқа оёқлари синган ит каби, эмаклай-эмаклай илгариларди.

Майдоннинг нариги томонида бир йўналишда тош тахталар кетма-кет тизилган. Ўша одам тоштахталар орасидаги, қалъа шинакларига ўхшаш, бир тешик томонга судралиб борди, у ерда қўлларига таяниб, бошини пастдаги жар зулматига эгди ва асабларни қақшатадиган бир товушда бўридай улиди.

Фарҳод қўлимга ёпишиб олиб: «Оғажон, мен бу тоғ бошида жинни бўлиб қоламан!» — дея дир-дир титрай бошлади. Мен уни тинчитиш учун фақат ўзи эшитадиган паст товушда кула бошладим. Бироқ ўзим ҳам ўйга толган эдим. Аввалига бир яширин ибодатхонага келиб қолган бўлсак керак, деб ўйладим. Жануби-шарқда худди шунақа ҳолатда қуёш ёхуд ойга топинган тариқат кишиларини кўрганман. У одамларнинг бошини осмонга кўтариб илтижо қилгани билан бу одамнинг бошини жарга эгиши ўртасида унчалик катта фарқ йўқ. Бу ҳам ушандай нарса бўлиши мумкин.

Муродбей ҳам:

— Бўлиши мумкин, Умар, мумкин, — деди, — сенга боягина айтдим-ку. Бу қоя ва қоронғи ўраларнинг ҳаммаси инсжинга тўлиб ётибди. Ушбу соатда фақат бу ер эмас, тоғнинг ҳар тарафи бирданига ёритилса, балки бутунлай шайтонлаб қолишим мумкин, лекин бунга ҳечам ҳайрон бўлмайман.

Думалоқ нур ҳалқаси ичида ўзгалар ҳам кўзга ташлана ва айлана бошлади. Булар, уст-бошига қараганда, ўзимиз билган кишлоқ аёллари эди. Лекин уларнинг орасидан бошқача кишининг ҳам ўтганини кўриб қолдим. «Бошқача» деганимнинг сабаби шу: Юқори Сазан қаҳвахонасига борган



биринчи кечада Ҳожи Рустам чордана қурган уриндиқ ёнидаги стол атрофида ўтирган икки нафар бегона эътиборимни тортгани. Икаласи ҳам узун соқолли, узун кўйлаklarининг бели камар билан сиқиб боғланган эди. Худди шу қиёфадаги, яғир босган узун, кенг йўл-йўл кўйлак кийган, узун соқолли кишиларга узоқ шарқ қишлоқларида ва йўлларида кўп дуч келганимни эслаган эдим.

Ичкарига бир ёт кишининг кирганини сезмагандай, жойидан қимирламай, менга бош ўтирмай ўтиришлари менда шубҳа уйғотган эди. Мабодо қайрилсалар, афт-башаралари ва соқоллари худди уша одамларникига ўхшаш чиқса керак, деб кутиб ўтирдим. Аммо, уларни ҳеч кўздан қочирмаган бўлсам-да, кўп ўтмай бир шарпа каби бехосдан ғойиб бўлиб қолган эдилар. Фаттоҳнинг касал боласини ўқиган азайимхонларни оқсоқол «Қалдирғочлар» деб атагани ёдимга тушди. Бу калимани кейинчалик яна бошқа кишилардан ҳам эшитгандим... Эҳтимол, хотинлар орасида ивирсиган одам ҳам улардан бири бўлса керак. Шундай қилиб, бу ерда бир яширин тариқат маросими устига келиб қолганимиз тўғрисидаги фикрим яна-да кучайди.

Фаттоҳ билан оқсоқол ёнимизга қайтиб, ғарибона ғусса ичида бизни кутиб туришарди. Бир соат олдин янги давр оқсуякларига хос зиёфатда биз билан чақчақлашиб ўтирган, шаҳарликлар сингари улфатчилик қилган бу икки киши энди биздан жуда узоқ, бегона эди.

Кўрган ғамбода фильмимиз қандай бошланган бўлса, шундай бирданига сўнди-қўйди. Юришга чоғланган вақтимизда Муродбей билан Фарҳодга киши билмас ишора қилиб: «Кўрганларингиз ҳақида уларга бир оғиз ҳам гапирманг!» — дея шипшидим.

Фаттоҳ буни пайқамади, бироқ у хаёлимиздан нималар ўтиши мумкинлигини сезадиган даражада закий йигит эди. Оғиз очмаганимизни кўрди дегунча, ўз-ўзидан таслим бўлишни мақбул топди.

— Биз ақли ноқис одамлармиз. Бу одамни «жин чалган», фалон-писмадон деб кетяпмиз, аммо у бир бечора касал одам... Ақлдан ҳам мосуво шекилли. Аскарлигимда жинниларнинг турли-туманини кўрдим... Бирови ўзини бойбадавлатман, бошқаси пайғамбарман деб ўйларди. Бу эса ўзини бўри деб ўйлайди. Бизникилар ҳеч нарса дейиш-

майди Не қилсинлар? Устига устак, кўзлари ҳам сўқир... Балки қисинавериб шундай бўлгандир.

Муродбей:

— Болалар, мен бу касалликни биламан, — деди. — Бунақа рухий хасталик ҳаммамизда ҳам қандайдир даражада бор. Тиб китобларида бунинг номи бор. Бемор алаҳсираган вақтларида ўзини бўри деб ўйлайди, менлик шуури йўқолади. Ичида бутун йиртқичлиги билан бир бўри хусусияти зухур қилади, худди унга ухшаб тош-тупроқлар устида тўрт оёқлаб эмаклайди, бўйнини чўзиб, тишларини иржайтириб бўридай қўрқинчли товушда улийди, бировларга тажовуз қилади. Айтганинг тўғри, Фаттоҳ. Бу бир касаллик. Катта шаҳарда бўлганида бу йирингни даволаган бўлишарди.

Бу изоҳ ҳаммамизни тинчлантирди. Лекин энди олдинги хурсандчиликдан асар ҳам қолмаганди. Миқ этмай, мактаб томонга юрдик.

Болалар бу вақтда ётган бўлишлари керак. Фақат Муслим уйғоқ экан. Қоронғилик қўйнида, навбатчи каби, жойидан қимирламай бизни кутаётган эди.

Фаттоҳ уни кўрди дегунча: «Бизга рухсат, зобитим!» — деди ва оқсоқол билан бирга кетишди.

## 7

Шу кечаси ҳар ким ўз тўшагида ўйга ботганди. Аммо буни бир-биримизга билдирмаслик учун, ўзимизни ухланганга солиб ётардик. Фаттоҳ ҳам уйида ётган жойида ўйга ботганига шубҳа йўқ. Чунки эртасига шаҳарда танимайдиган даражада ўзгарган чеҳра ва руҳ билан қасримизга келди ва ўз-ўзидан менга таслим бўлди.

Бу гал у мени тескари, тоғнинг жануби-шарқий ёнбағри томонга, битиб-тугамайдиган чалкаш йўллардан иборат бир жойга бошлади. Кўпинча теварак-атрофий ва ора-сира бир-бирининг устига мингашган қоя тоштахталарининг камарлари остидан осмонни кўрмасдан, қаттиқ машаққат тортиб, форга ўхшаш бир жойга тушдик. Бу форнинг бир томонида кавак бўлиб, у кенг бурама зинапоя шаклида тоғнинг бошқа томонига очик эди.

Форга шу лаҳзада қуёш нури тушганди. Форнинг нарғи жарлик. Демак, шу ерда тўхтаимиз...

Оёқларимиз остидаги тошбақаларни босиб олмасликка тиришиб, тешик оғзига бордик, оёқларимизни жарликка осилтириб ўтириб олдик.

Фаттоҳ бу ерда менга мамлакатнинг ҳар томонида, энг узоқ бурчакларида доим учрайдиган ва эшитиладиган қон даъвоси ҳақида, кеча тунда зимзиё қоронғиликда оёқларимиз остида бирданига пайдо бўлган думалоқ нур ичида тўрт оёқлаб судралган ва бошини жарга эгиб бўридай улиган кўр қария ҳақида ҳикоя қилиб берди.

Бу чол, Лайлакўғиллари сингари, қадимий сулоланинг энг кексаси экан... Энди унинг оиласида ўзидан бошқа эркак қолмаган. Қолган бўлса, номи бору санокда йўқ, нонхўрак гўдаклар ва аёллар қолган. Қораболталикларнинг кўп эркаклари узоқ замонлардан бери ур-йиқит билан давом этган бир хун даъвоси сабабли Қуйи Сазанда рус, Болқон ва Арабистон урушларида бўлганидан кўпроқ қирилиб кетган. Афсуски, ҳар қандай муҳорабада бўлгани сингари, кўпгина бегуноҳ хотин-қизлар, болалар оёқ остида қолган. Кейинги ўн беш йил ичидаги жанглар олдингиларидан кўра омонсиз бўлган. Фаттоҳнинг айтишича, бу шундай имонсиз урушки, шаҳидлари бор, лекин ғолиблари йўқ, уларга нишон ва гул бериш ўрнига, қўлларига кишан уриб, Бўзова турмасига ташлашган.

Агар Фаттоҳ айтган воқеаларни маржондек тизиб, у каби жўшқин ҳикоя қилолсам, даҳшатли ва катта саргузашт романи майдонга келган бўлурди. Бироқ Қуйи Сазанликлар олиб қочаётганида ўзини дарёга ташлаб фарқ бўлган, «чиройи кўзни қамаштирадиган» қиз ҳикояси, ўн уч ёшли ўғли билан сомон омборида тириклай ёқиб юборилган киши ҳикояси ва яна анча ҳикоялар айтилгандан сўнг миямга қаттиқ ўрнашган нарса бу — даъво фақат қораболталиклар, ҳатто Юқори ва Қуйи Сазанликлар эмас, балки бутун Сазанликларга тегишли экани эди. Юқори Сазан оилаларининг барчаси бу даъвога истар-истамас тарафдор бўлган, бу тўс-тўполонда ўзлари улардан ҳам кўпроқ талафот берганлар. Лекин ҳар бирининг айри алами, айрича бадбахтлиги қораболталикларнинг энг кексасида бир меҳроб каби тўпланиб, марказлашгани учун, у дostonнинг чинакам қаҳрамонига айланган. Шундай қилиб, сўқир кўзлари билан тупроқ-

да тўрт оёқлаб судраладиган, Қуйи Сазан дарёси ичидан ҳар кеча уни чақирган қизга, гуриллаб ёнаётган сомонхонадаки «Ҳеч бўлмаса, ўн уч ёшли боламини қутқаринг!» — деб фарёд урган кишига бўридай улиб жавоб берган бўри одам, гуриллаган қасос машғаласидай, бутун Юқори Сазанни жазавага солган, байроқдай чорлаган.

Бўри одамни бу одамлар бор мол-мулки ва яқинларини йўқотганига сабр-бардош қилган, сўзсиз таслимият кўрсатиб, камида авлиё мартабасига эришган иккинчи Айюб пайғамбар деб билар эдилар. Шу тариқа бир хаста кексани замонанинг янги пайғамбари деб билган одамлар кичик ва арзимаган қасосни Тангри буюрган муқаддас интиқом даражасига кўтарган эдилар. Янада ачинарлиси шуки, бу қасос алангаси бузуқ чегара кўпригининг нариги томонида ҳам гуриллаётган эди.

Болқон урушида қатнашган бир таниш зобит шундай деганди:

— Армия Чаталжа сарҳадига чекингандан кейин болгарлар дам олаётган ҳорғин бир батальонимизга, Алайя батальонимизга тунда бирданига босқин қилиб, уларни бошдан-оёқ қиличдан ўтказган эдилар. Қилич еганлардан ҳар бирининг, шубҳасиз, ўз фикри, ўз алами бор. Вақти келди дегунча, бир жангда интиқом олинади, албатта. Биз бу айрим-айрим фарзандларнинг айри фикри ва айри аламини сезмас, уларнинг ҳаммасини ва қасос шиддатини тамомила батальон байроғи остида бирлаштиргандик.

Биринчи танишган оқшоми Фаттоҳнинг юқоридан Қуйи Сазанга тикилишини томоша қилганимда ҳис этган номаълум дилгирлик ва даҳшат туйғусини энди янада яхшироқ англагандим. Фаттоҳ ерда тўрт оёқлаб юрмаётган, бўшлиққа бақирмаётган эди. Лекин у ҳам ўша дақиқаларда бўри одам эди. Фақат у эмас, бутун Юқори Сазан, менинг назаримда, қутурган ит талаган бўри галасидан бошқа ҳеч нарса эмасди.

\* \* \*

Бироқ қалъамизнинг бир бурчагига ўтиб, юзма-юз суҳбатлашиш мумкин бўлганида нега Фаттоҳ мени бу ерга бошлаб келди? Айтиб берган ҳикоясининг бу ғорга алоқадор

жойи бормиди? Қаердан билай, масалан, бу ерни Юқори Сазан шаҳидлари учун бир қабристонга айлантиришгандир ёхуд янги тариқат учун зиёратгоҳ ва ибодатхона қилишгандир. Фаттоҳ ҳеч нарса демаганига қараганда, бундай эмас. Чунки ундай одам бу ҳолатда бир бора таслим бўлишга рози бўлдим, бу охирига қадар таслимиятчилик бўлган бўлурди, ярим-ёрти бўлиши мумкин эмасди. Шу лаҳзада Юқори Сазанликларнинг қурол-яроқларини қаерга яширганликларини сўрасам, бу энг катта сирни ҳам менга тортинмай айтиб берган бўлурди. Аммо мен ҳеч қачон бундай қилмайман.

Ҳеч бир мантиққа тўғри келмайдиган бу ишончнинг, бу сўнгсиз таслимиятнинг сабаби нима? Ўзлигининг бир жиҳати билан маданий, ҳа, мактаб, мадраса кўрган шаҳарликларнинг кўпидан маданийроқ, иккинчи томондан, вақти-вақти билан қутурган бўридай жазавага тушадиган бу одам менда не кўрди, не сездик, бунга жазм қилди? Шундай, буни ҳеч бир мантиқ билан изоҳлаб бўлмайди. Чунки Фаттоҳнинг бугун эрталабдан менга қилмоқчи бўлган эйтирофлари орасида Юқори Сазанликлардан кўпининг мени Қуйи Сазан ва балки ҳукуматнинг жосуси деб шубҳаланишлари ҳам бор. Агар бу шубҳанинг, ҳеч бўлмаса, мингдан бири Фаттоҳнинг кўнглига келган бўлса, менга бунчалик ҳеч нарсани яширмай сўзлаши ўз қўшинини сотиш демақдир. Фаттоҳ бу ишни қиладиган одамми?

Бироқ мантиқларнинг энг кучлисига суяниб, яна шуни ҳам айтиш лозимки, модомики, менга ишонди, ишонаркан, янглишмади, қайсидир маънода мени ўз қаторига олди. У ҳолда тўғри ҳаракат қилган.

Менинг Муродбейдан яширадиган сирим йўқ. Бироқ не қилганимизни сўраганида яна англаб бўлмайдиган тангликка тушдим. Бу ғорда бир тариқатга кириш учун буйруқ олган ва қўл берган кишидай, Юқори Сазанликларнинг сирли қиёфасида:

— Ҳеч нарса қилганимиз йўқ, Муродбей, — дедим, — ундан, бундан сўзлашдик.

## 8

Муродбей: «Менга ҳар бири бир ойда, бир неча ойдек узун кўринади», — дея таърифлаган кунлардан ўн иккитаси ўтди ва айрилиқ чоғи келди. Бояқиш Муродбей бу

сафар ҳам: «Нақадар тез, нақадар тез ўтди, ё Раббий!» — дея ҳайрон бўлиб, ғам-ғуссага ботди.

У Бўзовадаги уйда тўсатдан мен билан боришга қарор қилган лаҳзада бу кунларни ҳеч тугамайди ва бир-биримиздан айрилмаймиз, деб тасаввур этган эди.

Мактабдаги сўнги кечамизда тўхтовсиз: «Мен яна келаман, Умар. Яқин кунларда... Фурсат топишим билан... Олдимда хачир карвони билан келаман», — деб, бу ғуссани даф қилишга уринарди. Янада ачинарлиси шуки, Фарҳод ҳам унга акс-садо бергандай, айна гапларни такрорлар эди.

Фарҳод энди ҳар куни эрталабдан соқолини оладиган бўлиб қолганди. Уққош афандининг қизига ёқиш учун ҳар куни қалин туташ қошларининг ўртасини мўйчинак билан юлиб, орасини бир оз очганди. Биз ўзимизни кўрмаганга соламиз. Лекин Муродбей у билан ҳамишагидай ҳазиллашаркан, ора-сира бармоғини унинг қошлари орасига нуқиб, гумонсиратаётган эди. Ўша кечаси Фарҳод: «Мен ҳам келаман. Рухсат беришмаса, қочаман. Истеъфо бераман», — дея қасам ичаркан, Муродбей ҳеч кутилмаганда хужум қилиб қолди:

— Ёмон бўлмайди, Фарҳод... Сени Юзбошининг гўзал қизига уйлантирамиз. Билдирмасликка уринса-да, қиз сени кўз остига олганга ўхшайди. Умар билан бирга бўласан... Юзбоши бу ернинг бегидай бир нарса... Зотан, сен раҳбарликка қизиқмайсан... Бўзовага келиб ўт-ўланингни териб, коллекциянгни семиртирасан... Оёғинга этик олмай, китоблар, альбомлар олиб келасан... «Имкон берсалар, худо ҳаққи, бу мамлакатни Швейцарияга айлантираман!» — деб бошимни қотирганинг қотирган эди... Мамлакатнинг эгалари сенга йўл берармиди? Бироқ бу ишни Юқори Сазанда қойиллатиб бажаришинг мумкин... Майли, шу Ойшага совчи бўлиб борақолайлик.

Муродбей вақтичоғлик учун, сўнги кечанинг ўзини тумандай қамраган ғуссасини тарқатиш учун бу гапларни айтаётган эди. Фарҳоднинг ҳар доимгидай бақариб-чақаришини, «кетаман бу ерда» деб аразлашини кутамиз. Лекин у бунинг ўрнига Муродбейникидан ҳам кучлироқ, ҳеч ақл бовар қилмайдиган хужум қилди, унда шу чоққача ҳеч кўрилмаган босиқлик ва сокинлик билан:

— Мен ҳам шуни ўйлаяпман, огажон, — деди ва неча кундан буён ётадиган жойига чўзилиб, кўз юмганча ўйлаган режасини тўкиб сола бошлади.

Уни раҳбарлик иши қизиқтирмаган... У қуёш тиғи остида тупроқ иши билан шуғулланишга ўқиган. Сушт ишлайдиган калласига мактаб дарсларини қуйиш учун не азоблар чекмаган... Чўнтагидаги бир неча пулга китоб, расмлар олгани учун, Муродбей оғаси сингари, синфдошлари ва ўқитувчилари унинг устидан кулган. Кейин амалдор бўлиб ишлар экан, унга тупроқ ва япроқ эмас, қоғоз тутқазишган, даста-даста ишларга кўмишган. Ўзи ҳам биладикки, ҳеч ким унга мамлакатни Швейцарияга айлантириш учун имкон бермайди, берсалар ҳам, бу иш унинг қўлидан келмайди. Аммо не қилсинки, буни бир рўёдек, эртақдек яширинча орзу қилишдан ўзини тия олмайди. Амалдорликда бир жойда қўним топмай, у ёқдан бу ёққа санқишининг сабаби шу... Уд чалиб, «Кимларга алданмадинг, эй кўнгил!» дея қўшиқ куйлашининг сабаби ҳам шу... Мурод оға айтганидай, қизлар борасида иши юришмаганининг сабаби ҳам шу...

Фарҳод буларни айтаркан, яна кўзлари жикқа ёшга тўлди. Юзбошининг қизига келганда, у ҳам Фарҳод учун Швейцария каби бир рўёдир, аммо не қилсинки, уйқудан уйғониш қўлидан келмайди. Бунақа иш бўлиши мумкин эмас, лекин бўлди деб фараз қилайлик...

Бўзовада қоғоз титишдан, кечалари қаҳвахонада қарта ўйнаганларни томоша қилишдан кўра, бу ерда Ойша билан бирга Юзбошининг шу чоққача онкўрлик қилмаган шапалоқдек ерида озгина меҳнат қилиб, бир нарсалар яратишга урингани авлороқ эмасми?

Фарҳоднинг сўзларини аввалига кулимсираб тинглай бошлагандик, лекин ҳасратининг охирига бориб, бу табассум лабларимизда муздай тўнғиб қолди.

Муродбей шафқатга тўлиб:

— Сен ҳамми? — деди. — Воҳ, бечора ошиқ...

Бу покиза йигитнинг Муродбей билан яқин дўстлиги менга дастлаб бир тасодиф, ёт жойларда икковининг ҳам ёлғизлиги сабабли майдонга келган ҳодисадек туюлган эди.

Унинг биз билан бирга тоққа боришни хоҳлаб қолганини ўша аснода Муродбейдан юққан аянчли ҳаяжонга берилиш натижаси деб ўйлаб, кўпам эътибор қилмагандим. Энди Муродбейни ҳам, яширишнинг нима кераги бор, менинг ўзимни ҳам ич-ичимиздан кемираётган беҳузурлик Фарҳодга ҳам бегона эмаслигини тушундим. Муродбей унга: «Сен ҳамми? Воҳ, бечора ошиқ!» — деганида ҳақ эди. Бунақа дўстликка энди ҳечам ҳайрон бўлмаслик даркор. Юзбошининг қизидан бошқа жуда чуқур ва жиддий сабабга кўра у бу тоғ бошига кучиб келишга қарор берганини этироф қилмоқ лозим. Юзбошининг қизи иккинчи уринда қолгани маълум бўлган эди.

Муродбей энди у билан ҳазиллашмас, ишнинг жиддийлигини кўриб, ҳурматга ўхшаган тарзда ва овозда: «Қандай бўларкан, Фарҳод? Яхшилаб ўйлаб кўр!» — деди. Бизни аввалгилардан ҳам кўпроқ эсанкиратган иш бўлди: «Ўйлашнинг не ҳожати бор? Юзбошининг қизи нега Анқарани ташлаб келди? Умар оғамга бу ерда не бор? Юзбошининг дўндик қизига бу ерда не бор? Узинг-чи, ўзингга бу ерда не бор, оғажон? Бошқа жойларда бола-чақаларинг бўлса, еб-ичиш ташвишинг бўлмаса, катта мансабларга кутарилишинг мумкин бўлса... Ой мамлакати фақат таътил ўтказадиган жой эмас-ку... Менинг ҳам ўзимча бир тушунчам бордир... Еб-ичиш ташвишим бўлмаса...».

Муродбей қўрқиб кетгандай уни тўхтатиб:

— Тушундик, тушундик, бўлди энди, овозингни учир, — деди ва бир қаҳқаҳа отиб: — ҳаммамизнинг касалимиз бир экан. Бизни тоғ чалди. Қани, менга айтинг-чи... Энди мен ишсиз қоламан, шекилли?».

\* \* \*

Эртасига тонг отиши билан йўлга тушамиз. Тушиш унчалик қийин бўлмади. Муродбей билан Фарҳод ўн икки кун ичида тоғда юришнинг ҳадисини олишган эди. Мен уларни Ғарибларга қадар кузатаман. Кейин эртасига саҳармардондан қишлоқдаги баъзи ишларни битириб, орқага қайтаман.

Муслим Муродбей билан Фарҳоднинг сумкалари ва майда-чуйдаларини эрта-мертандан хачиримизга юклади. Бу сафар у йўлбошловчилик қилади. Муслим хачирга Умми-



хон дея ғалати лақаб қўйганди. Биз ҳам хачирни шундай деб чақира бошлагандик. Уммихон билан Муслим қадрдон дўст. Гоҳ-гоҳ циркдагидек, бир-бири билан тепишиб, турли ўйинлар кўрсатишади. Шу қадарки, Муродбей: «Худо ҳаққи, булар бир-бирининг тилини тушунишади!» — деб қасам ичди.

\* \* \*

Муродбей билан Фарҳод ўз вақтида кетишган экан. Улар Бўзовага кетгандан сўнг бир кун ўтгач, илк ёмғир шиддат билан ёға бошлади ва бир неча кун ёпиқ мактабдан чиқолмай қолдик. Мактаб учун «ёпиқ» сўзини ишлатганим бир оз ғалати. Аммо хоналардан иккитасининг томи ёпилгани, деразалар тахта қопқоқ билан бекитилгани учун энди осмоннинг ҳеч қандай офатидан қўрқмасак ҳам бўлаверарди.

Муродбейнинг «ҳар бири бир неча ой каби узун» деган ўн икки куни менинг учун ҳам деярли шундай бўлганди.

Бу ўн икки кечаю кундуз биз учун худди қирдаги вақтичоғлик, қанақадир байрам каби ўтди. Лекин меҳмонларим билан тўхтовсиз у ёқ-бу ёққа бориб-келишлар, тоғнинг шарқий ёнбағридаги чиқиб-тушиш мумкин бўлган анчамунча жойларга биргаликдаги саёҳатларимиз мактабдаги ишларни тезлаштиришга халақит берган эди. Мен болаларни бир соат ҳам дам бермай ишлатишга киришдим.

Аввалига Дурсунни Фарибларга юбориб, уч хачирга юк бўлган таъмир материалларини олиб келтирдим. Яна бир-икки марта харсангларни портлатдим, ҳавода учган тошлар остида ёввойи қувонч ва ҳаяжонли қийқириқлар остида у ёқдан бу ёққа чопган болаларни ниҳоятда севинтирдим. Тоғнинг шарқий томонидаги қоялар орасидан ишга ярайдиган ёғочлар кесилди. Уларни менинг бошчилигимда болалар ташиди. Бу ёғочларни судраганимизда қўлларимиз ва елкамизга ўраган арқонлар яланғоч баданимизда қўнталаш йўл-йўл излар қолдирганини кўрган Муродбей қўллари билан кўзларини ёпиб: «Бу қандай жабр, Умар... Нима бало, Миср эҳроми қурмоқчимисизлар?» — деб бақирди.

«Шошаётган жойим йўқ, Муродбей. Бироқ шундай қилиш керак. Бу ерда душман босқинига қарши чора кўр-

масам, ҳолимга вой бўлади. Уларни ниятларидан воз кечтиришга мажбурман», — дейман.

Шўрлик Муродбей дарҳол фикрини ўзгартирди: «Бу миллат ишдан қўрқиб ёки ишдан қочиб шикоят қилмайдику...» — деди.

Биз бу ҳақда гаплашаётганимизда булоқ ёнидаги ўчоқда қозон қайнар эди. Қаттиқ чарчагани учун ўроқ тушган жўхоридай ерга йиқилган болалар кўп ўтмай қозондан чиққан ширин ҳиддан яна тирилиб, оёққа туришарди. Туролмаганлар устидан оғайнилари мис чўмичда булоқдан сув олиб тўкишарди.

Уларнинг оч бўриникидай иштаҳа билан иржайган ва бир-бирига урилиб шақирлаётган тишлари Муродбейнинг қонини қайнатар, ёғли суяк бўлаклари, қотган нон каби, бу тишлар орасида вижирлаб кемириларкан, ўзи ҳам қўл узатиб, бир суяк олар: «Бўрилик менга ҳам юқди, Умар... Мен ўзимга яраша энг мўл-кўл дастурхонлардан, дипломатларнинг дастурхонларидан таом еганман. Лекин ҳеч қачон буларнинг оғзидан уфураётгандай зўр иштаҳам бўлган эмас», — дерди.

\* \* \*

Муродбей билан Фарҳоднинг жўнаб кетгани фақат обҳаво эмас, бошқа жиҳатдан ҳам яхши бўлган эди. Чунки байрам, минг қилса ҳам, байрам-да. Бу вақт ичида, сайру саёҳатлардан қўлимиз бўш қайтмаган бўлса-да, чўнтагим анчагина қуриди... Бироқ тоғда овлаган қуш-пушларимизнинг гўшти ва ейладиган ўт-пўтларни қозонга ташлар эканмиз, захира омборимиздан бир оз ёғ, туз, ловия каби нарсалар қўшишга ҳам тўғри келарди-да. Булар бизнинг қишга олиб қўйган захираларимиз эди. Меҳмонларни деб қўлим ҳаддан ташқари очилиб кетганини кўрган Муродбей: «Ҳеч қўрқма, Умар... Омборингнинг кам-кўстини ўзим тўлдириб бераман... Бўзова билан Анқарани қандай қилиб қўзғатишни биламан. Албатта, озиқ-овқат етиб келади», — дерди. Лекин шундай бўлса-да, келгуси баҳоргача не бўлишимиз номаълум. Қолаверса, менинг қабилам роҳат-фароратга ва тўйиб овқат ейишга кўпам ўрганмагани маъқул. Бироқ бу маънода дастлабки кунлари ёзган дастурхонларимиз мен истагандай камтарона бўлмаганди.

\* \* \*

Муродбей билан Фарҳоднинг мени ёлғиз ташлаб, Бузовага қайтишларининг яхши тарафи асли озиқ-овқат захираларимизнинг туггани эмасди.

Менинг қабилам! На Бузовадаги тайёргарликлар арафасида, на бу ерда уларни бирма-бир билиб олишга вақт топмаган эдим. Болаларни, ҳеч бўлмаса, кўчманчилар ўз кўй-эчкиларини танийдиган даражада ҳам билмайман. Улар мен учун ўша унутилмайдиган кечада қурол билан қўлга олган тошўчоқда, кейин Қўйи Сазан қаҳвахонасининг бир четида қандай кўрган бўлсам, ҳамон шундай. Уларнинг олиб ташланган тош остидаги лойда бир-бирига чирмашиб ётган жирканч чувалчанглардан унчалик фарқи йўқ. Ҳозиргача мен уларни якка-якка эмас, тўп ҳолида билдим, холос. Дурсун билан шошилишчи томини ёпган, қалъа деворида тўп ўқлари билан очилган тешикларга ўхшаш беўхшов деразаларига қопқоқ қоққан хоналарни ҳар тунда бир-икки марта айланиб чиқаман. Болаларнинг ҳар бирининг ўз кровати, ичи тоғнинг қуруқ ўтлари билан тўлдирилган, усти чойшаб билан ўралган тўшаклари бор. Лекин ҳар гал қўлимда шамдон билан бу хонага кирганимда, уларни ўз тўшакларидан ерга думалаган, тахта пол устида ёнма-ён, бир-бирининг пинжиги кириб ва қучоқлашиб ухлаб ётган ҳолда кўрардим. Ҳар бирини оёғидан тутиб, латта қўғирчоқдек ўз тўшагига ётқизган билан натижа ўша-ўшалигича қолаверди. Фақат хонанинг бир четида Бажақнинг бувиси уйқуда ҳам неварасини қучиб ётиши боланинг наригилар орасига боришига монелик қилган... Бундан ташқари ўз тўшагида доим бошини тирсагига тираган кўйи мижжа қоқмай ётадиган, хонага кирганимда менга жиддий тикиладиган, ўша ўзимга ўхшатган, тушуниб бўлмайдиган Муслим... У ҳақда «ўзимга ўхшатган» деганимдан сўнг «тушуниб бўлмайдиган» дейишим ғалати туюлса керак. Аммо бундай дейишимнинг асл сабаби ҳам шу, чунки мен ҳали ўзимни ундан кўпроқ билиб улгурмаган эдим.

\* \* \*

Биринчи ёмғир уч кун қаттиқ ёғди. Қишлоқдаги кўрсичқон уясига ўхшаш уйларнинг ҳоли не кечди, билмайман.

Ҳалигача ёпилмаган тешиклардан оқаётган сел ва сув босқинидан биз ҳам қутула олмаган эдик. Таъмирланаётган жойларда катта-кичик ўпирилишлар бўлди. Бироқ биз Нуҳ пайғамбарнинг кемасидагилар сингари, эсон-омон эдик.

Томи шошилинч ёпилган хоналар ва даҳлиз шипидан ўтган чаккага бир неча соат парво ҳам қилмадик, лекин иш жиддийлаша бошлагач, худди чўмилгани бораётгандек, болалар билан бараварига ечиниб, ташқарига чиқдик, боғда ва очиқ жойда қолган ашқол-дашқолларимизни ичкарига олдик.

Бу ўйин болалар учун шунақа жўштирувчи сув байрами бўлдики, боғда қиладиган иш қолмаган бўлса-да, ҳар куни уларни бир неча дафъа ташқарига чиқарар, сув ичида қичқиришиб у ёқдан бу ёққа чопишларини, бир-бирини итаришиб лойқага ағанатишларини, кейин қўлларини кўтариб ёмғир остида ювинишларини бостирма остида буви билан томоша қилардим. Ашқол-дашқолларнинг бир қисми бостирма остига олиб ўтилган. Уммихон деворда олдиндан бўлган, балки шу мақсадда деворга қоқилган ҳалқалардан бирига боғланган. У ҳам ёш бўлгани учун сел остида бир-бири билан тепишаётган болаларга ҳасад қилаётгандек, арқонини узишга уринади. Қозонимиз ҳам шу бостирма тагида қайнайди.

\* \* \*

Қабилани менга Бўзовада бир сурувни топширгандек, кўтарасига беришган эди. Кўпининг ким эканлигини ўзларининг орасидагилар ҳам билмасди.

Қўйи Сазандаги жандарм каби, Бўзовадаги полициячи ҳам ҳаммасининг исмини ёзган. Бор-йўғи шу. Зотан бунинг шошилинч жойи ҳам йўқ эди. Вилоятда ҳукумат нелигини билдириб қўйиш учун кичик қароқчиларни бир оморга қамаганларидан сўнг мен уларни кўпам кўрмагандим. Ким эканликларини суриштириш, мактаб рўйхатига олиш учун ҳар бирига алоҳида ҳужжат тайёрлаш иши менга қолганди.

Бошқа ташвишлараро бу ишга энди, мактаб ёпиқ ва ишсиз қолган бу ёмғирли кунларда киришишим мумкин бўлди. Тўғрисини айтганда, Муслим, Чирик Али ва Бажақни

истисно қилганда, мен уларни одам сифатида, шахс сифатида энди билиб оламан. Улар ёғ босган, иркит, пешонасига ёпишган ёки типратиканнинг ниначалари сингари диккайган сочлари, қошига қадар тук босган пешоналари, кир, турли-туман яралар, ғурралар, шилинган ва куюклардан тошбақа косасининг тангачалари сингари ҳалқа-ҳалқа, қатқат, саватдек турлаган юзлари, бурунлари ва қулоқлари, тошбақа косаси тагидан боққан, ҳайвонларникидек, ҳуркак кўзлари билан биринчи кечадан эътиборан менга нуқул бир хил бўлиб кўринганди. Энди, жилд ичидан қоғоз тортиб чиқаргандай, қобиғини сукиб, ҳар бирининг кимлигини билиб олишим керак эди.

Исмларини аралаштириб юбормаслигимга ишонмай, Қуйи Сазан ҳайъати аъзолари каби, қўлимга синф дафтари олиб, ҳар биридан алоҳида-алоҳида сўрай бошладим:

— Сенинг исминг нима?

— Қодир, зобитим.

— Яна бир марта «зобитим» десанг, тилингни суғуриб оламан, — дедим ва бармоғим билан қаттиқ пуписа қилиб қўйдим.

Уришимдан кўрқиб, бошини орқага тортмади, мамнун бўлдим. Рупарасидаги одам уришидан кўрқиб қочмаслик, албатта, яхши аломат.

Мен яна дағал сасда:

— Мен сенинг ўқитувчингман... Менга устоз дейишинг лозим.

— Хуп бўлади, зобитим.

Биринчи марта учрашганимизда Фаттоҳ ҳам менга шундай жавоб бергани ёдимга тушиб, кулиб юбордим. Бола ҳам менга қўшилиб кулди. Бу кўрқмаслик учун яна-да яхшироқ аломатдир.

Бу кулгудан мен, қуриган шох учида куртак отганини кўриб қувонгандай, ҳаяжонга тушиб: «Бунчалар тез-а?.. Бўлиши мумкинми?» — деб ўйладим.

Қодирни гапга солдим, оиласини суриштирдим. Тайинли бир жавоб беролмади. Гапиришни билмагани учун эмас, ким эканлигини билмагани учун... Ҳолбуки, унинг нариги болаларга қараганда сергап эканини биламан, ҳат-

то, бир иш қиларкан, ўзи билан ўзи сўзлашганини кўрганман. Бугун уни кутганимдан ҳам кўпроқ гапиртиришга муваффақ бўлгандим. Сочлари Бўзовадан келтирилган машинада олингач, юз-кўзини яхшилаб ювдирган эдик. Бу юзларидан тангача-тангача бўлиб тўкила бошлаган териси остидан, пўсти арчилган меваникига ўхшаб, янги ранглар кўринар, энди чўчимай, кулимсираб юзимга боққан кўз қорачиғи атрофида бу ердаги болаларга хос бўлмаган сариқ билан аралаш ёқимли яшил ранг кўзга ташланарди. Бу Қодир, ҳар ҳолда, бегона бўлса керак.

Мен билан кундан кунга иноқлашиб бораётган оқсоқол Юқори Сазанга олиб келган болаларимдан баъзиларининг ота-онаси ким экани ҳам номаълум эканини айтган, Дали ўғлон деган бир контрабандачи ҳақида сўзлаб берган эди. Дали ўғлон бир неча йиллаб йўқ бўлиб кетар, кейин жандармлар изига тушган чоғларда ёхуд турмадан қочган вақтларида Юқори Сазанга қайтиб келар экан. Бироқ кўп ўтмай яна қаёққадир бош олиб кетаркан. Бир марта қаердандир бир сулув муҳожир қизни олиб келган. Алдаганми, олиб қочганми, у ёғини худо билади. Лекин кўп ўтмай аёлни қўлидаги чақалоғи билан ташлаб, қаёққадир гумдон бўлган, сўнгра Сурия томонларда контрабанда билан шуғулланаётганида отиб ўлдирилганлиги ҳақида хабар келган. Қишлоқдагилар ўзлари оч утирган бўлсалар-да, бу болали аёлга баҳоли қудрат кўмаклашиб туришаркан... Ҳатто, унга талабгор ҳам чиққан: юқумли бўлма касалига йўлиққан хотини-ю бола-чақасигача уйдагиларнинг ҳаммаси ўлиб кетган бир йигит уни боласи билан олмоқчи бўлган... Бироқ аёл, бир кўзи кўр экан, деб бу йигитни ёқтирмаган ва бир куни бўғчасини олиб, Қуйи Сазанга қочиб кетган. Таги паст бўлса керакки, ҳатто, ит ўз боласини тишида тишлаб олиб кетгани ҳолда, боласини қишлоқнинг бошига бало қилиб ташлаб кетган ва қайтиб изламаган.

Оқсоқолдан ўша бола қайси бири эканини сўраш хаёлимга ҳам келмаганди. Менга жавоб бераркан, баъзи сўзларига ва юзининг бир оз бошқачалигига кўра, ўша бола Қодир бўлиши мумкинлигини тахмин қилдим.

Бу Қодир ун ёшларда бўлса керак.

Қодирдан кейин Чўма деб чақиришадиган болага навбат келди. Унинг бўйи Қодирники билан тенг, унингдай ўрта ёшлилар гуруҳида... Бўйи паст бўлса-да, катталарникидай бақувват гавдаси бор, шунинг учун ҳам катта ёшлилар гуруҳидаги оғайниларида кўпроқ ишлаш қудратига эга. Энг оғир юкни ҳам ҳеч писанд қилмасдан, хачир каби кутарганига ёки судраганига, катта қўллари билан тутганини қўпорганига эътибор берганман. Бироқ оғайниларида энг кўп таёқ ейдиган, улардан қаттиқ азият чекадиган ҳам у эди. Чўма ҳеч уларга қарши чиқмасди. У тош, темир-терсак каби табиат унсурларига жуда қизиқар эди. Аммо бошқаларига келсак, бир-бирига ўхшаш кенг юзлари ва бир-бириникига ўхшамаган кўкимтир қисик кўзлари, қаттиқ тиришганда бу ғайратининг дастагини ташкил этгандай сиқилган тишлари уларни фарқлаш ҳазилакам иш эмаслигидан далолат берарди.

Чўмага:

— Сенинг исминг нима эди, Чўма? — деб сўрадим.

У кулмади, кўксидан чиққан бўғиқ овозда:

— Чўма, — деди.

Чўма ҳам, Қодир каби, бу ерликларга ўхшамайди. Лекин қаёқдан келганини ўзи ҳам, бошқалар ҳам билмайди. Мендан бошқа биров у тўғрисида айтганга ишонмаган бўларди. Мен эса унинг бу тўдага қаердан ва қандай қўшилганини чиндан ҳам билмаслигига ишонган эдим.

Болаларнинг орасида биттаси касал эди. Тошўчоқдан Қуйи Сазанга тушган кечамиз каттароқ болалар уни, худди Бажақ сингари, ора-сира елкасида опичлаганини кўрган эдим. Кейин Бўзовада шериклари орасида экан, ҳеч нарсанинг фарқига бормадим. Ҳайвонларнинг касалланганини дарров билиб бўлмайди. Йўлга тушишимиздан бир кун олдин уни яна беҳол кўргач, давлат докторига олиб бордим: «Буни бир текшириб кўринг, агар кўп ўтмай ўладиган бўлса, беҳуда олиб кетмайлик!» — дедим. Тезда елкаси ва кўкрагига қулоқ солди, баданининг у ер-бу ерини бармоқлари билан босиб кўрди ва:

— Тез орада ўладиган даражада касал эмас, — деди, — хоҳласангиз, бу ерга ташлаб кетаверинг...

Шундоғ бўлгач, ташлаб кетишни маъқул топмадим. Билан йўлга чиқаверсин, ҳоли етгунча юрар...Йўлда қоладиган бўлса... Энди у ёғини ўйлаб ўтиришнинг кераги борми?

Йўлга тушар-тушмас, боланинг аҳволи яхшиланди ва Юқори Сазан тоғига деярли ўз оёғи билан чиқди. Бироқ бу гал ҳам ҳачирчи бир қанча жойларда ҳачирларига миндирди.

Мактабда уни супуриб-сидириш ишларидан озод қилдим. Буви уни бир неча кун мобайнида хонада ётқизиб парвариш қилди, сўнгра у яна оёққа туриб, шерикларига қўшилди.

Уни олдимга чақириб, саволга тутдим:

— Сенинг исминг нима?

— Шоҳин.

— Кимсан, ҳеч киминг йўқми?

— Онам бор. Қуйи Сазанда...

— Отанг-чи?

— Отам йўқ. Ўлган.

— Исми нима эди?

— Умар...

— Нима иш қилган ўша Умар?

— Аскар бўлган...

Бу бола гапиришни билади. Менга ҳеч қайси бола таржимаи ҳолини унингчалик очиқ айтиб бермаган эди. Давом этдим. Менга яна ҳеч нарсани яширмай, кутганимдан ҳам кўпроқ нарсаларни айтиб берди. Отаси ҳам, онаси ҳам Юқори Сазанлик. Отаси ўлганидан кейин онаси Қуйи Сазанлик бир кишига теккан, яна бир синглиси, бир укаси бор эмиш.

— Нега улар билан яшамадинг? — дедим.

Елкасини учуриб:

— Мени бошига уришармиди?.. Отам Юқори Сазанлик бўлса... Ўгай отам мени хоҳламади.

— Яхши, бироқ Юқори Сазанликлар нега сени қувиб юборишди?

Шоҳин уларни ҳам ҳақ деб билар эди:

— Мени бошига уришармиди? Онам Қуйи Сазанликка теккан бўлса...



Савол беришдан тўхтаб, юзига диққат билан разм солдим. Касаллигида юз-кўзини фарқлаб бўлмасди. Ўлади шекилли дея, унга наригилари қадар эътибор бермаган эдим. Энди бу кўсақдан ҳаммасидан ҳам гўзал бола чехраси чиқаётган эди. Бўзовадаги докторнинг гапига қулоқ солиб, уни ташлаб келмаганимга суюнаётган эдим. Демак, менинг қалъам, Муродбей қўрққанчалик, ёвуз ва қаттол спартаклар уяси эмас. Аммо Шоҳиннинг кўзларида мени унинг соғлиғидан шубҳалантираётган ғалати ҳорғинлик ва маъюслик бор. Буни фақат икки Сазандагилар ҳам уни нега истаганини айтаётганида кўрганимда, бошидан ўтган воқеаларни олдинданок сезиб, изоҳлашим мумкин эди. Лекин муносабатимдан жасорат олиб, столимнинг устидаги расм дафтариани варақлаган вақтида ҳам нигоҳи ўшандай ҳорғин ва маъюс бўлиб қолаверди. Шубҳаланиб, кафтим билан олдин бир кўзини, кейин иккинчисини бекитдим. Шўрликнинг чап кўзи ҳеч нарсани кўрмаётганини сездим. Буни балки оғайнилари ҳам, балки ўзи ҳам билмас эди. Билсалар, уни фақат Шоҳин деб чақирмаган бўлишарди, албатта.

Болалар шу йўсинда битта-биттадан столим олдидан ўта бошладилар. Шундан кейин Бакир, Тамал, Зубайр, Зайнал деган исмлар билан чақириладиган кичик одамларга айланишди. Аҳён-аҳёнда оғир ишларга чопганларида ёхуд бири-бири билан олишиб ўйнашларига йўл қўйиб берган чоғларимда улар яна ваҳшиёна ҳайқиришдан бошқа нарсани билмайдиган тўдага айланишарди. Уларни бир-бир олдимга чақирган ва аста-секин дарсларга бошлаган вақтларимда эса ораларидаги фарқ бора-бора орта борди. Қора тахтага рангли бўрлар билан чиза бошлаган аралаш-қуралаш қораламаларимдан бирор ҳайвон ёки дарахт, ёхуд дарё устида бош кўтараётган қуёшни таниган заҳоти юзларида балққан ҳайрат ва севинч мени ҳаяжонга соларди.

Мен, ҳали янги ўқитувчи, ўз-ўзимча: «Инсонлик сўздан олдин нигоҳлар, табассумлардан, юзларда яширин бир ёғду янглиғ порлаган ҳаракатлардан бошланади», — деб ўйлардим. Уларнинг руҳиятида қизиқиш, севги, шафқат ва шуларга ўхшаш анча-мунча инсоний туйғуларнинг ривожланиш даражасини бу аломатларга қараб билиб олишга, юзга чиқаришга ҳаракат қилардим.

Қуйи Сазан қахвахонасида жандарм, юк вагонидан қуйларни судраб туширгандек, гирибони, қўлидан судраб катта ҳайъат олдига келтирган эсанкираган ва тилсиз ҳайвон болалари энди менга аста-секин неларни сўйламаётган эдилар... Аввалига бунчалик тез муваффақият қозонганимга ҳайрон бўлдим. Бу суръат ютуғимнинг чинлигига мени шубҳалантирган эди. Кўп ўтмай билдимки, ўзимнинг хизматим деб билган нарсаларнинг ҳаммаси уларда бор экан. Энди менинг вазифам чуқурдаги лойқани кавлаштириб, бу жавоҳирларни яширинган жойидан битта-битта олиб чиқишдан иборат эди. Айниқса, юзма-юз ёлғиз қолган вақтларимизда озгина ғайрат қилсам, болаларнинг нигоҳлари, юз ифодаларида ўша айтган аломатларим тезда зоҳир бўлар, кейин эса сўзлар дарёдай оқа бошлар эди. Катта ва кичик шаҳар болаларининг қизиқишлари, қўрқувлари, қувончлари ва ўйфикрлари қандай бўлса, меникиларники ҳам улардан кўпм фарқ қилмасди. Ҳатто, атрофдагилар болаларнинг ақли етмайдиган юксак нарсалар ҳақида, гўё чет тилда сўзлашгандай, айтган гапларни меникилар, шундай гапларни эшита-эшита катта бўлган шаҳар болаларидан кўра тезроқ фаҳмлар эдилар. Қароқчилар тўдаси автобусдагиларни талаган кун Муслим бирон-бир қаршиликка дуч келса, қўлидаги милтиқдан ўт очиши ва рўпарасидагиларнинг бир-иккитасини отиб ўлдириши мумкин эди.

Ишни босди-босди қилиш учун мен Қуйи Сазанда ҳам, вилоятда ҳам доим бу иш ўйиндан бошқа нарса бўлмаганини сўзладим. Лекин бу ўйин эканлигига ўзим ҳеч қачон ишонганим йўқ.

Автобусдагилар ваҳимага тушиб қочганида эди, бу болалар ўликлар ёки ярадорларнинг устига ҳеч иккиланмай ёпирилган бўлишарди. Энди рўпарамда ўтириб, бир вақтлар жуда яхши кўрадиган хўрозини сўйишганида қандай йиғлаганини гапириб берган ва ҳозир ҳам шуни эслаб йиғлаган 12 яшар Зубайр, ўтай онаси томонидан дўппосланиб уйдан ҳайдалгач, қоронғи тунда ўлиб қолган онасининг жасадини далада кўрган ва мурдани бир чуқурга ётқизиб, устига оқ кафан ўраганини айтиб берган Қамбар жон талашаётган ярадорни таёқ ёхуд тош билан уриб ўлдирган ва чўнтагини шилган бўлишарди. Ўша лойқа чуқур ичида жавоҳирларгина эмас, бунақа нарсалар ҳам бор эди.

Аmmo мен, бир томондан, уларнинг жуда тез одам бўлишларидан, сурувдек тепишмай қўйишлари ва савқи табиийларини бирданига йўқотишларидан чўчиётган эдим. Подани бир жойда тутиш, қўлга олиш унчалик қийин эмас. Бироқ келажаги номаълум бўлган бугунги, қандайдир алағда, нотинч аҳволимизда уларнинг кўзи бемаҳал очила бошласа, ҳаммасини баҳамжиҳат ушлаб туриш, пода интизомини сақлаб қолиш учун нима қилмоқ даркор? Шунинг учун ҳам уларга ҳаддан ташқари қаттиққўллик қилмас, дарслардан ташқари пайтда асоратдаги подани эркин қўярдим... Муслим ва Чирик Али сингари зўравонларнинг ўз ҳукмронлигини давом эттираётганига, болалар бир-бири билан ўйнаб, ёхуд ҳақиқатан уришиб, кучлироғи кучсизни урганига кўз юганимга Фарҳод, ҳатто, Муродбей ҳам ҳайратланиб бақиришган эди. Кучлининг кучсизни эзишга ҳаққи борлиги пода учун бир адолат эканини, бу адолатга тўсиқ бўладиган қувват, аввало, мазлумда қаршилиқ ва исён уйғотишини, ҳатто, Муродбей ҳам яхши тушуниб етмаган эди.

Шунинг учун қабиламда том маънода адолат ва ҳузурҳаловатни таъминлайдиган интизом ўрнатмай, уларни ўзлари ўрганганларидай яшашга ва ўз адолатларини ўзлари ўрнатишига қўйиб бергандим, тартиботни бирданига ўзгартирсам, улар руҳан ва жисман майиб бўлиб қолишидан чўчир эдим. Қарангки, шўрлик Бажақ кап-катта бувиси қайнатиб бераётган шифобахш ўтлар ва илдизларни ича бошлаганидан ва кечалари курк товуқ остидаги тухумдай, бувисининг бағрида ёта бошлагандан бери аввалгидай соғлом эмасди.

\* \* \*

Вазифамнинг бошқа томонларига келганда, Лайлак-ўғиллари салтанатида ва қишлоқдаги давлатларнинг ҳудудларида бирон ўзгариш йўқ эди. Оқсоқол деярли ҳар куни ёнимизга келиб кетар ва бунга уни гўё мен мажбурлаганимни важ-корсон қилиб кўрсатарди. Нима ҳам қилсин, у расман давлат одами, калласи иккита эмас.

Чакмонини эгнига, қалишини оёғига илдими, у худди элчининг ўзи бўлади-қўяди. Элчига эса ўлим йўқ, ахир!

Фаттоҳ ҳаммага сўзи ўтадиган сардор. Юзбоши қалъадан ташқаридаги зодагонларнинг энг обрўлиси. Икковига ҳам тил тегизишнинг ўзи бўлмайди.

Дурсунга келсак, бизнинг мамлакатимизда вазифадор бўлгани учун унинг ҳам дипломатик дахлсизлиги бор.

Булардан бошқа гапларга келсак, бутун ҳудудларда бўлгани сингари, бизда ҳам олдини олиб бўлмайдиган қочоқлик ҳолатлари бўлиб туради.

Ҳарбийлигимда Эрон ва Сурия ҳудудларидаги хорижий давлатлар болалари ҳар куни эрталабдан тўрваларига нонпон ва китоблар солиб, мактабларимизга ўқигани келишганини кўрганман. Ҳозир эрталабданоқ нариги тарафдан бизга битта-яримта болалар ўтиб турибди. Булар худди менинг ўн учларим сингари, ҳеч кими йўқ камбағал болалар бўлгани учун излаб келган, гавфо кўтарган одамнинг ўзи йўқ. Кўпам расмиятчилик қилиб ўтирмасдан, уларни ўзиникилар орасига олар, ҳатто, исмларини синф дафтарига тиркаб ҳам қўяр эдим.

Бу бечоралар аввалига атрофимизда айланиб юришади, узоқдан кузатишади. Меникилар, маҳаллага бегона ит келганини кўрган кўппаклар сингари, дарров тишларини иржайтириб, қопишга шайланишади. Лекин мен йўл қўймайман. Уларни ҳам орамизга олиб, қозондаги шўрва билан сийлайман. Зотан, ҳақиқий дўстлик ва оғайнигарчилик овқатни баҳам кўришдан бошланади-ку, ахир!

Шундай қилиб, қалъамиздагилар ўз-ўзидан кўпая бошлади ва сарҳад муаммоси чиқмайдиган бўлди. Мендан ёппасига аччиқланганларга эътибор қилмай қўйганман. Энди уларнинг на даҳасига, на қаҳвахоналарига қадам босаман. Мен ҳам уларга қарши виқорли, ўпкалаган қиёфага кирганман.

Кўпчилик бўлган вақтларида ҳужум қилсам, уларнинг тошдай қаттиқ териси баттар қалинлашади. Уларни зўрламаслик, Фаттоҳдек дилидагини ўзидан ўзи тукиб соладиган, битта-битта таслим бўладиган фурсат ва лаҳзаларни кутиш сиёсатини давом эттирдим. Қўлимдаги Бошланғич таълим қонуни менга берган чексиз нуфузга суянган ҳолда, ҳужумни бир оз кейинга сурдим. Ким билади, балки бунинг ҳожати ҳам бўлмас... Ишончни мажбуран қозониш керак эмас, у ўз ихтиёри билан келиб эшигимизни тақилатсин!.. Бу ҳаммасидан тўғри йўл, бунга шубҳа йўқ.

Бир неча кунлик ёмғирдан кейин ёз ўз ҳукмини ўтказа бошлади, ҳар куни қуёш чарақлаб турибди. Қалъада кўпчиликмиз. Меҳмонлар масаласида ҳам камчилик йўқ.

Аввал айтганимдек, оқсоқол ҳар куни бизни йўқлаб турибди. Ҳар бир келишини ўз даъвосига ва туриш-турмушига нисбатан садоқатсизлик деб ҳисоблайдиган, ҳар дафъа келганига пушаймон бўлиб қайтган соддадил хотинлардек, бошқа келмаслигини айтса-да, Фаттоҳ ҳам деярли ҳар куни шу ерда. Унинг оқсоқолдан фарқи шуки, кетаркан: «Бир иш чиқса, яна келаман, зобитим!» — дейди. У кунда бўлмаса ҳам кун ора, албатта, бир ишни баҳона қилиб келаверади. Ҳатто, бир-икки марта Юзбошини ва унинг қизи Ойша билан ўзининг хотини Зайнабни ҳам олиб келди. Гарчи ҳудудларимиз жуда яқин бўлса-да, бизникида Европа давлатларига хос муҳит бор. Аёлдир, эркакдир, расмий зиёратга келганидан кейин, ким нима дея оларди?!

Уққош афандининг менга дўстлиги Фарҳоднинг Ойшага бўлган севгисидан ўтиб тушган эди. Бояқишнинг ҳувиллаган саройи битта-яримта кириб-чиқиб турсагина музей бўлишдан халос бўлади.

Менинг бу ерга жойлашишим уни бир неча ёшга яшартириб юборган эди. Қўрғонида ҳасса билан зўрға юрадиган киши бу ерга қандай келиб кетяпти? Аммо у билан бир вазиятдаги оқсоқолнинг калишини ечиб, қоялар ва тиканлар орасида илдам юра бошлаганини кўргач, бунга ҳайрон қолмаса ҳам бўлади.

Уққош афанди ҳар гал келганида формасини кийиб, нишонларини тақиб оларди. Боз устига баъзи мусиқа асбобларини ҳам филофда олиб келарди.

Қалъада иш вақтида ҳаммолдай ишлаймиз... Фақат овқат маҳали, Муродбей ва Фарҳод бўлган вақтлардагидек, байрам тусини олади. Юзбошининг армияси келган вақтда дастурхонимиз жуда зўр зиёфат шаклига киради. Бизники пастдаги саройники сингари мўл-кўл бўлмайди, албатта. Лекин уникага қараганда жўшқинроқ ва серфайзроқ бўлади. Зайнаб билан Ойша болаларга қўшилишади. Ора-сира Европа мактабларида камбағал болаларга бериладиган зиёфатларда маликалар ва зодагон оила аёллари қилганидек, болаларга хушфеъллик билан тарбия сабоғи беришга ҳара-

кат қилишади. Юзбоши бўлса, олиб келган чолғу асбобларидан бирини олиб, бирини қўйиб, марш куйларидан концерт беради.

Охирги келишида унда болаларга алоҳида мусиқа дarsi бериш ва бу маршлардан бирини уларга ўргатиш иштиёқи пайдо бўлди. Катта-кичик болаларни ёнига туплаб: «Қани, яхшилаб эшитинглар... Олдин мен чаламан. Ундан кейин сиз чаласиз!» — дея кларнетини чала бошлади. Шу чоқ ҳаммани шошириб қўйган бир иш, илк дарсларимда менинг бошимга тушганга ўхшаш воқеа содир бўлди. Уққош афанди эндигина чала бошлаган ҳам эдики, болаларнинг бир нечтаси ўнинчи йил маршини айта бошлади.

Бояқиш: «Агар оёғим бундай бўлмаганида, худо ҳаққи, мен уларга ўқитувчилик қилишга келган бўлардим», — дея қасам ичди ва уни қўрғонидан бу ерга олиб келиш мумкин бўлган замбилга ўхшаш бир нарса ясатиш фикрига тушиб қолди. Ўшанда Уққош афандининг Юқори Сазанда бир фиръавн салтанати барпо этиш учун елпигичдан бошқа камчилиги қолмаган бўларди.

Ютуқларимиз бу билан чекланиб қолмади. Ўша куни шалвор кийган, бошига пешонабанд ўраган Дўна опа Фаттоҳ билан бирга иккита ўғил неварасини олиб, ҳайкалга ўхшаган гавдаси билан тепадаги қоялар орасидан чиқиб, ҳукуматга таслим бўлиш учун тоғдан тушган қароқчилар бошлиғидек, дабдаба билан қалъамизга кириб келди. Дўна опа ўз ихтиёри билан бу икки нафар Юқори Сазанликни менга пешкаш қилгани келган эди.

Буларнинг ҳаммаси жуда яхши, жуда гўзал. Бироқ дастлабки ўн икки кунда омборимиз анча бўшаган, ўрни тўлдирилмаган, захирамиз тобора камаяётган эди. Муродбей, ваъда қилганидай, Бўзовани остин-устин қилган, бизни кўнам ташлаб қўймаган эди. Ҳожи Рустамнинг фирмасига рақи, кокаин, қарта сингари контрабанда моллари, бошқа ашёлар келтирган хачир почтаси бизга ҳам бир неча марта озиқ-овқат ва кийим-кечак олиб келганди. Лекин яқин кунларда қиш бостириб келса, нима қиламиз? Қарангки, кўп ўтмай мени қора ўйга ботирган бу нарсадан ҳам қўрқинчлироқ ҳодиса рўй берди. Аммо ундан олдин охирги гўзал кунларимизда бошимиздан ўтган бир гапни айтмасам бўлмайди.

Юқори Сазанда туғилиш ўлимдан кўп бўлса кўпки, оз эмас. Бироқ қишлоқда доя йўқ. Бу ишни яхшими, ёмонми, эплаб турган кекса аёл кейинги вақтларда фалаж бўлиб қолган.

Бир тунда, тонгга яқин Фаттоҳ ухлаётган хонамга кириб, мени уйғотди. Ёнида дароз йигит бор эди. Шамни ёқиб, бу йигитнинг пешонасидан шам томчисига ўхшаш йирик-йирик терлар оқаётганини кўрдим. Хотини икки кундан бери туғолмаётган экан. Қишлоқда ҳеч кимнинг қўлидан бир иш келмаётган эди. Кампирлар не қиларини билмай, уни қўй каби, оёқларидан осишган. Яхшиямки, Дуна опа келиб қолиб, хотинни тўшагига туширган. Лекин у ҳам нима қилишини билмас эди. Менинг дори қутимдан ҳеч бўлмаса бу бечоранинг оғриқларини сал бўлса-да босадиган дори сўраш эсларига тушиб қолган экан.

— Бу дори билан бўладиган иш эмас, бир ердан доктор ёки доя топиш керак, — дедим.

Фаттоҳ қўлларини ёзиб:

— Қаердан? — деди.

Йигит бу қадарини ҳам сўзлашни лозим топмади:

— Сен дорингни беравер, зобитим, — деди, — бечора хотин ҳеч бўлмаса, бир оз тин олсин...

Фаттоҳнинг ёнида биринчи марта Қуйи Сазаннинг номи ни тилга олиб:

— Энг яқин жой Қуйи Сазан, — дедим. — Мен икки соатга қолмай у ерга етиб бораман.

Шу лаҳзада шам қўлимдан тушиб, ўчиб қолгани учун юзларини кўра олмадим. Фақат Фаттоҳнинг:

— Бекорга ҳалак бўлганинг қолади, — деганини эшитдим.

— Уриниб кўрайлик-чи, бир гап бўлар.

Муслим бегоналарнинг яқинлашганини узоқдан ҳис қилиб, оёққа қалққан эди. Кўзлари ёввойи мушукникидек ёниб, менга қараб турарди.

Уни ёнимга олиб, дарҳол йўлга тушдим. Муслим тоғ йўлларини қароқчилардек яхши биларди. Мени тонг оқара бошлаганда кутганимдан ҳам қисқа вақт ичида Қуйи Сазан дарёсига олиб тушди, дарёнинг энг саёз жойини кўрсатди. Мени тоғ этагидаги қамишзорда кутадиган бўлди.

Қўлларим ва юзларим бир оз тилинган, уст-бошим озроқ хўлланган ҳолда чегарадан осонгина ўтдим.

Майдондаги қаҳвахона очиқ эди. Олдида шу ерда тунаган бир юк машинаси йўловчилари йўлга ҳозирлик кўришаётганди. Қуйи Сазанликлар мени қурққаним қадар ёмон қаршиламадилар, зўрлаб чой ичирдилар. Бироқ қаердан ва нега келганимни сўрамадилар... Нохия мудирини ўзгарган, ўрнига янгиси келган экан. Ёнимга бирини олиб, тўғри Усмоннинг уйига йўл олдим. Усмон мени яна уша аламзада, лекин ҳаяжонли ҳолда қаршилади. Қаҳвахонадагилар каби, у ҳам Юқори Сазан ҳақида ҳеч нарса демади. Аммо мен бу ҳақда оғиз очдим. Ҳатто Фаттоҳни тилга олдим.

— Эҳ, аблаҳ! — деди. — Бир кечаси окопда ёнма-ён жанг қилдик... Зимзиё тунда устимизга ўқ ёмғирдек ёғиларди... Нега энди бу кўппакни соғ қолдирдим, нега энди калласига бир ўқ узиб тўнғиз қўптирмадим бу кўппакни...

Юқоридаги қоя тепасидан Фаттоҳнинг Қуйи Сазанга боқишини томоша қилган чоғимда ҳис этган совуқ даҳшат эт-этимни яна жунжиктиргандай бўлди. Кўзларимни Усмоннинг кўзларига миҳдай қадаб:

— Эрта-индин ҳам уруш бўлиши мумкин. Эртага ҳам яна у билан бир хандақда ёнма-ён жанг қилишинг, устингдан ўқ ёғилиши мумкин. Шу айтган ишингни қила оласанми?

Усмон замбарақдан отилган ўқдай гулдираб: «Йўқ, зобитим, қила олмайман!» — деб жуда кескин жавоб қайтарди ва бошқа сўзламай, мени қучмоқчидек бир ҳаракат қилиб типирчилади. Уни боладек кўтариб, сўнг бўшатдим. Бу йигит Фаттоҳга қанчалик ўхшайди! Лекин ким билади, Қобил билан Ҳобил ҳам бир-бирига шунчалик ўхшагандир.

Усмонга:

— Бу вазиятда туғаётган, янада тўғрироғи, улаётган бир аёлни деб бир ўзим душман ҳудудига ҳам кирган бўлардим, — дедим, — ва ўйлашимча, қўлимни бўш қайтаришмасди.

Усмон ҳалиям ўзига келмаган эди. Шундай бўлса-да, илиқ сўзлади:

— Агар мен доя бўлсам, сен билан келишган бўлардим, зобитим, — деди. — Бу унинг иши... Хоҳласа бориши мумкин.



Дипломатлик санъатини бир оз ўргана бошлаган эдим. Доядан олдин мактаб мудури билан кўришмоқни истадим. Мени мактаб остонасига қадар олиб борди, лекин ўзи ичкарига киришни хоҳламади.

Мактаб мудури мени яхшироқ тушунди. Ҳатто, мендан ўтиб ҳам кетди, дейишим мумкин. Одамгарчилик ва ватандошлик бурчи ҳақида мен билмайдиган анча мақолларни қаторлаштириб ташлади. Ҳатто, эшикни ёпиб, Қуйи Сазанликларнинг ужарлиги, маҳаллийчилигини танқид қилди. Ўша кечаси ҳам муаллимлик ва педагоглик шарафи номидан расмга қизиқадиган муаллима қиз билан деярли шундай сўзлашган эди. Аммо шу чоғда унинг қўлидан нима ҳам келиши мумкин? Дояни кўндириш учун не қилмоғи керак? Ахир, доя ҳам ўз эркига ўзи хўжайин бир ватандош бўлса...

Мактаб мудури билан гаплашадиган гап қолмади. Бу киши ҳақида: «Бу зўр гапларига ўзи риоя қилмайди, менга ёлгон сўзлади», — дея олмасдим. Аслида нияти яхши бўлиши мумкин. Бироқ ҳаётда анча йўлни босиб қўйган, болачақага ўралашиб қолган, яшаётган жойида анча-мунча обрў қозонган зиёли одам бўлгани учун тупидан ажралиб қолишдан қўрқарди. Бу ердаги майда манфаатларини, депутатликка қадар очиқ деб билган истиқболини хатарга қўйишни хоҳламасди. Нима қилиш керак? Доя ҳақида айтганидай, унинг ўзи ҳам ўз эркига ўзи хўжайин ватандош эди.

Шу билан бирга, Усмон каби, у ҳам менга бутунлай илтифотсизлик қилмади, дояга одам жўнатди. Аммо доядан олдин кичкина муаллима қиз келди. Ўйлашимча, у ҳам менга аччиқ қилиши, жуда бўлмаганда, узоқроқ туриши керак эди. Лекин шуниси галатики, унда ҳеч кутилмаган ўзгариш бўлган эди. Мени ҳозирга қадар менга нисбатан биронта аёлда кўрмаганим қувонч ва ҳаяжон ичида қаршилади, уст-бошимнинг нега ҳўл бўлгани, юзимдаги яра излари нега яна қонаганини эшитди дегунча, яна-да кучлироқ ҳаяжонланиб:

— Нега бу ерда кутиб утиришимиз керак? Вақтимиз кетмасин. Дарҳол Заҳро хонимнинг уйига чопайлик, — дея мени қўлимдан, ҳа, қўлимдан тортди.

Гавдаларимиздаги катта тафовутга қараганда, бу худди эркатой қизнинг отаси ёки акасининг қўлидан тортгандай

бир гап эди... Аслида қизнинг бу ишни ўзи доимо ҳурмат қиладиган ва тортинадигандай кўринадиган мактаб мудирини ёнида қилишга журъат этгани мени ҳайрон қолдирган эди.

Мактаб мудирини бир оз иккилангандай бўлди-ю, кейин ҳар қалай, у ҳам бизга эргашишни тўғри деб билди.

\* \* \*

Муаллима қиз кўзойнакли доянинг уйида бизга оғиз очтирмади. Зотан, бунинг ҳожати ҳам йўқ эди. Муаллима тоғда жон талашаётган хотиннинг ёнида бўлгандай, у билан баробар дард чекаётгандек тасвирлар, кўзойнакли доянинг бўйнидан қучоқлар эди. Қўққисдан кириб келганимиз учун тунги кўйлагининг устига ташлаган мурсакка ўхшаш кийими сурилиб, бояқиш аёлнинг бир кўкраги тасодифан ташқарига чиқиб қолди.

Эсма олдинлари Юқори Сазаннинг қора илонларига қарши ирод қилган душманлик нутқига тамоман зид бўлган нутқ сўзлай бошлади:

— Захро хоним, сиз яхши одамсиз. Олтиндай қалбингиз бор. Болаларингиз бор. Мактабда ўқигансиз. Аёл билан эркакнинг нима фарқи бор? Сиз ҳам илм одамисиз. Дипломингизни беришаркан, докторлар каби, сизга ҳам қасамёд қилдирдилар. Бундан ташқари, қизилойда ҳамширалар курсида ўқиганингизни, мабодо уруш бўлса, қўрқмай олдинги сафга боражагингизни айтган ўзингиз эмасмисиз?

Мен ҳақиқатан ҳам бундай гўзал сўзларни топиб сўзлай олмаган бўлурдим. Қолаверса, дояга айтилаётган сўзларнинг заррача ёлғони йўқ. Кўзойнакли доянинг яхши инсон эканига, қиз айтган сўзларни англаб, ўйлаб кўраётганига ҳеч шубҳа йўқ... Қаранг-а, бир оз олдин ҳам мактаб мудирининг менга айтган гаплари чинлигига ишонишга уринган эдим. Ёшига қараганда, ёш бошлар ва юракларда вақти-вақти билан учраб турадиган тормозсиз идеал қайсарлигидан хийла йироқ кўринарди. Майда-чуйда манфаатлар уни ҳам бир партиянинг даъвосига боғлаган. Устига устак бу масалада унинг ҳиссасига тушган роль мактаб мудирини каби четда туриб бақириниш ва олқишлашдан иборат эмас. Қўлига қуролини, яъни доя сумкасини олиб, ҳаракатга

ўтишдан иборатдир. Бўшашган қўллар, қотаётган томирлар билан бу эҳтирослар ва қўрқувлар тўридан ўзини қутқариш осон эмас. Боз устига кўзойнакли доя Юқори Сазанликларнинг ваҳшийлиги ҳақида сўйлайвериб, уларнинг ҳақиқатан ҳам ваҳший эканига ишониб қолган, уч олиш ёхуд яна қиз олиб қочиш учун тоққа тирмашадиган Усмонга ўхшаган одам билан қўлида тиб сумкаси бўлган дояни фарқлай олмасликларига қаноат ҳосил қилган эди.

Шунинг учун кўзойнакли доянинг бутун мудофаа қувватлари жўш урар, кўкраги яна чиқиб кетмаслиги учун устини қандай бекитаётган бўлса, қалбини ҳам ёш қиздаги ҳаяжоннинг ўзига юқишидан шундай бекитишга уринар ва ёмонлигидан эмас, ожиз жиҳатини ошкор этишдан қўрқиб, кишини хижолат қиладиган мудофаа йўлига кирган эди. Кейин бир тўда сабабларни хирмонга тукиб ташлади: у доктор эмас, доя. Ҳолбуки, менинг тушунтиришимга қараганда, бу доктор кўрадиган иш. Ҳатто, дуч келган доктор ҳам ҳеч нарса қилолмаса керак. Қолаверса, кексайиб қолган, оёқлари бод касалидан зирқираяпти, юрагининг мазаси йўқ, шундай экан, ҳатто, хачир ҳам чиқа олмайдиган бу тик қояларга қандай тирмашади?

— Сизни ўзим елкамга опичиб, қўлларимда кутариб, эсон-омон олиб чиқаман. Мен тоғ одамиман, хачирдан кўра чидамлироқман, — дедим.

Шўрлик доя ҳозиргина кексайганини пеш қилган бўлсада, ўзини кимсасиз тоғда кимлиги номаълум, ваҳшийга ўхшаш бир эркакнинг қўлида тасаввур қилиб, чўчиб кетди, мурсаги остидаги кўкрагини яна бир дафъа бекитмоқчи-дек бир ҳаракат қилди. Кейин яна ёлворишга тушган муаллима қизни қайириб ташлади:

— Четда ўтириб олиб буни айтиш осон... Сен менинг ўрнимда бўлсанг, бу ишни қилган бўлармидинг?

Муаллима қиз:

— Худо урсин агар, бир дақиқа ҳам иккиланиб ўтирмасдим, — деб ҳайқирди.

Унинг бу жавобини эшитиб, билмайман, наригилари неларни ўйлашди экан? Лекин мен бу нарсани ғоят табиий деб билдим. Агар тўғри бўлмаса, юракдан чиқмаса, бир одамнинг овози, юз-кўзлари бир лаҳзада бу қадар гўзаллашиб кетмаган бўлурди.

Ҳамма гап айтиб бўлинган эди. Шундай экан, энди шо-  
шишининг ҳам кераги йўқ. Шу боисдан доянинг қаҳва ичиш  
таклифини рад қилмадим. Айтганимдай, энди мен дипло-  
матман. Бу йўсинда бўлса-да, Қуйи Сазан чегарасидан утга-  
нимга мамнун бўлиш учун сабабларим бор. Доя мендан бун-  
дай ҳалимлик кутмаганди. Мамнун бўлганини яширмасдан:

— Мендан хафа бўлмадингиз-а? — деб сўради.

Кулимсираб:

— Мен ҳеч кимдан хафа бўлмайман, — дедим.

Ҳайрон бўлишди. Бунга ҳам жавоб бердим:

— Мен вилоятингизда хизмат қилишга келган бир бе-  
гона одамман. Бировдан хафа бўлишга ҳаққим борми?

Дояни яна бир марта қийин-қистовга олиш учун унинг  
уйида қаҳва ичишга рози бўлганимдан чўчиётганини сезиб  
турардим. Аммо бошқа нарсалар ҳақида гапираётганимни  
ва қаҳвани ичиб бўлган заҳоти ўрнимдан турганимни кўриб,  
кўнгли жойига тушди.

\* \* \*

Кўчада анчагача сўзлашмасдан одимладик. Мактаб мудри  
мендан хижолат бўлаётган эди. Холис туриб гапирган одам  
сифатида одамгарчилик бурчи ҳақида мақолларга ўхшаган  
гапларни тўқди, айбни доянинг устига юклашга уринди.

Мактаб олдига келганимизда: «Мактабга марҳамат, бир  
иссиқ чой ичасиз. Уст-бошингизни ҳам қуришиб оласиз...  
Беҳуда чарчаганингиз қолди. Ўзингизни қийнадингиз!» —  
деди.

— Мен Юқори Сазанни дам оламан деб танлаганим йўқ-  
ку, — дедим.

Мактаб очиладиган вақт бўлган эди. Болалар эшик ол-  
дида ва боғда тўпланган. Ёнимга яқинлашишга унчалик  
журъат қилолмай, узоқдан қизиқсиниб кузатиб туришиб-  
ди.

Мактабни кўриш ўзим учун ҳам яхши бўлади. Лекин  
ўз қишлоғимда бўлганидек, бу ерда ҳам мен «шубҳали  
одам»ман. Қуйи Сазанликлар, ҳеч шубҳасиз, мени нариги  
томоннинг жосуси деб ҳисоблашади.

Мактабга киришимни бошқа нарсага йўйишларидан чў-  
чиб, мудирнинг таклифини рад қилдим... Бироқ Усмоннинг

ёнига яна бир марта кириб чиқишдан чўчимасам ҳам бўла-  
веради. У билан хайрлашим керак. Келажак учун Қуйи  
Сазанда бир эшикни очиб қолдириш ёмон бўлмас. Шу-  
ларни уйлаб, эшик олдида турган мудир ва муаллима қиз-  
дан рухсат сурадим.

Эсма Гунэйли баҳор тўфонидек бир кўпириб-тошгани-  
дан сўнг, мудирнинг ёнида яна ўша ҳар доимги осойишта  
ва тортинчоқ ҳолатига қайтган эди.

Эсма Гунэйли тергов кечаси кичкина жўжахўроздек мен  
билан айтишганидан сўнг бугун бирданига фикри ўзгариб  
қолганининг, ҳеч тортиниб ўтирмай бунчалик қизғинлик  
билан мен тарафга ўтганининг боиси не эди? Келишган  
одам бўлганимда, хаёлимга бошқа фикрлар келган бўлар-  
ди. Мен учун бу оташнинг бўлмайдиган ушбу нарсадан анча  
оддий ва мақбул изоҳлари бор эди:

Эсма Гунэйли футбол ишқибози бўлган бир боладек,  
ҳеч сабабсиз бошқа команда томонига ўтган бўлиши мум-  
кин. Ёш болада фикр билан ўткинчи ҳаяжоннинг фарқи  
бормиди? Суддаги адвокат сингари, бугун бир даъво ҳақида  
айтган гапларни эртага бошқа даъво учун ҳам қойиллатиб  
такрорлаши мумкин.

Усмон мени кўриб жуда ҳаяжонланиб кетди. Фаттоҳ  
каби, унинг билан ҳам бир оз суҳбатлашимиз мумкин.  
Бироқ унинг ёнида оқсоқол ва бир нечта қишлоқ йигитла-  
ри ҳам бор эди. Балки мен билан гаплашгани келишган-  
дир. Шунинг учун унинг ёнида кўп утирмасдан, хайрлаш-  
дим.

Кўчада, Усмоннинг уйдан сал нарироқда яна Эсма  
Гунэйлини кўрдим. Бироқ ўзимни кўрмаганга олдим. Орқа-  
дан келаверди. Отимни айтиб чақиринишга журъат этолмай,  
қадамни илдамлаштирди. Узун одимларимга етиша олмас-  
лигини тушунгач, югура бошлади. Тўхтаб, кутиб турдим.  
Қўлида бир сумка бор эди. Ичидан бир газета чиқараркан,  
мактаб боласидай уялинқираб:

— Афандим, балки Юқори Сазанга келмаган бўлиши  
мумкин, — деди. — Бир Истанбул газетасида сиз ҳақин-  
гизда ёзишибди. Шунини кўрсатай.

Кулиб:

— Балки дедингизми? — дедим. — Юқори Сазанга қаер-  
дан ҳам газета келсин?

Эсма Гунэйли газетани ҳовлиқиб варақларкан, газетанинг сумкадан тушган ички саҳифасида босилган Лайлак-ўғли қалъаси ва Юқори Сазаннинг бир нечта расмини кўрдим. Бундан ташқари Бўзова Маориф мудирлиги ишга тайинлаш учун мендан олган васиқанинг сурати ҳам бор эди.

Менинг қорачадан келган юзим, гарчи унча-мунчага билинмаса-да, қизарганини ҳис қилдим. Бу Муродбейнинг иши эди. Мактаб учун Бўзовада бошлаган ҳаракатни Истанбулга қадар ёйган эди. Қораламаларимга ва ўз расмимга боқарканман, ҳаётимда ҳеч уялмаганим қадар уялдим. Бироқ Эсма Гунэйли буни сезмади. У лирик ҳаяжон оғушида эди:

— Демак, хабарингиз йўқ экан-да? — деб сўради.

Ишонмас деб ўйлаб, «Йўқ!» дейишга журъат қилолмадим.

— Ўша кечаси бу ерда ўзингиз кўрган оқ сочли, озгин дўстим бу газеталарни менга ҳам юборган бўлса керак. Фақат, ким билади, Юқори Сазанга бу газеталар қачон келаркин? — дедим.

— Сиз буни олинг... Менда яна бир нечта бор, — деди.

Ёзилган гаплар мен учун расмлардан ҳам ваҳимали. Уч устунлик бир репортаж. Бизнинг бутун ҳаётимиз ўқлоғдай сарлавҳалар остида босилган... Бўзованинг ўртасида, бир уммон ўртасида танҳо ва чорасиз қолган Робинзон оролидаги Робинзоннинг саргузаштлари... Сарлавҳалар орасида «Ой мамлакатининг номаълум одамлари» дегани ҳам бор.

Юқори Сазаннинг бутун сиру асрори фош бўлган эди, кечга яқин қояликлар атрофини фосфор ёғдуси каби қамрайдиган ўзгача олам ойдинлиги йўқ бўлган эди. Қиш мавсумида илонлар каби тупроқ остида музлаб ётгандан сўнг, ёзнинг бир неча ойида судрала-судрала тик қоя узумларини сўра-сўра такрор тирилган болаларининг, Бўзова Жиноят ишлари судида менга қадимги замоннинг асир қиролларидек кўринган аламзада одамларининг, қашшоқликнинг бутун ғурур ва кўрки йўқ бўлганди. Мен энди очликдан силласи қуриган, эти устухонига ёпишган ёввойи гўдакларни Истанбул кўчаларида айлантириб пул тўплаган цирк масхарабозининг ўзи бўлган-қўйган эдим.

Юзим тонгга яқин хотинининг осон ўлиши учун дори сўраб келган қишлоқлик йигитнинг юзидай осойишта эди. Пешонамни ҳам шам томчилари катталигидаги тер босганди.

Эсма Гунэйли уларни кўрмади. У бутунлай ўз оламига бурканиб, қишлоқ кўчасида турганимизни сезмайдиган даражада ўзини йўқотганди. Яна ўша болаларига ватан қасидасини ўқиган адабиёт шайдоси бўлган ёш ўқитувчи жўшқинлиги билан Юқори Сазаннинг янги достонини бошдан оёқ ўқишига монe бўлолмадим.

Эсма Гунэйлидаги катта ўзгаришнинг энди мен учун сирли томони қолмаган. Ўша йўлтўсарлик ва кечки тергов воқеалари, ҳеч кимга ўхшамайдиган бир йўловчи ҳарбийнинг тўсатдан йўлини ўзгартириши, Қўйи Сазаннинг бечора ўжаларини бургутдек юлиб олиб, номаълум жойга олиб кетиши унинг учун бир детектив ва бир оз дев-парилар ҳақидаги роман эди. Бу роман кейин ҳам Эсма Гунэйлининг хаёлини анча машғул қилган бўлса керак. Лекин расм шайдоси бўлган бу кичкина қишлоқи муаллимани аслида газета саҳифаларидаги расмли эртақ йўлдан оздирган эди. Газеталарда қароқчиларнинг энг кичиги бўлган Бажақнинг ҳам қоралама расмлари босилган эди. Уни менга титраб кўрсатар экан:

— Бу болани деб менга қанча озор берган эдингиз, — дея ўпқаланди, сўнг кўзларида ёш айланиб: — Аммо сиз ҳақ эдингиз. Мен ўша жазога муносиб эдим! — дея такрор яраш йўлини тутди.

Ҳа, Эсма Гунэйлини газетадаги мақола йўлдан урган эди. Мен биринчи кеча Юқори Сазан тепасида ғира-шира ёруғлик ичида кўрган нарсани у бир неча кун олдин, ушбу мақолани ўқигандан кейин кўра бошлаган эди. Буни кўргандан кейин у ёғи ўз-ўзидан тизилиб кетаверишига шубҳа борми? Шуларни ўйлаб юраркан, баданига чиппа ёпишган кийим кийган дароз аскарнинг «Ой мамлакатидан» янги эртақ билан келганини кўрди дегунча, мувозанатини йўқотганди. Энди ҳеч нарсага эътибор қилмай, мактаб мудирини, сўнгра доянинг ёнида шунчалик жонкуярлик қилиши, кўчада орқамдан югуриб келиши, кўзлари ишққа тўлган ҳолда учрашувга чиққан қиздек, мени йўлнинг ўртасида тутиб туриши тоғ тепасидаги ўша аёлга ачингани туфайлигина эмасди.

Бояқиш Эсма Гунэйли! У мактаб мудирини ва кўзойнакли дояга ўхшамасди, майда манфаатлар ва бошқа шунга ўхшаш нарсаларни мудофаа қилиш истаги ҳали унинг вужудига томир отиб, қотиб улгурмаган эди. Яъни, бир сўз билан

айтганда, ҳали ёш, идеал микроблари тез юқадиган ёшда эди. Мен юра бошладим. У катта одимларимга етишиб юриш учун ёнимда боладек югуриб борарди... Тахминларим туғри эканлигини исботлайдиган кўп гапларни айтди. Ҳатто «идеал» калимасини ишлатди, газетада ёзилганидек, «сизнинг идеалингиз» деди. Яна қизарганимни ҳис қилиб, совуққонлигимни йўқотиб: «Қўйинг бу гапларни... Мен ўзимни бозорга соладиган одам эмасман», — демоқчи бўлдим. Аммо айта олмадим. Босиқ овозда:

— Мен идеалист эмасман, не қиларини билмасдан майда-чуйда хизмат билан ўзини овунтириб юрадиган одамман, холос, — дедим.

Лекин бу ҳам ортиқча эди. Айтар-айтмас пушаймон бўлдим.

Аммо булар иш бўлган эди. Хотин-қизлар билан гаплашиш осон эмас, дейдиганларга тан бериш керак. Яхшиямки, менинг гапларим Эсма Гунэйлининг қулоғига кирмаётган эди. Нуқул сўзлаётган эди. У ҳам бу осойишта, лекин қолоқ фикрли эски Сазанни ташлаб, тоғ бошига кетиш, бошқа бир номаълум ой мамлакатада берилиб ишлашни хоҳлар эмиш ва яна шунга ухшаш кўп гаплар...

Ичимдан: «Жуда яхши, лекин газеталар сизнинг жонбозлигингиз ҳақида ёзмаса нима бўлади?» — деган гап ўтди.

Орқаворатдан нималар дейишларини ва бу жонкуяр Эсма Гунэйлига қандай ситамлар ўтказишларини билмаيمان. Аммо Муслим кўрсатган Қуйи Сазан дарёсидаги саёз кечувга кетишдан олдин Эсма Гунэйли билан хайрлашдим. Сўнг яна ечинмасдан кечувга тушдим.

Бир оздан кейин қамишзор ичида мени кутиб ётган Муслим оёққа турди. Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас экан... Муслим яна ҳунарини ишга солибди. Қуйи Сазанликларнинг сувда сузаётган ўрдакларидан иккитасини тутиб, бошини узибди.

Тоққа чиқиб, ҳомиладор аёлнинг ўлганини эшитдим. Бу энди мен билан боғлиқ масала эмасди. Лекин чегара ортига қилган саёхатимдан мамнун эдим. Мамнуниятимнинг яна бир сабаби ўткинчи идеал тутқаноғига мубтало бўлган бўлса-да, Эсма Гунэйлини ўз томонимизга оғдиришга муваффақ бўлганим эди.



Қуйи Сазандан қайтганимдан кейин иккинчи кечаси қаҳратон қиш бостириб келди. Бир неча кун мобайнида устимизда ғира-шира қор бўрони тинимсиз қутурди... Одамларимиз ва ҳайвонларимиз билан яна бир марта Нуҳ кемасига қамалиб қолдик. Кейин, ҳаво очилиб, атрофни сайр қилишга чиққанимда, ўзимни буткул бошқа оламда кўрдим. Шамол қорни у ёқ-бу ёққа учириб ҳосил қилган уюмлар музлаб қотиб қолган, қор тепачалари ораларида эгри-бугри кечувлар пайдо бўлган... Тош уюмлари оралари ёпилиб, ажабтовур шаклдаги зинапоялар, қават-қават майдончалар ҳосил бўлган... Устига муз булдуруқлари осилган қоялар, дарахтлар танимайдиган ҳолга келган.

Анча олға юриб, энди таний олмаган бир тепаликнинг шарқий ёнбағрига, кейин орқага қайтиб, мактаб олдидаги жарликка ва тоғ ёнбағирларига қарасам, у ерларда ҳам шу ҳол... Менинг Лайлакўғиллари қалъам ҳам шаклу шамойилини ўзгартирган, карнизларидан осилган, деразаларини қоплаган муз шокилалари унга қамалга тайёрланган ўрта аср қалъси кўринишини берган.

Хуллас, қиш бир неча кун ичида Юқори Сазан манзарасини ўзгартириб юборганди.

Ҳайратим узоқ давом этмади. Юқори Сазаннинг асл қиёфаси шу эканини эътироф этмоқ лозим. Униси бўлса, бизни озгина овунтирган ёз рўёси эди, холос. Муродбей билан Фарҳод Ой мамлакатининг бу манзарасини бир кўришларини жуда хоҳлар эдим. Олдимизда ҳали ҳаво очиқ кунлар бўлса-да, бу манзара энди ўзгармайди.

Ҳатто, ёзда катта машаққатлар билан чиқиладиган тоғ бу йўсинда музлар билан қоплангандан сўнг, тушиб-чиқишни хаёлга ҳам келтирмаса бўлаверади. Яъни баҳорга-ча қамалда қолганмиз.

Дарҳол янги шароитга мувофиқ тадбирларни ишга солдим. Бироқ, барибир, гофил қолган эдик. Бўш ўтирмаган бўлсак-да, бу босқинга қарши анча-мунча ишлар қилган бўлардим...

Қиш давом этмоқда. Лекин яшаш тарзимиз у қадар издан чиққан эмас. Менинг ун учларимнинг кўрқадиган жойи

йўқ. Улар олдинги йилларга қараганда ҳозир Лайлакўғиллари қасрида шахзодалардек яшашмоқда.

Қора қозон қайнаб турса, ўчоқда олов ўчмаса бу ҳаёт улар учун шоҳонадир. Аммо бу қозон қачонгача қайнаб туриши мумкин? Масала шунда. Қор бўронлари болаларнинг қишлоқдан ва далалардаги қўрғонлардан мактабга қатнашига монелик қилолмасди. Энди улар тобора кўпайишаётган эди. Сабаби шу қайнаб турган қозон. Уларнинг орасида, ҳатто, оқсоқол ҳам бор.

Лайлаклар учиб кетганига анча бўлган эса-да, оёғида чориқ, агар оёғини сиқса, уни ечиб олиб, қор устида яланг-оёқ юради. Шўрвасини ичиб олгач, ерга ўтириб, яланг оёқларини ўчоқ қўрида тоблаётганида илон каби вақти хуш, важоҳатли.

Тўғриси айтганда, мени ўйлантираётган нарса ҳам шу. Фақат ўн учларимни ўйламаётган эдим. Нариги болаларга ҳам овқат бериш керак эди. Яна бир оз олдинга борай. Дурсун биз учун тандир қуриб берган эди. Ҳиссасига тушган ноннинг ҳаммасини емай, бир бўлагини олиб қўядиган болалар бор эди, буни уйдаги онаси ёки ака-укасига олиб боришарди. Дастурхонимизда овқат ортиб қолмаса-да, гоҳ-гоҳ уларга ҳам майда-чуйда юборишга мажбур бўлардим.

Ниҳоят, мактабда ишлаётган Дурсуннинг серфарзанд оиласига ҳам бирон нарса ажратишим лозим эди. Хуллас, ҳисоб-китоб қилмаслигим ёхуд кўнглим бўшлиғи учун Лайлакўғиллари қалъасида хайрия ошхонаси очилганга ўхшарди ва токи ҳаммамиз оч қолгунга қадар уни ёпиш мумкин эмасди.

Муродбей ёрдам учун бир неча дафъа озиқ-овқат жўнатди. Бу ишнинг давоми бўладими-йўқми — номаълум. Ҳожи Рустамнинг қарта ва кокаин захираси камайиб қолса, унга почта келиши мумкин. Аммо бизнинг буғдой, маккажўхори, туз захираларимизни қайси почта тўлдиради?

Устига устак, сўнги хачир почтаси орқали Фарҳоддан мактуб олгач, эсанкираб қолган эдим.

Муродбей ўғилларидан бири билан яшайдиган хотини ўлим тўшагида ётгани ҳақида мактуб олган ва, қачон қайтишини айтмай, дарҳол жўнаб кетган экан. Бинобарин, энди бу нажот эшиги ҳам ёпилганди.

Бироқ, билмадим, қандайдир мўъжиза рўй бериб, менга Қуйи Сазандан бир халта келди, бунинг устига хийла семиз халта... Эсма Гунэйлидан экан. Ичида менга бир мактуб, ўзи чизган бир нечта расм, мактабим учун бир қанча деворий шиорлар, ўн учларим учун тоза ич кийимлар, рў-молчалар ва қишки пайпоқлар...

Муслим буларни кўрган заҳоти:

— Буларни менга бер, зобитим, — деди. — Мен уларни Ғарибларга олиб бориб сотаман. Пулига жўхори уни, туз-пуз олиб келаман.

Сунгра кулимсираб:

— Лекин бир қоғоз ҳам ёзиб бер, яна мени буларни уғирлаган деб тутиб ўтирмасинлар!..

Муслим нима устида бош қотираётганимни тушунган эди. Қаерда бўлмай, унинг доимо менга тикилган кўзларидан бирон нарсани яшириш мумкин бўлмаслигига қаноат ҳосил қилгандим.

Ҳозир бир оз захира озиқ келтириш фикри жуда яхши эди. Бунинг устига бу биз учун бир фойдали синов бўлади.

— Ҳадяларни сотмасак ҳам бўлади, бир оз пулим бор. Аммо сен бу ишни қандай бажарасан? — дедим.

— Бу иш осон, зобитим, — деди, — мен йўлларни яхши биламан. Ярим йўлгача хачир ҳам топаман. Ундан бу ёғига хачир чиқолмайди, юкни елкамда олиб келаман. Сен рухсат бер, ёнимга бирини олай...

— Бу ишни қилолмайсан-ов!

Чўтир юзида илк бора кўрдим дейишим мумкин бўлган гўзал табассум билан:

— Қила оламан! — деди.

Бу менга қарши бир қайсарлик ва қаршилиқнинг завқи ва қувончи эди. Икки бола қанча озиқ олиб кела оларди? Бунинг устига ҳозир бунга эҳтиёжимиз ҳам йўқ. Бироқ Муслимнинг бу гўзал қувончини йўққа чиқаргим келмади. Шуни ўйларканман, Ғариблардан ҳам хатарлироқ жойларга, Қутб ва Эверест чўққисига чиқиш таҳликасидан қўрқмаганларнинг қувончини эсладим. Мен Муслимни бундан маҳрум эта олмасдим.

— Ёнингга Чирик Алини олақол, — дедим.

Муслим яна кулди, аммо бу бошқача кулиш эди.

— Йўқ, зобитим, — деди, — Чирик Али бўлмайди, рухсат берсанг, Чўмани оламан.

Муслимнинг чаккасини силаш учун қўл узатдим. Бироқ бундан воз кечиб, бир елкасини маҳкам тутиб, силкидим:

— Бўпти, Муслим.

Муслим билан Чўма йўлга чиққанларида ҳаво бир оз очиқ эди. Бир неча соатдан сўнг бўрон кутарилди. Икки кун улардан дарак бўлмади. Ташвишланиб ўйга ботдим.

Оқсоқол: «Пулни олиб қочиб кетган бўлмасинлар яна!» — дея ичимга ғулғула солиб кўрди. Бу гапни қабул қилмадим. Учинчи кун мен пушаймон бўла бошладим. Ҳатто, юрагим сиқилиб, уларни қидиришга чиқишни ўйладим. Аммо қаердан ахтариш керак? Шундай бўлса-да, фақат ичимни кемираётган ғулғулага барҳам бериш учун бўлса-да, эртага қидиргани чиқаман... Улар шу кечаси кириб келишди. Икковининг ҳам юз-кўзи кўкарган, шилинган. Чўма остонадан ҳатлаши биланоқ ҳушдан кетиб йиқилди. Муслим: «Уят, хумпар!» — дея уни силкий бошлади. Лекин кўп ўтмай оловга яқинлашди дегунча, Чўмага уят деган нарсаси ўзининг бошига тушди.

Муслим билан Чўма хачирчини кўндиришган. Ярим йўлгача қийналмай чиқишган. Бу ёғи, Муслимнинг айтишича, «кам машаққатли» бўлган. Кечга томон қорбўронда қолиб ўлишларига сал қолган, бунинг устига адашиб кетишган. Тўхтаб ухлаб қолишса, ўлишларини билгани учун бир-бири билан тинмай муштлашишган... Кейин бўрон вақтларида хачирчиларга йўл кўрсатган Ота уларга ҳам кўринибди, Муслим кўрмаган, лекин Чўма узоқдан оқ соқолини ҳам кўрибди. Бор кучи билан юра-юра Ота кўрсатган жойга қадар келишибди, кавакка ўхшаш жойни топишибди. Кавакда бир кичик ҳайвон депсиниб турганмиш: қуёнми, шақал боласими, билишмабди. Балки уни Ота меҳмонларига юборганмикан?.. Бироқ қулоқларига қараганда, қуён экан, шекилли... Чўма уни тутибди, Муслим мен ҳадя қилган қаламтарош билан уни сўйибди. Иссиқ қонини ичиб, бир оз исинишибди. Хом гуштидан бир оз чайнаб, ютишибди.

Хачирчи ярим йўлдан қайтиб кетгач, гоҳ елкаларида кўтарган, гоҳ ерда судраган қопларга келсак, эртасига тонгда ҳаво яна шунақанги ёмонлашибдики, икки қопни ўзлари тунда паноҳ топган кавакда қорга яхшилаб кўмиб қўйи-

шибди... Эртага бориб олиб келишармиш... Бир оз енгил қопларни зинапоянинг пастига қадар олиб келишибди, лекин юқорига олиб чиқишга мажоллари етмабди... Энди бу иш менга қолган эмиш.

## 11

Юқори Сазанда қиш доим қаттиқ келади. Лекин Фаттоҳ билан оқсоқол бу йилгисини жуда қаттиқ дейишарди. Зинапоя устидаги айвончадан, капитан кўприкчасида турган денгизчи каби, узоқларга мажҳул назар ташлаб: «Бу йил қийин бўлади!» — дейишади. Улар айтганидек, қиш борган сари забтига олмоқда.

Қишлоқдагилар тупроқ остидаги ертўлаларида ҳар йилги қишга қараганда кўпроқ машаққат тортадиганга ва ўлим-пўлим юз берадиганга ўхшамасди. Бироқ турли-туман сабабларга кўра, озиқ-овқат бу йил олдингиларига қараганда анча кам эди.

Улар тахмин қилгандай, кўп ўтмай озиқ-овқат танқислиги юз берди. Бировнинг бировга ёрдам этгулик ҳоли йўқ.

Бир оз вақт бола-чақасини боқишга қурби етадиганлар охирги захираларини, ҳатто, болаларидан ҳам яшириб, қаёққадир кўмишган. Яширмайдиган битта менман. Мактабимга келаётган болаларнинг оналари, ака-укалари дегандай, яна бошқаларга ҳам у-бу егуликдан ёрдам қилишимга тўғри келар ва захираларим тобора камайиб борарди. Муслим билан Чўма кечаси тунаган қавақда қорга кўмган икки қопни минг машаққатлар билан олиб келдик, шундан сўнг йўл бутунлай ёпилиб қолди. Қамалга олинган қалъада қолганга ўхшардик.

Чўманинг қолидаги ўрмалаган ва юрадиган бир тўда катта жирканч ҳашаротни кўрсатиб: «Булар нима?» — деб сўраган вақтимда, Чўма ажабланди, холос. Муслим жиддий қиёфада: «Буларни ҳам еса бўлади, зобитим, — деди. — Қорга кўмиб қўямиз, оч қолганда илонни ҳам ейишади!»

Мен ҳам:

— Шундай, Муслим... Ғариблар тоғининг пири булар қонини шарбатдек ичсин дея, нуқул қуён юборавермаса керак, — дея ҳазиллашдим.

Кейинги вақтларда овга чиққанимизда Фаттоҳ, ҳатто, Дурсун ҳам бизга ҳамроҳ бўлишарди. Ажабланарлиси шундаки, уларнинг милтиқлари ва, мушкул вазиятда қолсак, бизга ҳам бериб турадиган даражада мўл-кўл порох ва ўқлари бор эди. Булар Юқори Сазаннинг яширин омборларидан чиқаётган бўлса керак.

Мен бу уйларимни уларга билдирмасдим, фақат тоғдаги ва пастимиздаги жойлар ов қилишга боп эмаслигини, отиб туширган баъзи қушлар ва ҳайвонларни таниб, ёввойи ўрдак, каклик, ёввойи эчки дея номини айтганлариди:

— Юқори Сазанликлар нега ов қилишмайди? — деб сўрадим.

Дурсун ҳеч нарса демади. Фаттоҳ иккиланди, маънос тортди, сўнгра бармоғини кўксига нуқиб, ўша ердаги бир ярага ишора қилгандек:

— Бу бечора Юқори Сазанликлар жонини азобга қўйиб нима қиларди? — деди...

Фаттоҳнинг ўз дардини янада яхшироқ тушунтиришига ақлий тарбияси йўл қўймайди. Лекин бир киши ёки бир гуруҳ одамларнинг ўзини бунчалик эркин қўйиб, очилиб-ёзилиши учун бу ҳам яхши бир усулдир.

## 12

Ниҳоят, бир куни Юқори Сазан билан бизнинг Нуҳ кема-мизнинг озиқ-овқат захираси бутунлай тугаб битди ва ҳақиқий қаҳатчилик ўшанда бошлади. Яширин озиқлари бўлганлар-ку, яхшими-ёмонми кун кўраётганди. Қишлоқдаги ертўлаларда яшаётганларнинг кўпчилиги эса бутунлай оч қолганди.

Ҳаво бир оз яхши бўлган кунларда Муслим билан Чўманинг Ғарибларга қилган сафарига тақдидан бир неча киши ўша қишлоққа кетганини, бироқ қайтиб келмаганини эшитдим. Энди Ғариблар пири кўрсатган ва қайтаётганларни қуённинг иссиқ қони билан сийлаган ғор қандай аҳволда экан? Бу бояқишлар қайтишга кўзи етмай, Ғариблар қишлоғида қолган бўлишлари ҳам мумкин эди, бинобарин, умидни узмаслик даркор.

Менинг аста-аста хонакилаша бошлаган ўн учларимда очликдан яна ваҳшийлик аломатлари кўрина бошлади... Бир кечаси омбордаги қолган-қутганларни тортиб олиш учун Чирик Алига хужум қилиб, уриб сулайтириб кетишди. Энди уларга индамай қўйган эдим. Оч бўри галаси не қилса, чорасиз қолгач, улар ҳам шундай қилишади. Аммо менда ҳам ваҳшийлик ҳисси уйғонган, энди ўзим галанинг бошлиғи, серкасига айланган эдим. Шу тариқа ҳозиргача тоғларда қилган жангларимнинг энг мушкулини бошлаган эдим. Энди на инсонлар, на қишлоқ ва шаҳарлар кўзимизга кўринади, фикру зикримиз ейиш мумкин бўлган ҳайвонлар, қор усти ва остидаги жонли, жонсиз махлуқларда.

Ҳар куни оёқяланг, белимизни маҳкам сиқиб боғлаган ҳолда йўлга тушамиз. Мен билан Муслимда ов милтиғи, болаларда болта ва пичоқлар бор. Тош даври овчиларининг сўйиллари ўрнига темир даврининг темир қуроллари. Ўша узоқ даврдагилардан фарқимиз шу...

Жануби-шарқдаги тоғларнинг чиқиш мумкин бўлган энг узоқ жойларида, қандай қайтиб чиқишимизни ўйлаб ҳам ўтирмай тушганимиз сойлар, жарларда тентирашимизга қарамай, ҳеч жонзот учратолмасдик.

Чирик Али оғзидан суви қочиб, менга айиқ гўштининг жуда мазали эканлигини айтар, кўзига узоқлардаги қор уюмлари орасида юрган айиқлар кўринарди. Анчадан бери мен билан кулиб гаплашадиган Муслим: «Илон изласак нима дейсан, зобитим?» — дея менга ҳазил қилиб қўяди. Бир вақтлар, қуёш порлаган куни Фаттоҳ Юқори Сазан ҳикоясини айтиб бериш учун мени бошлаб борган ғорда оёғим остидан қочган тошбақаларни қидирдим. Улар ҳам йўқ. Тулки ва шақал сингари, улар ҳам топилмас матоҳга айланган.

Ниҳоят, вақти келиб, Чўманинг қор остидаги каваклардан топган ғаройиб ҳашаротларига кунимиз қолди. Бояқиш Чўма, Муслим каби, менга кулиб боқишни ҳам билмайди. Қодир Зайнал билан бирга қутилмаган жойлардан яна ўша ҳашаротларга ўхшаш нарсалар топиб келишади.

Шу билан бирга, бир чуқурликнинг музлаб қолган сойида бир нечта ёввойи ўрдак, бошқа жойда бир нечта қуён ва, ниҳоят, улар орасида энг катта ўлжа, Фаттоҳ ёввойи эчки деган, шохлари орқасига буралиб кетган эчкиларнинг энг каттасини отган кунларимиз ҳам бўлган. Болалар эса ўша

ерда ҳам ҳашаротларни писта каби тозалаб ер эдилар. Ташиш қийин бўлгани учун ёввойи эчкини етти-саккиз булакка бўлганимда, терисини шилиб, гўштини хомлигича чайнаганларини кўрдим.

\* \* \*

Фарибларга кетган гўрт йигитнинг бири йўлда музлаб қолган, қолганлари Бўзовага кетаётган бир ҳарбий юк машинасида вилоят касалхонасига юборилган экан. Улардан бири касалхона эшиги ёнида машинадан туширилаётганида ўлгани шаҳарни ҳаяжонга солган.

Зотан, Истанбул газетасидаги расми репортаж Юқори Сазан қишлоғини долзарб масалага айлантирганидан кейин халқда ва юксак мақомларда янги бир шафқат тўлкини мавж ураётган, ҳукумат ва қизилой дарҳол чора кўришга киришган эди. Ҳафтада икки марта чиқадиган Бўзова газетаси алоҳида хайрия кампаниясини ташкил қилиб, бозорлардан анча-мунча нарсалар тўплаганди. Ҳаво бир оз очиқ бўлган кунлари сандиқлар ва қоплар Қуйи Сазанга яна ҳарбий юк машиналарида келтириларди. Бўзовада ижарага олинган хачирларда йўлнинг бу ёғини босиш унчалик қийин эмасди, шунинг учун бир-икки қатнашда юклар етиб келди.

Хайрия ёрдамлари орасида Қуйи Сазандан мактабга юборилган бир қанча ҳадялар ҳам бор эди: Эсма Гунэйли билан мактаб мудирини ва доя ҳар бири бир қопдан совға юборган, муаллимлар хайрияси ҳисобига тўлдирилган бир сандиқ егулик ҳам келган эди. Эсма Гунэйлининг менга юборган иккинчи мактубидан тушунишимча, бу хайриялар учун энг катта шовқинни у кўтарган экан. Бу фидокорликлари билан виждон азобларини ва менга нисбатан уят ҳиссини бир оз сусайтирган бўлсалар керак.

Муаллимларни бу ишга мактаб мудирини ташвиқ қилган. Маслақдошларини бунақа ташвиқ қилиш ва бетарафлик намунасини кўрсатишдан чўчимаган, аммо мактаб болаларидан хайрия тўплатмаган. Ҳозирча шунинг ўзи ҳам мени умидлантирган ва Эсма Гунэйлининг менга жунатган совғалари орасидаги даста-даста шамдек мамнун қилганди.



Бу озиқ-овқатларни қишлоқ аҳлига улашадиган ҳайъатга мени бош қилишганди. Бу иш менинг қишлоқликлар билан янада яқинлашишимга сабаб бўлишидан суюнаётган эдим.

Фаттоҳ билан оқсоқолга:

— Вилоятдан олган расмий мактубда бундан кейин ҳам озиқ-овқат юборилиши ваъда қилинган, — дедим.

Ёлғиз бўлсак-да, иккови ҳам бирдан хавотирланиб, атрофга алангладилар:

— Худо ҳаққи, Бей, илгимос қиламиз, буни ҳеч ким билмасин, — дейишди. — Шундай дейишади-ю, унутишади. Оми ҳамқишлоқларимиз бўлса, берганимизни дарров еб тугатишади-қўйишади.

Фаттоҳнинг яна бир гапи эътиборимни тортди:

— Бизни оч қолдирганлар кимлар эканини билдингми, зобитим, — деди ва қўли билан Қуйи Сазан томонни курсатди.

Қишлоқдагилар байрам қилишаётган эди. Бироқ байрамнинг энг каттаси бизда. Чунки расмий йўллардан келган улуш ҳаммасидан катта. Фаттоҳ билан оқсоқол айтганидай, бизни яна унутиб қўйишган ва қиш шундай қаттиқ давом этган тақдирда ҳам, балки баҳорга етиб олишимиз мумкин. Лекин бунинг учун ҳарбий ҳолатни давом эттиришим ва қатъий туришим керак. Аммо қишлоқда яна очлик бошланса, омборимнинг эшигини очмаслигимга ва пировардида яна «Ғофил қолдим!» дея сўзланмаслигимга кўпам ишонмасдим.

### 13

Ҳожи Рустам ҳам қатнашган бир йиғилишда ўқилган муҳтожлар рўйхатида унинг исми ҳам тилга олинди дегунча, узим фарқига бормай бир ҳаракат қилган бўлсам керакки:

— Бу не қилганингиз, муаллим афанди ўғлим. Биз ҳам шу қишлоқнинг фарзанди эмасмизми? Нима, менга карвонлар келиб турибдими? — деди.

— Мен ҳеч нарса демадим-ку, ҳожи афанди! — дедим.

Қирмизи сийрак соқолини тортқилаб:

— Биз ҳам одам оғзини очганда ўпкасини кўра оламиз... Булар қишлоқи, ҳеч нарсанинг фарқига бормайди, деб уйла-япсанми?

Орамиздагиларнинг ҳаммаси ундан қарздор. Ҳожи Рустамнинг улушини бермасликнинг иложи борми? Гапни ҳазилга буриб, кула бошладилар.

— Аммо лекин сен ҳам гапирдинг-да... Бей сенга ҳеч нарса демади-ку! — дейишди.

Анчадан бери Ҳожи Рустам билан менинг орам бузуқ. Бир томондан, мен ҳам унга нисбатан ғайирман, унинг олдига юзим шувит бўлган.

Айтиб берай:

Қаҳратон қишларда гала-гала бўлиб қишлоқ ва қасабаларга ҳужум қилган бурилар каби, биз ҳам ялангоёқ ҳолда, қўлимизда пичоқ ва болталар билан уларни овлашга чиққан кунларнинг бирида оқшом палласи димоғимга қовурилган маккажўхори ҳиди урилди. Бу Лайлақўғиллари қалъасида кўндан бери унутилган танқис таом.

Ҳаммаёқни айланиб, бир чеккадаги шағал уюми орасида ёқилган ўтнинг ҳануз илиқ кули ичидан қидирган нарсамни топдим. Бу ишни мактабда қолдирган кичик болалардан бошқаси қилиши мумкин эмас. Менинг ваҳшийларимда очлик билан бирга ўғрилик ҳам такрор бош кутарган эди.

Анчадан буён омбордан ул-булларни ўғирлашаётганини пайқагандим. Аммо энди у ерда ўғирлайдиган бирон нарса қолган бўлса, аввало, омборчимиз Чирик Али билан менинг ўзим топган бўлурдик. Чирик Али ёлғончилик, лаганбардорлик ва турли-туман ахлоқсизлик қилиши мумкин. Аммо у ўғри эмас, бунга ишончим комил. Бувидан сўрадим, қовурилган маккажўхорини кўрганини, ҳатто, ўзи ҳам еганини айтди. Бироқ қаердан келганидан беҳабар. Масаланинг моҳияти ҳам маккажўхорининг қаердан келганида эди! Мен билан овдан қайтган Муслим ва Чирик Али учовимиз маслаҳатлашдик. Улар кичикларни қистибастига олишди.

Бир кун олдин биз овга кетганимизда мактабда қолганларнинг бир нечтаси ўғриликка чиқиб, қаердандир бир қоп маккажўхори уриб келганликларини зўрға билиб олишди. Бироқ болалардан ҳеч бири ким бу ишга бош бўлганини ва маккажўхорини қаердан ўғирлашганини айтмаган эди.

Балки кимдир уларга шундай буйруқ бергандир. Ўғирликни бир ёққа қўйинг, тўдада иккинчи бошлиқ пайдо

бўлгани Муслимни қутуртириб юборди. Ҳозирнинг доим менга тобе эканини билдирган аскарини саломдан кейин:

— Сен ҳарбийсан, зобитим, сенга туғри келмайди. Менга рухсат бер. Мен топаман, — деди.

Бугунги вазиятимиз ўзгариб, чорасизлик бизни янгидан гала ва тўда ҳолига туширгани учун ваколатимни вақтинча унга бердим:

— Майли. Аммо жуда ўтказиб юборма! — дедим.

Муслим яна аскарини салом берди ва қўлига узун арқон олиб, болалар йиғилган хона томонга юрди. Улар Муслимнинг хона ўртасига бориб, шипдаги тўсинга тикилганини, мен бўлсам, қўлларимни чўнтагимга тикқанча узоқлашаётганимни кўрди дегунча, таслим бўлдилар. Ярим дақиқа ҳам ўтмасдан Муслим орқамдан келиб, уларнинг Зубайр ва Қамбар эканини айтди. Зотан, нариги болалар оғизларини очмасданоқ, ўзлари бунга иқрор бўлишган эди.

Бунақа тўдаларда сардор не эканини яхши билганим учун купам ҳайратланмасдан:

— Қандай қилиб бунчалик тез битди? — деб сўрадим.

Муслим:

— Нима қилишимни улар билишади, зобитим, — деди. — Битта-яримтасини оёғидан шипга осган бўлардим.

Ҳар тўдабошининг ўз усули бор. Бугун бир кечага давлат йўлидаги қатновларни тўхтатган ва Бўзовани остинустин қилган қароқчилик ўйинмиди, ахир?!

Муслим бу ишларнинг нозик томонларини шу қадар яхши билардики, амримни бажарганидан кейин яна аскарини салом бериб, қўмондонликни дарҳол менга қайтарди.

— Энди қандай жазо беришни ўзинг биласан, зобитим.

— Яхши... Кейин айтаман...

Зубайр билан Қамбар қопни боғ тўрида чуқурга кўмиб, устига қор бостириб қўйган эканлар. Уни ўзларига чиқартириб, елкаларига юклаб қайтиб келдик.

Маккажўхори қопининг Ҳожи Рустамнинг қўрғонидан ўғирлангани жонимни халқумимга келтирганди. Эртасига тонгда оқсоқол билан Фаттоҳни чақиртирдим. Улардан эшитишимча, бир кун олдин қишлоқдагилар ҳам бу ўғирликдан хабар топишган. Очлик вақтларида бунақа ишлар бўлиб туради, изини қувиб юришмайди.

Ҳожи Рустамникига ўғирликка тушишгани, ҳатто, кўп-ларни қувонтирган ҳам эди. Болаларнинг куппа-кундузи Ҳожи Рустамнинг қургонига қандай киргани, итларни қандай алдагани оқсоқол билан Фаттоҳни ҳайратга солган эди. Қор тўхтовсиз ёққани учун уларнинг оёқ излари ҳам йўқолган.

Фаттоҳ билан оқсоқолнинг фикрига қараганда, Ҳожи Рустам қишлоқдаги ҳар бир кишидан шубҳаланаётган эди. Лекин, тўғриси айтганда, энг аввало, мактабдаги қароқчилар кўз олдига келган. Яна-да ёмонроғи, ҳамқишлоқлардан баъзилари гумондан холи бўлиш учун ёки болаларга варазгўйлик қилиб, «шундай бўлса керак», деяётган эмиш.

Ҳа, ўз ораларида бундай ўғирлик одатий ҳол ҳисобланади. Бу иш биз томонимиздан қилинган бўлса, катта айб, мактаб учун фалокат. Ҳеч ким мактаб ўз озиқ-овқатининг ярмидан кўпини ҳамқишлоқларга едирганини эсламайди ҳам. Қолаверса, бу мени бу ердан ҳайдаш учун жуда яхши баҳона.

Кечаси билан тўшақда ётолмай, юриб чиқдим, шулар ҳақда бош қотирдим. Эртасига бу ҳақда оқсоқол ва Фаттоҳга очикчасига: «Мен ўйинда ютқаздим шекилли. Юқори Сазандан чиқиб кетишимга тўғри келади!» — дедим. Иккови ҳам қулоқларига ишонмай доврираб қолишди ва:

— Худо сақласин, бей, — деб жавоб беришди.

Жавоб самимий эди. Ҳатто, бу гап ўзлари истамаган ҳолда оғизларидан беихтиёр чиққанди. Демак, мен бу кишиларнинг ишончини қозонган эканман. Бу тушунча мени кечалари ўйлаб азоб тортишдан халос қилди.

Шу билан бирга оқсоқол бу воқеадан қишлоқнинг даъвоси йўлида фойдаланиб қолишни эсидан чиқармади:

— Ғам ема... Жуда бўлмаса, бу ўғриларни келган жойига жўнатасан... Ўзинг биз билан қолаверасан...

— Келган жойлари қаер? — деб сўрадим. Жавоб беришмагач: — Энди уларни ўзим олиб кетаман... Зотан, биринчи келган куним қаҳвахонада сўз берганман... Эртаиндинга ҳаво очилиб кетар, ҳаммамиз бирдан жўнаб кетамиз.

Иккови-да ташвишланиб, бир-бирига қарашди. Оқсоқол бу сафар очигини айтди:

— Сени юбормаймиз, зобитим.

Бояқиш юзи куйиб, қуролини ташлаганига эллик йилдан куп ўтган бўлса-да, буни сўзларкан, ўзини йигирма ёшдаги аскар, мен армиядан кетган бўлсам-да, ҳануз ўзининг зобити деб билаётган эди. Аскарлик нақадар қудратли асос ва маҳак тоши эди бу мамлакат учун!..

Шу билан бирга оқсоқол маҳаллий сиёсатидан яна воз кечмайди...

— Ундай бўлса, бу икки ўғрини қувиб юборамиз. Энди бунга хўп дерсан-а?!

Қуйи Сазан ҳайъатида худди шу таклифни қилишган, фақат Муслимни қурбонлик қўйдаи ажратиб, наригиларини менга беришларини айтган вақтларида ҳам «хўп» дедим. Аммо ҳозир вақт менинг фойдамга ишламаётгани учун «йўқ» дейдиган ҳолда эмасдим. Гуссамни кўпам ошкор қилиб ўтирмай:

— Қишлоқ шуни истаса, майли, — дедим.

Фаттоҳнинг шу лаҳзада қанчалик жиғибийрон бўлганини, тишларини қандай қисганини ҳеч унутмайман. Бирок у чурқ этмади. Фақат менга: «Униси зобитимнинг виждонига ҳавола!» — дер экан, худди ялиниб-ёлвораётганга ўхшарди.

Иккови ҳам бу ишнинг ўғри болалардан кўра мактабга зиёни тегишидан хавотирланиб, бир нарсалар дейишди, масалани бир бало қилиб босди-босди қилишни таклиф этишди. Бу бўладиган иш эмасди. Ҳеч кимга ўзимга қарши қурол бериб қўя олмасдим.

Шунинг учун халтани Зубайр билан Қамбарнинг елкасига ортдим. Муслим ва Чирик Алини ёнимга олиб, оқсоқол ва Фаттоҳ билан Ҳожи Рустамнинг қурғонига йўл олдик.

Ҳожи Рустамга бор гапни қандай бўлган бўлса, шундайича айтиб бердим. «Маккажўхорингизни олиб келдик, ҳожи афанди, — дедим. — Балки беш, ўн ҳовуч камроқдир. Мактабнинг омбори бўш бўлмаганида ўрнини тўлдирган бўлардим... Мана айбдорлар. Мен уларга энг оғир жазо бераман. Озиқларимиз бўлган вақтда ҳам уларни бир неча кун оч қолдираман. Сен ёшини яшаган, кўпни кўрган мусулмон одамсан. Бола не эканини яхши биласан... Истасанг, уларни кечир. Одам бўлсалар, савоби сенга тегади».

Ҳожи Рустам бир тўда бўлиб келганимизни кўриб, кўр-қиб кетган эди. Оқсоқол билан Фаттоҳ ёнимизда бўлмаганида, балки яна-да қаттиқроқ кўрқизи, эҳтимол юмшаши мумкин эди. Бироқ уларни кўргач, гўдайдди. Асдаъвони бир чеккага йиғиштириб, менга ситам утказа бошлади:

— Бир қоп маккажўхорини олиб келган бўлсанг, нима бўпти? Бу қароқчи шумоёқлар эрта-индин мени ўлдиришса, кейин нимамни қайтариб олиб келасан? Бизни ожизу нотавон деб ўйлаб, буларни нега устимизга олиб келдинг?.. Бу мамлакатда ҳукумат йўқми? Адолат йўқми? Адолат қилишларини истаيمان, адолат!

Бу ичи заҳарга тўлган чолнинг алаҳсирашидан бошқа нарса эмасди. Қирмизи кўса соқолининг ҳар бир туки титраб, овози гоҳ пасайиб, гоҳ йирқичникидек вишиллаб бўкиришда давом этар ва уни ора-сира йўтал тутарди. Бир йўталганида оғзидаги ясама тишлари учиб чиқди, икки қўли билан тутиб, яна ўрнига тикди.

Оқсоқол билан Фаттоҳ ўзларини тутолмай кула бошладилар. Жаҳл аралаш буни кўриб қолиб, уларга ёпиша кетди. Мен ўзимни босиб, бу хуружининг ўтиб кетишини кутиб туравердим. Бундан ҳам жаҳли чиқиб, яна менга ўтирилди: «Ҳақиқий қароқчи сен бўлсанг керак. Бўлмаса, бу ерни қароқчи уясига айлантирмаган бўлардинг. Жазосини берармиш! Сен кимсан-у, жазо нима? Қара, бу итларга жазони ўзим бериб қўяй, жазо қандай бўлишини ўзинг бир кўриб қўй!»

Мен Зубайр ва Қамбар учун Ҳожи Рустамдан узр сўрар эканман, Чирик Али шаҳар-қишлоқларда муаззинга шотир бўлиб тиланчилик қилган замонлардан мерос қолган хушомадгўйлик билан икки болани энсасидан тутиб, ҳожининг оёқлари остига тиз чўктирган эди. Улар чолнинг оёғини ўпиш учун унинг, ипга осилган қўғирчоқдек, тинмай ликиллаётган гавдаси тинчишини сажда вазиятида кутиб туришарди.

Ҳожи: «Кўриб қўйинг, жазо қандай бўлади?» — дея бош-кўзи демай, уларни ура кетди. Бу жазо худди театрда роль ўйнаётгандек, кулгили, калтак бўлса менинг қароқчиларим ҳар куни ўйнаган чоғларида бир-биридан ейдиган таёқдан қаттиқ эмасди. Калтак билинмагани учун ҳам

улар ҳануз намоз саждаси вазиятини бузмай ўтиришарди. Лекин Зубайрнинг оғзидан озроқ қон оққанини кўриб, ғалати бўлдим. Шунда мен ўйинга аралашиб эҳтиёжини ҳис қилиб, болаларни мушук каби, энсаларидан тутиб кўтариб, оёққа қўйдим.

Бир ишорамдан кейин оқсоқол, Фаттоҳ ва болалар бирданига кетмоқчидек бўлдик, шунда шўрлик Ҳожи Рустам бор овози билан: «Бу ҳарифлар мени қароқчиларнинг қўлига ташлаб кетмоқчилар!» — дея бақариб, қочмоқчи бўлди, эсанкираганидан эшикни топа олмади. Мен орқага қайтиб, табассум билан:

— Яхши, ҳожи афанди... Жўнатиб юборай десам хоҳамасанг, ташлаб кетай десам кўнмасанг! Мен рози бўлишинг учун нима қилишим керак ўзи? — дедим.

Ҳожининг ғазаби босилгани ва маккажўхори жойига қайтгани учун бу комедия ундай-бундай қилиб, тинчлик ва яхшилик билан тугади.

Аммо бунақа одам билан қайси комедия ҳам охирига етарди дейсиз?

## 14

Ўша кечаси хонамда ўтирган эдим. Барча захираларим каби, чироғимнинг керосини ҳам тугаган эди. Шам ҳам оз қолгани учун, жуда керак бўлмаса, ёқмасдим.

Шамол тўхтаган, атроф сукунат қўйнида. Болалар ётган хонадан кимлардир менга билдирмаслик учун жуда эҳтиёткорона, сассиз ва оҳиста чиқиб, хонам эшиги ёнига келишганини сездим. Ётмаганимни билдириш учун ўчоққа бир-икки ўтин ташладим ва йўталиб қўйдим. Шунда эшик очилиб, Муслим кириб келди, аскарчасига салом бериб:

— Афв этинг, зобитим, — деди.

Бу шунчалик кутилмаган бир иш бўлдики, икки кундан бери касал ётган болалардан бири ўлганмикан, деган хаёлга бордим. Фақат:

— Ухламадингми? — деб сўрадим.

— Ухламадим, бей, — деди. — Кўзимга уйқу келмаяпти.

Қоронғида эшик тирқишидан мўралаётган Чўманинг кўзлари ялтираганини кўриб қолдим, унга ҳам «Кир!» деганимдан сўнгра сўрадим:

— Хўш, нега уйқунг келмаяпти?

— Ҳожи Рустам сенга қарши чиқди. Шунинг учун ухлай олмаяпман.

Қисқа ва амрли оҳангда:

— Ҳожи Рустам ҳақ. Майли, бор, ухла!.. — дедим.

Шеф «ҳақ» дегандан кейин, Муслим «ноҳақ» дея олмайди. Итоаткорлик билан яна аскарий салом бериб, кетишга чоғланди, лекин вужуди бирданига илондай тўлғанди. У энди шу чоққача мен билган Муслимга ҳечам ўхшамасди.

— Ахир, у қанақасига сенга қўл кўтариши мумкин, зобитим? Мен чидай олмайман, ўлиб қоламан...

Шундай деб бирданига ҳўнграб йиғлаб юборди...

Ўчоқдаги олов сўнган эди. Муслимнинг юзини кўра олмаётгандим. Лекин зимзиё тунда қаттиқ алахсираётгандек улиган бўри одамникига ўхшаган қичқириқларини босишга уринаётганини сезиб турардим.

Бояқиш Муслим! Бугун эрталаб кулгили ғазаб ичида Ҳожи Рустам оқсоқол ва Фаттоҳга ташланиб, уларнинг кўкрагига кичкина қўллари билан мушт ёғдирар экан, менга ҳам хезланган эди. Урсин, нима қипти? Зотан, бу иш масхарабозликка айлангани учун, ҳаммамиз қотиб-қотиб кулаётган эдик. Бироқ устимга кўтарилган бу қўллар, бир исқирт нарсадек, мени жиркантирган эди. Бунга имкон бермаслик учун, бошқа не қиларимни билмай, унинг жиккак гавдасини икки қўлим билан белидан азот кўтариб, қўғирчоқ ўйнатгандек, ўнгу сўлга силкитган ва:

— Сен бизнинг отамизсан...Табаррук одамсан...Бизни айбга буюрмайсан, — дея соқолидан ўпиб қўйган эдим.

Фаттоҳ билан оқсоқол ичаги узилгудай бўлиб кулишганди. Бояқиш Муслим эса ашаддий тўдабозлик тушунчаси билан бу ўйинни ўзича тушунган, бир маъбуд каби дахлсиз шефга қўл кўтаришди, деб ўйлаган. Демакки, мен бу ҳаракатни жавобсиз қолдирганим учун унинг назарида маъбудлигим ва обрўйимни йўқотган эдим.

Тезда эҳтиётга асраб қўйган шамни топиб ёқиб, Муслимнинг юзидаги чўтир чуқурчалари ёшга тўлганини курдим. Бир исён олдида турганим муқаррар. Қизиқсиниб сўрадим:

— Ундай бўлса, нима қиламиз, Муслим?

Ҳеч иккиланмай:



— Мен билан Чўмага рухсат бер... Кўп эмас, бир неча соатга, тонггача... У ёғи билан сенинг ишинг бўлмасин, зобитим.

Нега рухсат сўраганини аниқлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ, Муслимнинг нигоҳлари ва тишлари бир неча соат ичида не иш қилиши мумкинлигини очиқ-ойдин кўрсатиб турарди. Ҳожи Рустамнинг қўрғонини бугун кўргандим. Соқчи итларига, йўғон темир панжараларига қарамай, уни ётган жойидан, Чўма тупроқ тагидан тутиб чиқарган ўша оёқ-қўлли жирканч ҳашаротлардек, судраб чиқишларига шубҳа йўқ.

Бу кичик қароқчиларнинг юрагида нелар борлиги энди менга беш қўлдай аён эди.

Истиқлол уруши вақтида Эгейдаги бир шаҳарчада тўқсон ёшлардаги бир албан қария билан танишгандим. Унинг бу ерларга қандай келиб қолганини ҳеч ким билмас эди. Масжид ҳовлиларида, қабристонларда тунар, ошхоналардан ортган нарсаларни ер, болалар унинг оғзига бир бўлак тешиккулча тиқиб, елкасига минишар ва тўрт оёқлатиб от каби чоптиришарди. Хуллас, бу одам ҳаяжон ичида ҳовлиқиб, не деганини, не қилганини билмайдиган кекса тентак эди. Фақат албан йўлбошчиси Исо Бўлатнинг байрам кунини тоғдан шаҳарга тушгани ва ўзининг унга байроқдорлик қилгани эсида қолган эди, холос.

Ҳамма нарса аралаш-қуралаш бўлиб кетган калласида шу воқеа, патефоннинг янги ва бутун пластинкасидек, аниқ сақланиб қолган эди.

Патефонни ишга тушириш учун Исо Бўлатнинг исмини айтишнинг ўзи кифоя эди. Шунда девникидай узун, меникидан ҳам баланд гавда аста-секин кутарилиб, оёққа қалқар ва ҳеч қачон бир сўзи ҳам ўзгармайдиган ҳикоя бошланар эди:

Олтин тугмали, заррин калта чакмон кийган, атрофида куёшда ялтираган қуролларини кутарган соқчилари бўлган афсонавий маъбуд тавсифи... Байроқдор кимдир, исми ёдимда йўқ, бу маъбудни ҳақорат қилмоқчи бўлганини кўриб қолади. Шунда у, шу ёшигача қандай бутун қолганига ҳайратга тушиладиган, йиртқичларникидек ўткир, оппоқ тишларини иржайтириб, қўрқинчли ҳайқирган, шундай ҳайбатли байроқдорга айланганки, таърифига тил ожиз: «Кўппак... Сен Бўлатга қўл кутаришга қандай журъат этдинг?!...»

Муслимнинг менга «чидай олмайман» деган вақтидаги ҳолатини узоқ-узоқдан ўша кишининг ҳолатига ўхшаган ва этларим тиканакланганини ҳис қилган эдим.

Катта қароқчиларнинг ҳаммаси шундай бўлса керак. Улар қонида енгилмайдиган қутуриш микроби бўлган ва тишлари иржайдими, қопмай туролмайдиган тоифадаги одамларки, каллаларидаги ҳақ ғоясини ўзларича биров ҳақорат қилди, тегинди деб билсалар, ҳамма ёқ остин-устин бўлиб кетса-да, ўч оладилар.

Муслимнинг ўзи бу болаларнинг шефи эди. Сўнгра ўз истаги билан янада устунроқ деб билган бир иродага бўйсунди. Бугун ўша Маъбуднинг обрўсига путур етказишганди. Уни қутқариб, қайтадан нуфузини кўтариш лозим. Акс ҳолда ўлган Маъбудга бандалик қилмайдилар.

Барча кучли эҳтирослар энг қолюқ каллаларда ҳам яхшими-ёмонми бир ғояга боғлиқ эканига шубҳа бўлиши мумкинми? Шундай экан, Муслимнинг калласидаги бу тушунчани ўзгартириш учун нима қилмоқ керак?

Шу лаҳзада унга берадиган амримга итоат қилишига ишончим йўқ. Яраланган Маъбудга итоат қилинмайди. Тазйиқ остида қасам ичирганим билан риюя қилмаса керак, балки қочиб ҳам кетар. Шу боис бошқа йўл топмоғим даркор.

— Айтайлик, менга инонмадинг, Муслим, — дедим, — шундай беадаблик қилдинг... Хўш, қўлга тушсанг нима бўлади?

Шундай деб сўрарканман, фақат кулимсираб қўйса керак, деб тахмин қилдим. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлди.

— Ўшанда нима қилишимни биласанми?

— ...

— Сен билан бирга ёки бир ўзим Бўзова Жиноят ишлари судига бораман. Бу ишга мен жазм қилдим, уни мен тайёрладим, дейман. Бу ёлғон ҳам эмас. Чунки бу ҳақда менга айтганингдан кейин оёқ-қўлингни боғлаб, ҳукуматга топширмаганим учун мен ҳам айбдор, сенга шерик бўлман. Сени шерикларинг билан бу ерга олиб келмаганимда, бу бояқиш чолнинг бошига бунақа иш тушармиди? Қара, яхшилаб ўйла...Демак, ҳақиқий қотил менман. Мени отиб ўлдиришларини эмас, дорга осишларини кўришни хоҳлайсанми?

Яхши тушунтириб, бу соддадил рухларга таъсир кўрсатмоқ қанчалик осон! Муслим яна бир марта «чидай олмайман», дея тўлғаниб, йиғлай бошлади.

Энди бир сўз ҳам илова қилишни лозим топмай, ёноғига шাপатилаб қўйдим. Чуманинг думгазасига енгилгина тепиб бир сакратганимдан кейин икковини ҳам ётоқхонасига олиб бордим ва донг қотиб ухлаб қолдим.

## 15

Лекин, барибир, ҳисоб-китобда янглишган эканман.

Эрталаб хонамдан чиқиб, Чирик Али навбатчига ўхшаб остонамда мени пойлаб турганини кўрдим. Қўлларида бир кўрпа бўхчадек боғланган.

— Муслим кетди, зобитим, — деди, — мен учун қўлидан ўпиб қўй деди. «Бей мендан рози бўлсин!» — деди.

Муслим бошқа гапларни ҳам айтганига ҳеч шубҳа йўқ. Мен бу гапларни билганим учун ишора қилиб, уни тухтатдим ва ичкарига олиб кирдим.

Бу кўрпа Муслимники эди. Ичида унинг мактаб либослари ва бошқа майда-чуйдалар. Совға қилган қалам-тарошимгача, нимаси бўлса, ҳаммасини қолдириб кетибди.

Чирик Али буларни битта-битта кўрсатиб:

— Мана, ўзинг санаб ол... Бўлдими, Бей? — деди.

— Бўлди... Уларни омборга олиб бор... Сен ишинга бор...

Муслимнинг бу тарзда чиқиб кетишини кутмаган эдим. Асли, бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Бунақа тоифадагиларнинг мустабидлигини ўзимдан биламан. «Чидолмайман» деганидан кейин ёнимда қолиши мумкинмиди? Бироқ ҳаммаёқни қор босиб, қиёмат қўпиб турган бир вақтда кийим-кечагини ҳам ташлаб қаёққа кетган экан? Тўғриси айтганда, буни сўрашнинг ҳам кераги йўқ. Шунга ўхшаш бир буйруқ олганимда, мен қайси йўлга кетаётганимни ўз-ўзимдан сўраганмидим? Муслимни тушуниш билан чекландим. Бу менга етарли эди.

Ҳеч нарса бўлмагандай, яна болаларни атрофимга йиғдим. Ҳар кунги машғулотиимизни бошлаб юбордик.

Улар мен билан ҳамма нарса ҳақида очиқ гаплашишга одатланган бўлсалар-да, ҳеч бири ҳеч нарса сўрамади.

Ёгаётган қор оёқ изларини босгунига қадар бирортасини ташқарига чиқармадим. Муслимни қидиргани кетди деб ўйламасликлари учун, ўзим ҳам улардан узоқлашганим йўқ.

Чошгоҳга яқин мактабга Фаттоҳ келди. Менинг индамаганимни кўриб: «Бола қочибди-да?» — деб сўради, сўнг-ра: «Жаҳаннамга кетмайдими... Ундан яхшилик чиқмас эди», — деб қўйди... Шундай деса-да, Фаттоҳ хафа бўлган, ранжиганга ўхшарди. Гапираркан дудуқланар, гапининг давомини унутиб қўярди.

Анча вақтдан кейин: «Ҳожи Рустамни огоҳлантириб қўйиш керак!» — деди. Лекин бирон гап бўлишига ўзи ҳам кўпам ишонмаётган эди.

Мен:

— Сизлар шовқин кўтармасдан бирон чора кўрсангиз бўлади... Аммо мен бирор иш қилмаса керак, деб ўйлайман, — дедим.

Фаттоҳга шундай кўрсатма берарканман, Муслимнинг иккинчи марта «чидай олмайман» деган вақтда қандай жизғанак бўлгани кўз олдимдан кетмасди.

Шуниси галатики, мен ҳам худди Фаттоҳ каби, кун бўйи дудуқланиб, паришонхотир юрдим. Бир иш қилаётганимда ва гапирётганимда бирданига кўз олдимда Муслим гавдаланар, ҳарчанд уринмай, уни эсдан чиқара олмасдим.

Кечаси қоронғи хонамда ўтирганимда Муслимнинг қиёфаси янада кучлироқ намоён бўлди, шунда унинг Ғариблардан совға қилиб келтирган шамларидан бирини ёқиб, китоб ўқий бошладим... Бу кеча йилнинг ялдо кечаси эди. Агар хиралик қилаётган хаёлдан ёруғликда қутулмоқчи бўлсам, барча эҳтиёт шамларимни ёқиб тугатишимга тўғри келади. Шуни инкор этмаслик керакки, бу ҳолат мен учун кутилмаган совға бўлди. Аммо совғанинг энг каттаси эрта тонгда кўриниш бериш учун бу узун тун қўйнида ҳозирлик кўраётган эди.

\* \* \*

Ҳар доим ётишдан олдин болаларнинг хонасини айланиб чиқишни одат қилгандим. Бу кеча бундай қилмадим. Қоронғида кирган вақтларимда ҳам тирсагини тўшакка, бошини кафтига тираб, қуш уйқуси ичида менга боқадим.

ган Муслимнинг жойини бу кеча бўш куриш менга малол келар эди.

Тўшагимда қўлларимни энсамнинг орқасида бирлаш-тирган ҳолда қуш уйқуси ичида ётарканман, нариги хонадан қандайдир шитирлашлар, шивирлашлар эшитилгандай бўлди. Ҳатто, бир марта ташқарига чиқиб келсаммикан, деб ҳам уйладим. Лекин чиқмадим. Қор тинган эди. Бугунга ўхшаш сокин кечаларда кўҳна биноларда бунақа овозлар эшитилиб туради. Шубҳани ортиқча деб билиб, ётган жойимдан жилмадим.

Эрта тонгда болаларнинг ҳаммаси ғойиб бўлган эди. Тўшаклар бўм-бўш. Фақат бир чеккада Бажақ билан Буви ухлаб ётибди. Кекса аёл болаларнинг чиқиб кетганини сезмаган ҳам.

Ташқарига чиқдим. Қор устидаги оёқ излари фақат бир йўналишда, сурув тартибида бир-бирининг орқасидан қаторлашган. Мен анчагача бу излар ортидан бордим... Давом этсам, топаман. Етиб олишимга шубҳа йўқ. Бу менинг вазифам ҳам. Давлат олдида масъулиятим бор. Бироқ бундан ҳам кучлироқ бир нарса мени орқага тортди...

Сурувни таканинг орқасига туширган савқи табиийни эркин қўйиб бериш керак. Бу номаълум, кучли қувватга нени қарши қўйиш мумкин? Қўлларимни чўнтагимга тикиб, подасини йўқотган чўпондай, секингина ортга қайтдим. Кўз олдимда фақат ҳаётимдаги ўша илк кунлар, ўзимга ўхшаган болалар ва итлар билан тузғиган ҳарбий қисм орқасидан эргашиб кетган вақтларим гавдаланади. Зотан, мен Муаллимлар мактабида бир оз фикр юритишга ўрганган, китоблар ва ўқитувчиларимга чин дилдан ишона бошлаган вақтларимда ҳам доимо шундайлигимча қолгандим. Бу болалар мени яхши кўра бошлаган, уларга яратган фароғатли ва ишончли деса бўладиган турмушга ўргана бошлаган эдилар. Шундоққина ёнларида қуш уйқусида ётарканман, менга билдирмай, бирданига, бир ёриқдан сизган сувдай, тош ичидан бош чиқарган майсадай, ўжарлик билан, сассиз чиқиб кетишлари менга бўлган ҳурматлари ва мендан ҳайиқишларининг меваси эди. Тарбия деб уларнинг дилини хира қилишнинг нима кераги бор? Эркин фарзандлар дея йўл четига айри-айри ташлаб кетадиган бўлгандан кейин, сурувни нега ўз ҳолига қўймаслик керак?

Бирок мен эҳтиёт шамлардан иккитасини ёқиб тугатдим дегунча, улар яна қайтиб келишди. Яна қандай кетган бўлсалар, шундай, сассиз, садосиз... Хоналарига кириб, ҳаммасини ухлаётган ҳолда кўрдим. Лекин бу ёлғондакам уйқу. Шамни битта-биттадан кўзларига яқинлаштирганимда кўзларини қаттиқроқ юмиб, сирни фош қилиб қуйишарди. Янада ғалатиси шундаки, ораларида Муслим ҳам бор. Бир сўз айтмай, ташқарига чиқиб, сукут ичида хонамга қайтдим. Шундан сўнгра атрофимдаги бор нарсаларни уриб синдиргим келди. Жанг вақтлари ғалаба нашидаси остида тева-рагимизда, оёқларимиз остида ўлган одамлар ва асирларни тепкилаган вақтларимиз бўлган. Аммо уларнинг ҳеч бирида бутунгичалик бахтиёр бўлмагандим. Бу мавҳум қалблар энди бутунлай меники, оёғим остида ётибди.

Муслимни қаердан топишди? Уни қайтиб келишга қандай кўндиришди? Буни сўрамайман. Сўраганим билан, балки ўзлари ҳам билмаслиги мумкин. Чўма тупроқ остидаги ҳашаротни қандай топиб чиқарганини айтиб бера олиши мумкинми? Инсон фақат онгли равишда ва ирода билан қилган ишига ҳисоб бериши мумкин. Бироқ уларга жазо беришни ҳам лозим топмадим. Жазо бир айбнинг қайта такрорланишининг олдини олиш учун берилади. Ҳолбуки, мен уларни қувсам ҳам, энди ёнимдан айрилмайдилар. Улар энди бутун борлиғи билан меники. Энди мен серкага айлангандим.

Бу воқеадан кейин кўп ўтмай, юқорида айтганимдай, Бўзовадан ёрдам келди, ҳаво билан бирга Ғариблар йўли ҳам очилди. Еб-ичиш ташвишимиз барҳам топди, ҳаётимиз изига тушди.

Чўма топган ҳашаротларга қадар еганимиздан сўнг, тагин қайнай бошлаган қозонимиз дастурхонимизни яна тўкин сарой дастурхонига айлантирди.

## 16

Дўстлашганимизга қарамай, Ҳожи Рустам мени тинч қўймаётган эди.

Бир куни менга маошларим билан вилоятнинг расмий мактуби ҳам келди. Мен Юқори Сазанда иш бошлаганимдан кейин синфлар қандай тозаланиб иситилиши, болалар

ҳаддан ташқари тўқис ҳаётга ўрганмасликлари учун нелар қилиниши лозимлиги каби масалалар юзасидан баъзи фойдали курсатмалар олган эдим. Бу туғридан-туғри берилган биринчи ва қўрқинчли буйруқ эди... Вилоят хизматимдан мамнун, лекин принцип жиҳатидан «ётоқли муассасамизни» методларга номувофиқ деб топади. Бунинг учун мактабга «маблағ ажратишга мавжуд қоидалар йўл қўймайди». Ундан кейин болалардан баъзилари бошланғич мактаб ёшидан ўтган. «Маълум ижтимоий чиқиши туфайли, ҳаммасини нормал бўлмаган болалар тоифасига ўтказмоқ ва махсус тарбия ва руҳан соғломлаштириш тартиботига тобе тутмоқ лозимдирки, маълум шартлар сабабли бунинг имкони йўқдир». Ниҳоят, бу бир қисми бошланғич таълим ёшидан ўтган, нормал бўлмаган ва мустақил болаларни нормал оила болалари билан аралаштирганимиз ошқор бўлгани каби, бу хусусда вилоятга қилинган шикоятлар ҳам бордир. Аммо яхши тарбиялансалар, мамлакат учун фойдали бўлишларига шубҳа бўлмаган бу ватан авлодларига вилоят ғамхўрлик ва мурувватни дариф тутмаслик қароридадир. «Болаларни ҳимоя қилиш», «Қизилой» сингари жамиятлар бугунга қадар бераётган ёрдамларида давом этажакдирлар. Ёши ва билими етарли бўлган болалар ишга жойлаштирилажакдир. Кичикроқларининг қўшни вилоятлардаги ётоқли мактабларга қабул қилинишлари хусусида лозим бўлган тадбирлар белгилангандир. «Бу қарорнинг мени ҳам мамнун этишига ва мукофотга лойиқ ишларимиз бундан кейин ҳам Юқори Сазан учун янада баракали бўлишига шубҳа йўқдир». Бунинг учун боғлиқ бўлганимиз Машали туманига мурожаат этилиб, болалар бир жандарм кузатувида илк восита билан вилоятга жўнатилмоғи вожибдир.

Бу буйруқнинг ягона хатоси шуки, Юқори Сазан Машалига тобе эмасди, лекин бу унчалик муҳим эмас. Зотан, узоқ вақт аскар бўлганим сабабли, мен учун фақат олган буйруғим муҳимдир. Шунинг учун «Юр!» амрини олгач, сабабини сўрамай қандай юрган бўлсам, ҳозир ҳам шундай қилдим: дарҳол эрта тонгданоқ майда-чуйдасини елкасига ташлаган болаларни Ғарибларга олиб тушдим, у ердан бир юк машинасига миниб, Бўзовага йўл олдим.

Шундай қилиб кичик тўда қаерга кетаётганини билмай, бир тонгда Юқори Сазан тоғини тарк этди. Бундан фақат оқсоқолнинг хабари бор эди, холос.

## 17

Бўзовада Фарҳоддан кўп нарсаларни билиб олдим. Муродбейнинг хотини Зунгулдақдаги қизиникида оламдан ўтган. Ўзи бошқа-бошқа шаҳарларда яшайдиган ўғиллариникига бир неча кунлик таъзия сафаридан кейин Бўзовага қайтиб келишини ёзган экан.

Бўзова Волийси, Маориф мудир ва вилоятнинг бошқа кўпгина катта амалдорлари алмаштирилган. Шуниси ғалатики, янги Волийнинг, ҳатто, янги Маориф мудирнинг менга юборилган буйруқдан хабари йўққа ўхшарди. Маълум бўлдики, бу буйруққа бошқа ҳужжатлар орасида, оддий бир ҳужжатдек қўл қўйдиришган. Ҳатто Волий: «Қорда, қишда бу ишнинг нима кераги бор эди, ўғлим? Нега болаларни ҳам, ўзингни ҳам қийнаб юрибсан?» — деб мени койиди. Маълум бўляптики, Бўзованинг апрелдаги юмшоқ қиши унга даҳшатли бўлиб туюлмоқда ва унинг Юқори Сазан қиши ҳақида тасавури ҳам йўқ.

Маориф мудир ёш йигит экан. Пишди, ниҳоясига етди дея унга беришган бу ишни принцип жиҳатидан тўғри деб топган ва ёшлигига бориб, ҳаяжонланиб, ёзувга яна бир нарсалар илова қилган. Ташкилий жиҳатдан уюшмаган қишлоқ мактабида ётоқли нонормал болалар билан қатнаб ўқийдиган оила болаларини аралаштириш педагогиканинг қайси қоидасига мос келади? Фақат Волий: «Ташқарида турволиб қиламиз, бажарамиз деганларга ишониб бўладими? Майли, бу бир дюжина ҳашаротни сиғдириш мумкин бўлган жойни топ-чи, кўрайлик!» — дегач, кўзлари пир-пираб, бурни титрай бошлади. Ташқаридан туриб қиламиз, бажарамиз деганларнинг ким эканлиги ҳам номаълум. Кимдан сўрасангиз, елка қисади. Бояқиш Фарҳод: «Эҳ, Муродбей бўлганида бу ишлар бўлмасди. Бу табаррук хотин ҳам зап ўладиган пайтини топган экан-да! Менинг хабарим бўлганида эди, у каби бақириб-чақирмасам-да, гапирган, ялиниб-ёлворган бўлардим», — дейди.



Фарҳод, аслида, менинг Юқори Сазанни тарк этишим ва бунинг натижасида Уққош афандининг қизини йуқотишдан хавотирланаётган эди.

Бу бечора Юқори Сазанга қиладиган баҳорги саёҳати учун ўзига янги костюм-шим ҳам тиктирган эди. Яна ундан эшитишимча, Истанбул газетасининг расми репортажи бўзоваликлардан бир қисмини ғурурлантирган. Аммо баъзи ҳафтафаҳмлар водийнинг бир четида вақти-вақти билан булутдай бир кўриниб-ғойиб бўлиб турадиган бу тоғда вилоятнинг бир яраси, айби ошкор бўлганидан ранжиган эмиш. Мен у ерда эканман, бу айбнинг икки куннинг бирида ўртага чиқиш хавфи бор. Уйқудаги илоннинг қуйруғини босишнинг нима кераги бор? Уларга қараганда, ҳамма гап менда эмиш. Лекин мен ишдан ҳайдаладиган бўлсам, газеталар бундан ҳам баттарроқ ғавғо кўтаришларидан кўрқаётган эмишлар. Бир аҳмоқ қудуққа тош отса, қирқ доно чиқара олмас экан. Бу ишда Қуйи Сазанликларнинг қўли бўлиши мумкинми, ажабо? Бўлиши мумкин. Бироқ бу ишнинг орқасида Ҳожи Рустам турганига шубҳа йўқ.

Чунки Маориф мудирлигида унинг бир нечта ҳамқишлоғига имзо чектириб юборган шикоят хати бор. Бошқа ҳеч гап бўлмаганида ҳам, ора-сира қаҳвахонасига бориб, қимор ўйнаганларга, рақи ичиб маст бўлиб, патефон мусиқасига рақс тушганларга ва жанжал қилаётганларга қараб қўйишимнинг ўзиёқ уни ҳадиксиратиш учун кифоя эди. Хуллас, Ҳожи Рустам ўз фирмасидан кўрқаётган эди. Демак, у ҳам ўзича ҳақ.

Биринчи куни рухсат олмасдан, дарсларни ташлаб шаҳарга келишимни қоидаларга хилоф деб топган ва дарҳол орқага қайтиб кетишимни хоҳлаган ёш Маориф мудирини кейин қолишимни истаб, мени хато ишга ундай бошлади. Чунки болалар шу ерда. Болаларни ҳимоя қилиш жамияти ва «Қизилой» уларнинг кундалик еб-ичишини таъминлашдан бошқа ҳеч нарса қилмаётган эдилар. Ҳатто, келгусида бунинг ҳам тўхтаб қолиш эҳтимоли бор эди.

Кекса волий ҳадеб: «Нариги вилоятлардаги ётоқли мактаблардан бирон хабар келдими? Бу болаларни жойлаштириш учун муносиб чора топдингизми?» — дея заҳарханда қилиб, йўталиб қўйди дегунча, Маориф мудирининг дили

сиёҳ бўлиб, ўзини қўярга жой тополмасди. Биргина Хавфсизлик бошқармаси бошлигининг: «Бу тийиқсиз каллаке-сарларни нима қиламан? Умарбейдан Оллоҳ рози бўлсин, буларни бир бало қилиб, тинчитиб юрган эди. Бу микробларни шаҳарга тарқатишнинг нима кераги бор?» — дея тўнғиллашининг ўзи ҳам унинг эзилиши учун етарли эди. Қани энди, буйруқни бекор қилиш мумкин бўлса эди?! Лекин тўғри қоидаларга ва янги педагогик негизга асосланган буйруқни бекор қилиб бўлармиди?

Бир ҳафтадан буён Бўзовада бош урмаган жойи қолмади. Болаларнинг кўпи волийнинг илтимоси ва бошқа катталарнинг ялиниб-ёлворишлари натижасида турли касб эгаларига топширилди. Муслим туманлар орасида қатнайди-ган юк машинага паттачи бўлди. Чирик Алига ҳам шунақа иш топиб беришди. Аммо у Узун Минорали масжиддаги муаззинга ёрдамчи бўлишни афзал билди. Собиқ қароқчининг азон ўқиши ғалати иш, албатта, лекин масжиднинг кекса муаззинида ҳақиқатан ҳам узун бўлган минорага чиққулик ҳол йўқ, устига устак овози ҳам чиқмайди. Шунинг учун маҳалладошлар қирқ йиллик хизмати сингган бу кексани кўчага чиқариб ташлагилари келмай, унинг урнига Чирик Алига азон айттиришни маъқул деб билдилар. Мудир ебичишини ўрта мактаб ётоқхонаси ҳисобидан таъминлаш шарти билан кичиклардан икки нафарини бошланғич мактабга жойлашга муваффақ бўлганидан хурсанд. Ҳеч бўлмаса, принципнинг озгинасига риоя қилинди.

Бу ишлар тамомлангач, бириктирилган жойларига бориб ҳаммасини кўрдим, бирор кичикроқ совға бериб, пешоналаридан ўпдим. Ундан кейин ўзим Юқори Сазанга қайтдим. Бу ишлар орасида яна Бўзова станцияси ва кўчаларида кезиб, исмини билмаган ўша икки соатлик қизимни изладим. Бир-икки эмас, бирданига ўн учта боланинг отаси бўлишимга сабабчи бўлган, оталикка юрагимда меҳр уйғотган ҳам ўша кичкина қизалоқ эди.

Энди Лайлақўғиллари қалъасида кечалари ёлғизман. Фақат Бажақ билан бувиси ёнимда. Кўпчиликдан фақат шу иккитаси қолган. Бундан ташқари Муслимнинг Уммихо-

ни... Кетганларни энг кўп соғинган ҳам Бажақ бўлса керак. Катталардан кунига беш-ўн марталаб ейдиган таёқ хуморини негадир ҳеч унутолмаётган Бажақ доимо хачирнинг ёнида. Бувининг тез-тез: «Жувонмарг, ҳайвонни тинч қўй. Тепиб майиб қилади!» — деб бақирганини эшитаман. Уммихон Бажақни одам ўрнида кўрмагани учун бўлса керак, тегажожликларига чидайди, ёлғондакамига тишламоқчидек, тепмоқчидек бўлиб, вақтини чоғ қилади.

Менга келсак, бу ишга унчалик кўп эътибор берганим йўқ. Ҳарбий хизматда эканимда бунақа айрилиқларга анча ўрганиб кетганман. Жанг вақтларида қучоғимда жон берганлардан айрилиш, гарнизонларини ўзгартириб, бошқа жойларга ёки ўз юртига кетганлардан айрилиш... Бу аскарлик ҳаётига хос ўзгармас ҳодиса... Денгизнинг қирғоққа урилиб йўқ бўлган ва ўрнига янгидан келадиган тўлқинлари... Баъзи кечалари аскарларнинг узун ва текис йўл бўйлаб алоҳида бўлинмалар ҳолида қўшиқ айтиб ўтишлари, устбошини чанг босган айни аскарларнинг айни қўшиқни айтиб, яна такрор-такрор ўтишлари кўз олдимида жонланаверади. Шундай қилиб, болалар тарқалиб кетганидан мен бирданига бўшаб қолган гарнизонни кўриб, ўткинчи маҳзунликка тушгандай бўлдим, холос. Бир томондан, бора-бора борлиғимни чулғаб олаётган ва чўчитаётган бир боғни ечиб қутулганимга хурсанд бўлаётган эдим.

Кетганларнинг ўрнига янгилари келаётганди. Мени ёқтирмаган кишилар оғир кунлар машаққатларини баравар тортганим ва уларга қилган майда-чуйда хизматларим туфайли менга ўргана бошлаган эдилар. Энди мендан шубҳаланмай қўйгандилар. Улар ҳам деярли Фаттоҳ каби кишилар эдилар.

Оқсоқол ва Фаттоҳ бошчилигидаги ҳамқишлоқларнинг бир қисми мени болаларнинг тақдиридан хафа бўлиб, Бўзовадан қайтиб келмас, дея чўчиган эканлар. Қўйларини суруви билан кўтарасига яхши баҳога сотган чўпондай хурсанд қайтганим ва болаларнинг номини тилга олмаганим уларга қаттиқ таъсир қилди. Бу сафар уларнинг ўзлари болалар тўғрисида сўзлай бошладилар.

«Яхши бўлди, қутулдик!» — деганлар чиқса, жонлари сиқилиб, терс муомала қила бошладилар. Фаттоҳ билан оқсоқол сингари, уларнинг болаларга чин юракдан ачина-

ётганларини ҳис қилардим. Болалар қочаркан, қуро­лар­ни ўғирлагани ва Қуйи Сазан ҳайъати олдида бунга очиқ иқ­ро­р бўлгани уларни қаттиқ ранжитган эди... Юқори Са­зан­ликлар, ҳатто, анча вақт яширин қуро­лар­ни топиш учун тоққа жандармлар бостириб келишини кутишганди. Биз­нинг масалада Ҳожи Рустамдан қаттиқ жаҳллари чиққа­нини яширмаётган ҳам эдилар. Бўзовага жўнатилган ши­коят мактубидан уялишар, Ҳожи қарздорларига зўрлаб имзо қўйдиргани ҳақида қасам ичишарди.

Фаттоҳнинг оғзидан бир марта: «Биз қайси дардимизни дея пасткашлик қилдик?» — деган гап чиқиб кетди. Озиқ­ов­қат келган вақтда баъзилар ўзлари кутганчалик мамнун бўлмаганликлари назаримдан қочмаган эди. Бу сўздан кейин бунинг сабабини тушуниб етдим.

\* \* \*

Юқорида айтганимдай, Дурсуннинг ёрдамида хонамни мактаб хонасига ўхшаш қилиб жиҳозлагандим. Столим, жавоним, этажерка вази­фасини ўтайдиган тоқчаларим бор эди. Бир четда йиғма аскарий кроватим турарди.

Умрим бўйи танҳо яшаганман. Мактабда ёлғиз, ҳатто, жанг бўлмаган вақтлари катта армия ичида ёлғиз яшаган­ман... Ҳозир ҳам эшик-деразалари ёпиқ хонамда кечанинг бу соатларида ўз устимда ёлғизлик тажрибасини ўтказает­ган, бу менга бошқача бир лаззатдек туюлаётган эди. Доим ёнимда олиб юрадиган дафтаримдаги расмлар энди у ер­бу ерда чизган қораламалардан иборат эмасди. Энди расм­лар устида узоқ ишлаётгандим. Бу борада Бўзовадан кел­тирган сувбўёқлар ва рангли қаламлар ягона бойлигим эди.

Ширинлик деб ўйлаган Бажақ уларни ялаб кўрган, буни оғзи ва тилидан билиб олгандим.

Хонамнинг деворлари бора-бора кўргазма тусига кира­ётганди. Тоғ манзаралари алоҳида, рангли бўлиб, деворла­римдан жой ола бошлаганди. Кейин Фаттоҳ, оқсоқол, Юз­боши ва Юқори Сазаннинг хўмрайган одамларидан бир нечтасининг, улардан ташқари энди мактаб учун хотирага айланган иккита болакайнинг расмларини узоқ ишлаб, та­момлаган эдим. Булар орасида исмини билмаган кичкина қизалоқнинг ҳам расми бор эди. Қўлида тос билан қудуқ-

дан менга сув олиб келаётгани, дуконлардан олинган янги кийимларида ҳайинчақда учаётгани, поезд орқасидан йиғлаб чопаётгани тасвирланган эди...

Мен қизча ўн ёшга, сўнг ўн беш ёшга киргач, чеҳраси ва қомати қандай ҳолга киришини ўйлаган, сўнгра бу ҳолатларни алоҳида-алоҳида чизган эдим.

## 19

Баҳорда, яна қалъадаги энг оҳишта шитирлашларни ҳам эшитиш мумкин бўлган бир сокин тунда Уммихоннинг кишнаши қулоғимга чалинди. Бу ҳамишагидай эмас, балки инсон овозидай узук-юлуқ, гоҳ кучайиб, гоҳ пасайган бошқача кишнаш... Боққа чиқиб, унинг атрофига тўпланган катта-кичик кўланкаларни кўрдим.

Булар Бўзовага ташлаб келган болаларим эдилар. Яна ҳаммаси биргалиқда, яна сассиз-садосиз ёнимга қайтиб келишганди. Фақат Шоҳин йўқ. Бояқиш Бўзовада яна касаланган. Чўма билан бир темирчининг устахонасида ишлар экан, мазаси қочиб, анча ётган, кейин устаси уни Чўманинг елкасига ортиб, касалхонага жўнатган. Шоҳин бир неча кундан кейин ўша ерда вафот этган. Чўма кечалари устасининг уйидан қочиб, касалхона деворидан ошиб утиб, уни кўргани бориб турган.

Касалхона навбатчилари дўппослаб, ташқарига чиқариб ташлайверишган. Лекин уни бутунлай ҳайдашнинг удасидан чиқа олмаганлар. Охири Чўма печкаларга утин ташшиш, йўлкаларни супириб-сидириш каби майда-чуйда ишларни қила бошлагач, ўзларини кўрмасликка олишган. Шоҳин қазо қилган кечаси унинг ёнида бўлган, эрталабгача бирга ётган.

Эртасига тонгда болаларнинг ҳаммаси усталарининг ёнидан қочишган. Муслим ўз пулига бозордан кафанлик сотиб олибди, Чирик Али қабристонда тиловат қилибди.

Шаҳарнинг узоқ маҳаллаларида эканликларига қарамай, бундан қандай хабар топиб, бир жойга тўпланишган, ўзлари олдиндан келишмаган бўлсалар-да, анча вақтдан кейин яна қандай қилиб Бўзовадан қочишган, ҳеч бир тўсиққа учрамай Юқори Сазанга қандай келишган? Вақ-

ти-вақти билан бошимизнинг устидан учиб ўтадиган турна карвонлари қандай қилиб бир жойга йиғилганини, қандай уюшиб, парвоз қилганини сўрармидик?

Шу тун уларни, ҳаммаси бирдан қочиб, сунгра Муслимни олиб келишган кечадаги каби, ҳеч нарса демай ўз жойларига ётқиздим, Муслимни яна ўша бурчагида, ёшли ва оташли кўзлари билан менга қараган кўйи қолдириб, хонамга қайтдим.

Болалар хонага, ичкарида бир бемор ёки ўлик бордай, шу қадар сассиз киришган ва бу сассизликда шунақа бир нарса бор эдики, уларнинг қайтганини билган Буви билан Бажақ ҳам бу руё олдида тошдай қотиб қолишганди.

Улар яна мен билан яшайдиган бўлганликлари учун девордаги расмларни битта-биттадан тушириб, жавонимга жойлаштирдим. Фақат сўқир кўзи ҳорғин ва узоққа тикилган Шоҳиннинг расмини жойидан олишга қўлим бормади. Унинг ва исмини билмаган қизалоқнинг илк расми ака-сингил суратидек, ёнма-ён қолди. Бу чеҳраларда ҳақиқатан ҳам икки қардошдек бир-бирига ўхшашлик бор. Расмлар бир қаламдан чиққан, нималарнинг таъсири остида мен уларни ана шундай ўхшаш деб билган ва чизган эдим, билмадим. Агар хаёлпараст одам бўлганимда, бу икки бола ҳақиқатан ҳам бир-бирини йўқотиб қўйган икки қардош бўлган ва тақдир уларни мен билан айри-айри учраштираган, деб ҳукм чиқарган бўлардим.

\* \* \*

Ўша кунлари Фарҳоддан мактуб келиб қолди. Мактубда анча гаплар ёзилган эди: болалар бозор ва атрофдаги маҳаллаларда усталарга бириктирилгандан сўнг ҳеч ким уларни сўраб-суриштирамаган ҳам, ҳолидан хабар ҳам олмаган... Ўзи баъзан уларни бориб кўриб турар экан... Ҳоллари ҳечам яхши эмас экан... Усталар уларни қулдай ишлатсалар-да, мамнун бўлмас, тинмай урар эканлар. Тўғриси-ни айтганда, улар ҳам тек турмас, бу жазодан ортиғига ҳам муносиб эмишлар... Ҳукумат полициянинг ашаддий жиноятчилар дафтарида сурати ва ёки бармоқ изи бўлган бу болаларни усталарга имзо чектириб топширгани учун,

уларнинг ҳам аҳволи нозик эмиш... Болаларни кўчага чиқариб ташламасликка ва хатти-ҳаракатини назорат қилишга мажбур эмишлар... Бозор ёки хонадонлардан бирон нарса ўғирланса, кўчаларда тош отиб ойналарни синдиришса ёхуд машиналарнинг балонларини ёриб кетишса ва шунга ўхшаш воқеалар содир бўлса, биринчи навбатда болалар ушланиб ва дўппосланар эмиш... Қолаверса, улар кўчага чиқиш тақиқланганини икки пулга олмай, икки куннинг бирида устахоналаридан қочиб чиқиб, маҳалла болалари билан уришишармиш... Уларнинг ор-номусли оилалар болалари билан, ҳатто, гаплашишлари ман қилинган бир вақтда, уришишлари маҳаллаларни жонидан тўйдирган эмиш... Бир марта боласи калтакланган бир ота ғазабдан қутуриб, қўлига таёқ олиб, темирчининг устахонасига чопган, устаси намозга кетгани учун сандонда ёлғиз ишлаётган Чўмани калтакламоқчи бўлган... Автобус талончиси бўлган зумраша қизиган темирни ураётган чўкичи билан кап-катта одамнинг бошига солган... Одамлар Чўмани тошбўрон қилишига сал қолган... Яхшиямки, полициячи қўлидан ушлаб зўрға қорақўлга олиб кетган...

Устаси: «Бу қароқчининг менга кераги йўқ... Менга тинчлик керак!» — деб оёқ тираган эмиш... Аммо янги олган шогирди темир қиздираркан, босқонни Чўмадай босолмаган, бунинг устига шогирднинг отаси боласининг ҳунар ўрганиши билан кифояланмай, ҳафтасига пул талаб қилган, шунинг учун уста икки кун ўтмай Чўмани қорақўлдан қайтариб олиб келган. Ҳатто, муаззин ёрдамчиси Чирик Али ҳам қандилларнинг ёғини ичади, деган айб билан сўроқ қилинганини Фарҳодга айтиб, «Юқори Сазан омборининг калити менда турарди», — дея йиғлабди...

Муслимга келганда, юк машинасида жуда яхши ишлаб юрган экан, лекин бир қишлоқи йўловчи билан орасида «пулни бергандим-бермагандинг» деган ғавво чиққанида шофер йўловчининг ёнини олган. Шунда Муслим бўйнидаги пул солинадиган сумкачасини ва устидаги чарм камзулини отиб, машинадан тушиб кетган...

Шуниси ғалатики, Бўзова полицияси шаҳарда уларга доим кўз-қулоқ бўлиб тургани ҳолда, уларнинг ҳаммаси бирданига кетиб қолгач, қидирмаган ҳам...

Фарҳод мактубида: «Буларга Мурод оғажонимнинг йўқлиги сабабчи бўлди», — дея қўйинган ва кейин у ҳақдаги хабарларни ёзган эди. Қайтишда ўғилларининг бириникида қолган, кейин анчагача касалхонада ётган... Болалари ва танишлари Анқарада қолишни кўп илтимос қилишган... Рози бўлмаган... Бир неча кундан кейин Бўзовага келиши ҳақида вилоятга телеграмма, Фарҳодга катта мактуб келган.

Бўзова полицияси қочоқларнинг изига тушмаганди, лекин бу ҳақда хабар бериш менинг бурчим эди. Бўзова вилоятга бир мактуб йўлладим ва жавоб келмагач, иккинчисини жўнатдим. Яна жавоб йўқ. Балки волий ҳам, Маориф мудири ҳам тағин бу ҳақда бош котиргиси келмагандир.

Ундан ҳам ғалатиси шу эдики, бу дафъа Юқори Сазанда болаларни ёмон қаршиламадилар. Вайсаётганлар бор эди. Бироқ Фаттоҳ ва оқсоқол бошчилигидаги гуруҳ, уларни тийиб қўйгани ўз-ўзидан тушунарли эди.

## 20

Баҳордан кейин ёз, ёз охирига қараб яна Муродбей билан Фарҳод келди.

«Бечора Юқори Сазанда қандай ўзгариш бўларди?» — дейилиши мумкин. Жуда кўп... Бошдан ўтказган қишимиздан сўнг баҳор ва ёзнинг қандай тароватли бўлганини билсангиз эди...

Ёнбағирларни тоғ устига қадар майса қоплаган, орасида лолақизғалдоқдан мойчечаккача турли чўл гуллари, Фаттоҳнинг хўдани сингари, озгина туз сепилса, жуда ейишли бўлган ўтлар ва кўклар бор. Яна қушлар ва ҳайвонларга ҳар томонда тузоқлар қўйилган эди. Энди ҳар томонини бемалол кеза бошлаганим ертўлалар ораси аёлларга тўла, сайр қилишади, ҳатто, қўшиқ куйлашади. Қишлоқ ташқарисига чиққан болалар яланғоч қоринлари билан қояга тирмашиб, маймунжон катталигидаги тоғ узумларини сўриб, яна жонлана бошладилар.

Қиш вақтида бошидан ўтказган кулфатлар ва хасталик Муродбейни ичидаги заҳарлардан фориг этган, яна Истиқлол уруши йилларининг Муродбейига айлантирган эди. Лекин Фарҳод бу ёзда жўшқинлик ва тентакликда уни ора йўлда қолдириб кетди. Ўтган ёзда қалбига қандай тушга-



нини биз, ҳатто, ўзи ҳам билмайдиган уруғлар бу қиш Бўзовада унга тинчлик бермаган эди. Бунда Муродбейнинг роли катта бўлганди. Муродбейнинг ҳеч кимникига ўхшамайдиган тамоман бошқача далиллиги Фарҳоднинг уюшиқ руҳини ларзага солиб, қаттиқ таъсир қилган эди. Шўрлик йигит уни бирданига йўқотиб, ёлғиз қолгач, бутунлай ақлдан озаёзди.

Муродбейнинг йўқлиги Фарҳод учун Бўзовани яшаб бўлмайдиган жойга айлантирган, қачондан бери оддий ва босиқ котиб қиёфаси остида яширинган, бир жойда икки йилдан ортиқ қолишига имкон бермайдиган ўша қочиб қутулиш эҳтиросини тамомила қутуртириб юборган эди. Қиши қандай бўлишини билмайдиган Юқори Сазанга не қилиб бўлса-да, жойлашиш фикри бутун борлигини қамраб олганди. Муродбей билан энди билсак, тоғда, ҳатто, қушлар ҳам учмайдиган кунларда Бўзовадан Юқори Сазанга турли-туман мактублар ва ҳадялар почта орқали учирилган экан, яъни бизни бу ишлардан ғофил қолдиришган эди. Мен фақат бир неча марта Юзбошига уруғлик келганидан хабар топган эдим. Лекин Ойшага ҳам совғалар ва яширин мактублар жўнатилган экан.

Муродбей билан бир-биримиздан: «Не қиламиз?» — деб сўраймиз. Фарҳодни Ойшага уйланиб, Юзбошининг кўрғонига ва ерига жойлашиш фикридан ҳеч нарса қайтара олмайдди.

Юзбоши яна қанча яшаши мумкин? Агар келиша олмасак, чиқиб кетамиз, бироқ қандай қилиб бўлса ҳам, у билан келишув йўлини топаман, дейди...

Муродбей мендан мадад кутиб:

— Бу йигит далиллик борасида мени мот қилди... Не ҳам қилардик, айтганини қиламиз, — дейди.

Фаттоҳни ёнимизга олиб, Юзбошиникига совчиликка бордик. Айтганимдек, олдиндан барча тайёргарлик ишлари бажарилгани учун, иш ҳамирдан қил суғургандай битди, бечора: «Майли, мен ундан яхшироқ ўғил топармидим?» — деди. Шўрлик Фарҳод натижа шундай бўлишини олдиндан билган бўлса-да, юраги пўкиллаб ўтирарди. Жужунчасининг чўнтагидан иккита нишон узуги чиқарганини кўрган заҳоти, ҳоҳолаб кулиб юбордик. Муродбей ҳар доимгидай, уни қўлларидан силталаб: «Юзбоши сени ҳайдаб юбор-

са, бу узукларни не қилган бўлардинг, Фарҳод?» — деб сўради. У ғамгин илжайиб: «Не ҳам қилардим? Икковини ҳам бармоғимга устма-уст тақиб, беваман деб юраверардим!» — деди. Узуклар шу куниеқ тақилди, тўй келаси баҳорга қолдирилди.

\* \* \*

Лайлакўгли қалъасига бу йил гузал мавсумдан ташқари, бошқа фойдали нарсалар ҳам насиб бўлди. Муродбей Анқарада касалхонада ётган вақтларида ҳам Юқори Сазан учун очган кампаниясини тўхтатмаган эди. Анқарада, кейин Бўзовада расмий идораларга мурожаат қилган, айнаи вақтда Анқара, Истанбул ва бошқа вилоят марказларига Юқори Сазанга ёрдам кўрсатиш ҳақида мактублар ва турли илтимосномалар жўнатган. Бу сафар Юқори Сазанга катта-кичик ёрдамларнинг кети узилмаётгани кўп яхши бўлди.

Муродбей болалардек қувониб:

— Яна келади, — дейди, — бир Сазанга ёрдам қилиш билан барча Сазанликларни қутқардим дея виждонларини юпатадиган яхши инсонлар йўқ эмас дунёда... Идораларнинг принципи ҳам шундай эмасми? Бир шаҳарчанинг кўзга ташланадиган жойида ўн икки ўринли болалар касалхонаси қурдик... Ватан фарзандларини қандай қутқарганимизни кўряписизми?.. Энди оёқни узатиб, маза қилиб ухлашдан бошқа иш қолмади...

Бундан ҳам муҳимроғи шуки, расмий идораларда ҳам Юқори Сазан мактаби ва қишлоғининг нуфузи ортган эди.

Еб-ичишдан қайғу йўқ, Қиш менга: «Ғофил қолдим!» таронасини такрор айттирадиган кунлардан қўрқмасам, ҳолимиз бундан ҳам яхшироқ бўлган бўларди.

Муродбей билан ҳар доим икки Сазан даъвосини эслаймиз. У гапиради, мен доимо жим ўтириб тинглайман. Фаттоҳнинг бу тепалиқдан Қуйи Сазанга йиртқич қушдек тикилишини этларим тиканак бўлиб кузатган кечадан ва икки Сазан орасидаги хун даъвоси ҳикоясини айтиб бериш учун мени ўша кўримсиз ғорга олиб борган кундан эътиборан мен бошқача одамга айланган эдим. Ҳеч кимса, ҳатто, Фаттоҳнинг ўзи ҳам менинг Юқори Сазанликка айланганимни билмайди, бўри одамларнинг руҳияти менга

ҳам ўз таъсирини ўтказган эди. Калламни қандайдир хуфия тариқат сири билан тўлдириб, тақа-тақ қулфлашган. Болаларни Бўзовага ташлаб қайтганимдан сўнг Лайлак ўғиллари қалъасида танҳоликда ўтказган узундан-узоқ кечаларда қўлим расм чизар экан, калламда фақат ўша гап бўлган, менга таъсир этганини айтганим, янги руҳият аста-аста ривожланиб, бутун борлиғимни қоплаган эди. Ҳа, энди мен улардан бириман. Фарқимиз шуки, биргина мен тариқатнинг бошқа қўлига мансубман. Уларни ҳеч қачон сотмаслигимга шубҳа йўқ. Бироқ ўзим тарафдор бўлган томоннинг барча дард-аламлари ва исёнларини ҳис қилган ҳолда, бу икки ҳудуд орасида бир куни албатта қўпадиган қиёматнинг ўртасига ҳаммасини тўхтатадиган Сулҳ пайғамбари каби отилиб киришнинг чорасини қандай топиш мумкин?

Шунинг учун бўлса керак, фақат Бўзовадан қайтган кичик қароқчиларгина эмас, мактабдаги бошқа болалар ва мактабнинг ўзи ҳам назаримда ва кўнглимда иккинчи ўринга ўтиб қолган, ҳатто, йўқдай эди. Мен энди болаларнинг қалбига эккан уруғлари, ким билади, қайси узоқ келажақда униб чиқиши ва мева беришини кутиб ўтирадиган мактаб ўқитувчиси эмасман, бир-бирига чегарани ёпиб қўйган икки қардош Сазан орасидаги бу тепада ёлғиз ўзи кузатувчилик қилаётган навбатчи аскар, улар орасида эртамикечми рўй берадиган қиёматда умридаги энг катта жангга ҳозирланган жангчиман.

Муродбей сўйлар экан, мен Юқори Сазаннинг хафа одамлари сингари, бошимни ён томонга бураман ва жим ўтираман. У менинг ўзига пинҳон ягона тарафдоримдир. Лекин у кўнглимдан ўтганларни сирли сезгирлик билан пайқагандай:

— Бу қардош қотилларнинг олдини тўсиш учун нима қилмоқ керак? — деди. — Бу тоғ пайдо бўлибдики, унинг одамлари ўз ҳаётини ўзлари ташкил этганидек, ўз урф-одатларига ҳам ўзлари риоя қилишади.

Ер жанжаллари, хотин жанжаллари, мол-мулк ва, билмайман, яна қанақа жанжаллар бўлмаган бу ороларда... Кейинчалик бу ерларда катта-кичик давлатлар пайдо бўлди. Уларга: «Қўриқлаш вазифаси ҳам, адолат ўрнатиш вазифаси ҳам энди менда», — дейилди. «Бундан кейин бу ишларни қилишга уринсанг, жазоланасан!» — дейилди. Қан-

дай гўзал! Бундан кейин эшик ва қуролнинг не кераги бор? Оёғингни узатиб, айшингни суриб ётавер!.. Аммо бу гапларни айтганларнинг ўзлари ҳимматга муҳтож боболар эдилар. Янглиш, пала-партиш тадбирлари билан бу ишнинг урдасидан чиқа олмадилар, қилган ишларининг жуда кўпини ёмон бажаришди, янглишдилар, хато қилдилар. Қуйи ва Юқори Сазанда заҳар-заққумга тўла қат-қат конлар пайдо бўлди. Вақти-вақти билан Сазанларда томири бу конлардан сув ичадиган заҳарли мевалар етишди. Адолатга путур етиши, адолатнинг чала-чулпа бўлиши унинг ҳеч бўлмаслигидан-да қўрқинчли ва таҳликалироқдир, Умар.

\* \* \*

Бўзовада иккинчи қиш анча юмшоқ келди, қорни фақат қаршидан ва узоқдан бизнинг Юқори Сазан тоғининг тепасида кўрган водий қишлоқлари ҳеч қиш кўрмай баҳорга чиқиш умидида эдилар. Бироқ февралга келиб, қаҳратон қиш яна кучини курсатди. Бунинг устига қиш кўпроқ водийни ўз забтига олган эди. Биз Юқори Сазаннинг ҳеч кам бўлмайдиган қорлари ичидан водийни, кучли бўрон остин-устин қилган бир денгиздай, томоша қиламиз. Лайлакўғиллари қалъасида ҳам, қишлоқ кулбаларида ҳам бу йил унчалик қаҳатчилик йўқ. Лекин бу гал ҳам, ўша сизга айтганим, даҳшатли касаллик устимизни босди. Ўлим кўпайгандан-кўпайганини кўриб, чидай олмадим. Бултур қишда доя қидириб Қуйи Сазанга тушганим сингари, бу қишда доктор излаб Тўрғайга боришни ўйладим. Бу жуда машаққатли йўл. Бироқ Муслимнинг Уммихони менга унчалик қийинчилик торттирмай, бу ергача олиб келди. Ўтган йили тойчоқлигида Уммихондан катта умидлар қилгандим, умидларим пучга чиқмади.

Эртагим шу ерда ниҳоясига етди, доктор. Эртага сизни Уммихон тоққа олиб чиқади.

\* \* \*

Тўрғай доктори болалардек қувониб, Умарни қучоқлади, ҳаяжондан овози бўғилиб:

— Қанақасига?! Уммихон шу ердами? Демак, мени Юқори Сазанга у олиб борар экан-да? Ундан кейин Муслимни

ҳам кўраманми? — дея илова қилди ва буларни сўзлар экан, қаттиқ қисган кўзларидан бир нечта томчи ёш сизди.

— Яна йиғлаб, шарманда бўлишдан чўчиётганим йўқ. Лекин энди бутунлай бошқа нарса учун йиғлаяпман. Бу худди эртакка, тушга ўхшайди, Умар. Ҳамма ҳам туш кўради, уйғонади. Менинг тушим уйғонганимдан кейин ҳам давом этадиган бўлди. Демак, мен ҳам икки кундан кейин шу эртакнинг қаҳрамонлари орасида бўламан. Мен ҳам энди сизларданман. Лайлакўғиллари қалъасида тунайдиган бир неча кечада бўри одамнинг улиганини ўз қулоқларим билан эшитаман. Мени мана шу нарса ҳаяжонлантиряпти.

## ЭРТАКНИНГ ОХИРИ

Юқори Сазанда учинчи куз... Лайлақўғиллари қалъасида катта ўзгаришлар содир бўлган. У энди бутун туриш-турмуши билан Бўзова қишлоқ мактабларидан унчалик фарқ қилмайди. Ҳатто, айримларидан кўра бойроқ ва кўркамроқ. Муродбейнинг таъбири билан айтганда, мактабга каттагина лотерея ютуғи чиққан ва бу ютуқ унинг газеталар орқали кутарган шов-шуви мевасидир. Тоғ бошидаги қароқчилар қалъасида Америка гангстерларидан ҳам ўтиб тушадиган кичкина қароқчилар билан ташкил этилган мактаб, қаттиқ қишларда чор тараф билан алоқалари узилган, қўрқинчли қоялари ва жарликлари билан ҳақиқатан ҳам Ой мамлакатига ўхшаган, бизнинг дунёмиздан четда қолган Юқори Сазан тоғи, кўрсичқон уяларидан фарқ қилмайдиган ертўлаларда яшайдиган, оч қолди дегунча пичоқ ва болта кўтариб, тоғдаги бўри галаларига ҳужум қилган, қор босган тупроқни элаб, ейиш учун ҳашарот излаган одамлар, бир қўрғонда Султон Ҳамид томонидан берилган унвон ва нишонларни тақиб юрадиган, ёлғиз ўзи жаз оркестри барпо этган ёғочоёқ мусиқачи Юзбоши ва яна анча нарсалар...

Буларнинг ҳаммаси Муродбейнинг ҳануз усталик билан давом эттираётган қизиқиш уйғотувчи рекламаларидир. Булар фақат хаёлпараст ва саргузашт ишқибозларигагина эмас, жиддий давлат идораларига ҳам озми-кўпми ўз таъсирини ўтказган. Яна Муродбей айтганидек, «йўл қулай ва яқин бўлса», Улутоғ ва Абант каби, бу ерларга ҳам туристлар келиши мумкин. Америкага қочиш учун кема омборхонасига яширинишнинг уддасидан чиқа олмаган болалар ҳозирданоқ келиши мумкин. Қуйи Сазан йўли доимо ёпиқ бўлгани учун, Ғариблар устидан ора-

сира карвон бўлиб бозорга тушган аёллар сотадиган тўр, белбоғ, пайпоқ каби майда-чуйда қўл ишлари «Сазан иши» дея харидоргир бўлаётган, ҳатто, водийнинг бошқа айрим қишлоқларидагилар ўзлари туқиган нарсаларни ҳам «Сазан иши» деб Бўзова ва бошқа жойларда сотаётган эдилар.

Хуллас, Лайлакўриллари мактабидаги фаровонлик қишлоқдаги кулбаларга ҳам бир оз таъсир утказган эди. Бу «бир оз» Юқори Сазан учун арзимайдиган нарса эмас. Шу қадарки, ҳатто, қиш машаққатлари ичида ўз дарди билан бўлган ва юмшаган одамларни бу арзимаган фаровонлик ҳашамати яна йўлдан оздира бошлаган эди. Сокин кечаларда бури одамнинг улишлари яна-да тезлашгани ва кучайгани бунинг энг ёрқин далилидир. Бунинг яна бир сабаби шу баҳорда юз берган қиз олиб қочиш воқеаси эди. Аслида, Қора оиласига қариндош бўлган бу қиз ўзи купдан буён севадиган Қуйи Сазанлик йигитнинг ёнига ўз ихтиёри билан қочиб кетганди. Қиз, шу билан бирга, Қуйи Сазанлик ошиғининг қариндоши ҳам эди. Икки Сазан қишлоқлари орасида бири-бири билан узоқ-яқин қариндошлиги бўлмаганлар йўқ ҳисоби. Лекин икки ёш орасидаги бу можарода Юқори Сазан Қуйи Сазанни айбдор деб топган эди. Зотан, ўзаро чегараси тақа-тақ ёпилган ҳудуднинг у томонидан бу томонига бир қўй ўтса-да, ёки шунга ўхшаш бирон воқеа юз берса-да, икки Сазан худди суиқасд қилингандай, қарши томон жангга чорлагандай қутуриб, ёқа бўғишган. Бир куни саҳарда бўғчасини қўлтиғига қисиб, тоғдан тушган қизни уч нафар Қуйи Сазанлик йигитнинг дарёдан кечиб, юқори йўлда кутиб олгани чегара можароси тусини олган эди. Бу майдонга чақириш ҳаракати Юқори Сазанликларни қутуртирмай қолмасди. Бироқ аламзада одамлар ҳар доимгидан босиқ ва тинч туришар, Умарни худди мана шу турғунлик чўчитаётган эди. Фаттоҳ билан Дурсун ҳам яна ўз қобиғига бекинган, кекса оқсоқол яна ҳеч нарса эшитмаётган ва тушунмаётган қиёфага кирганди.

Умар баъзи тунлари бури одамнинг ҳар доимгидан қўрқинчлироқ товушда улиганини эшитиб, тушакдан турар, тўғри қораболталикларнинг қўрғони томонга йўл оларди. Кўзга ташланмаслик учун қўрғонга жуда яқин бормасди. Аммо қўрғон олдидаги майдон олдингисидан кўра тирбанд эканини, юқори-

Фариблар йўлида қатнов кўпайгач, бу туннелни бир оз тузатиб, кенгайтиришган эди. Шундай бўлса-да, бирининг орқасидан иккинчисининг навбат билан туннелдан эмаклай-эмаклай утиши катта ҳаяжон уйғотди.

\* \* \*

Лайлакўғиллари қалъасининг майдончасида кўпгина ўқувчилар ва қишлоқликлар кутиб туришарди. Уларнинг олдида яна муҳташам формасини кийган ва улуғ кунларга хос ҳаяжонга тушган Юзбоши турарди. Бир йилдан бери болаларга бир нечта мусиқа дарси берган Уққош афанди Истиқдол маршини ҳам тайёрлаган эди.

Тоғдаги бир ҳафта кутилганидан ҳам зиёда завқ-шавқли ва бадастир бўлиб ўтди. Шарқ томондаги тоғларнинг бир оз қия нишабликларида сайрлар, ҳатто, маҳаллий уйинлар ташкил қилинди.

Юзбоши, Фарҳод ва Дўна опанинг қўрғонларида оқшом суҳбатлари утказилди.

Эсма Гунэйли ҳам доя билан Юзбошиникида меҳмон эди. Дўна опа ва Зайнаб билан бирга аёллар куни бўйи мактабда бўлишарди. Маориф мудирини мактабни жуда ёқтирди. Умар ва айрим болалар чизган расмлардан Бўзова марказий мактабида кўргазма очишни таклиф қилди. Буни унга Эсма Гунэйли уқтирган эди.

Юқори Сазанда Эсма Гунэйли ҳар нарсадан болалардек ҳайратга тушарди. Умарнинг деворлар ва дафтаридаги Юқори Сазан расмлари, худди доктордаги каби, унда ҳам бир эртақ ичида яшаш иштиёқини уйғотган эди. Эсма Гунэйли хонага ҳар кирганида болаларнинг расмлари орасидаги сувбўёқда солинган ёш қизнинг расмига узоқ тикилиши, нариги расмлар ҳақида савол берса-да, бу қизнинг ким эканини сўрамаётгани Умарнинг эътиборини тортган эди. Бугун Зайнаб ва Муродбей ҳам хонада эдилар. Зайнаб маънодор табассум билан:

— Ажабо, бу гузал қиз ким? — деб сўради.

Муродбей:

— Умарнинг севгилиси, — деди.

Зайнаб дарҳол ишонди. Эсма Гунэйли бўлса, фақат бошини эгди. Умар изоҳ беришга мажбур бўлди:

— Ёнидаги шу қизалоқнинг расмларига диққат қилсангиз, уни таниб оласизлар. Ўша қизчанинг ўзи бу. Ўн беш яшарлик чоғидаги расми... Бу беш йил олдин Бўзова станциясидан ўтаётганимда танишган кичкина қизча... Бир байрам куни эди. Бирга айландик. Бир неча соат ота-бола бўлдик... Ўшандан кейин уни бошқа кўролмадим. Лекин йиллар ўтавергач, «Энди етти ёшга тўлди... Тўққиз ёшга тўлди!» деб ўйлайвердим ва бу ёшларида қандай бўлиши мумкинлигини кўз олдимга келтириб, бу расмларни чиздим.

Эсма Гунэйли:

— Энди қаерда экан у, ажабо? — деб сўради.

Умар кулимсираб:

— Балки фақат шу расмда қолгандир, — деди, — жуда қашшоқ, ҳеч кими йўқ эди... Вафот этган бўлиши ҳам мумкин... Аниғи шуки, мен шу қизалоқ туфайли бу ерга келганман... Ўша кечаси Қуйи Сазандаги кичкина қароқчиларга боғланиб қолишим ҳам, балки, у туфайли бўлган. Бўлмаса, бир-икки кундан кейин Бўзованинг бир чеккасидан чиқиб кетган бўлардим. Ким билади, қаерларга кетган бўлардим?

Эсма Гунэйли ҳаяжонга тушган эди.:

— Энди уни Бўзовадан излаб топиш менинг чекимга тўшади, шекилли, афандим, — деди.

Эсма Гунэйли Қуйи Сазандан болаларга совғалар юборгач, Умар ҳам унга мактублар ёзган ва бу мактубларда борган сари дилида борини тўкиб соладиган бўлган эди. Бу ерда суҳбат давомида Умар Эсма Гунэйлининг нега Қуйи Сазандан кетганини билиб олди.

Гунэйлини Қуйи Сазанлик бир юзбошига унаштиришганди. Уларнинг бир оз қариндошлиги ҳам бор эди. Юзбоши шарқда хизматини битириб қайтганидан сўнг тўйлари бўлиши керак эди. Лекин у Қарсда бошқа қизга уйланган ва бола-чақали бўлган. Эсма Гунэйлининг Қуйи Сазанни ташлаб кетишига ва бўзовалик янги доя каби, идеални танлашига сабаб шу эканини Умар тушунган эди.

\* \* \*

Юқори Сазанда ҳафта жуда соз ўтди. Бироқ меҳмонлар кетишига бир кун қолганда ҳаво айнади, тоғ бирданга булут ва ёмғир ичида қолди. Ёз бўлгани учун бу нари борса

бир-икки кун давом этадиган жала эди, холос. Меҳмонларнинг бир қанчаси, ҳали тоққа туймаган альпинистлар тоғнинг бу қиёфасини ҳам кўрганликларидан гоят мамнун бўлдилар. Сурункали ёмғир тўхтаган вақтларда яна сайр қилишга кетишарди... Кейин ёмғир остида балчиқ кечиби, қичқаришиб-ҳайқаришиб Лайлакуғиллари қалъасига қайтиб келишарди.

Иккинчи куни жала янада кучайди ва қалъа яна бир марта Нуҳ кемасига айланди. Бу гал томлари ва деразалари ёпилган, катта фонуслари чарақлаган, озиқ-овқати мўл, деярли ҳеч бир камчилиги бўлмаган бадастир ва замонавий Нуҳ кемаси эди... Қалин туман ва булутлар остида кўринмаётган водийга ёмғир чандон ёғаётгани тушунарли эди. Юқори Сазан яна бошқа ёқлардан ажралиб қолган алоҳида бир дунё ҳолига тушганди.

\* \* \*

Иккинчи кун оқшоми жала қуйгани учун аёллар кўрғонларига қайта олмадилар. Ҳаммаси бирга тунаши учун, уларга мактабнинг бир хонасида тўшаклар ҳозирланди. Юқори Сазанда бунақа жала ҳеч кўрилмаганди. Шу кетишда, қишлоқ балки тонггача дош бера олмаслиги мумкин эди. Султон Ҳамидга мафтункор куйлар чалган Юзбоши бу ерда ҳам кларнетини кўлидан қўймас ва Бўзова спортчиларини тўхтовсиз ер тептириб ўйнатарди.

Ярим тунга яқин ташқаридан валати бақариқ-чақариқ саслари кела бошлади. Аввалига қишлоқ кулбаларини сув босган бўлса керак, деб ўйлашди. Лекин бундай бўлиши мумкин эмас. Ёмғир тинган, овозлар яхши эшитилар, улар кўрқинчли ва даҳшатли товушлардан кўра, кўпроқ ҳаддан ташқари қутурган халойиқнинг ваҳшиёна ҳайқаришларига ўхшарди. Сўнг қишлоқ ичидаги қояликларда машъалага ўхшаш оловлар ҳаракатга кела бошлагани кўринди.

Умар бир нечта киши билан ташқарига отилди. Дарҳол қишлоқ томонга югуришди.

Аммо Ҳожи Рустамнинг қаҳвахонаси томонда ҳам машъалалар борлигини кўргач, ўша томонга бурилишди. Қаҳвахона олдида митингга келгандай тумонат халойиқ қайнар, одамлар ақддан озгандай: «Оллоҳ, Оллоҳ!» дея ҳай-



киришиб, чироқлар нури остида бир-бирини қучоқлаётгани, бор бўйи билан ўзларини балчиққа ташлаётгани кўринди.

Умар даҳшатга тушди. Қалъада кечалари ёлғиз ўтирган вақтларида эшитгандай ва кўрингандай бўлган, уни ўрнидан ирғиб туришга мажбур қилган нарса шу эди. Лекин ҳозир бундай ҳодисанинг на вақти ва на жойи эди. Бир оз олдин ўзи билан қалъадан чиққан Фаттоҳни қаҳвахонадаги халойиқ ичида кўриб, ҳайрон бўлди ва ўзи ҳам ўша томонга юрди. Қаҳвахона тўла эди.

Доимо Ҳожи Рустам ўтирадиган ўриндикда узун оппоқ соқолли чол ўтирарди. Йиқилиб тушмаслиги учун уни икки ёнидан икки киши қўлтиқлаган. Балчиққа беланган ярим яланғоч бир киши чолнинг оёғи осида кўксига муштлар, кўрқинчли овоз билан: «Қуйи Сазаннинг ҳаммаси йўқ бўлди, Ота... Оллоҳ ўчимизни олди. Энди енгил тортавер!» — деб хайқирар эди.

Умар биринчи марта кўриб турган кекса бури одам ўзини ерга отди, сўқир кўзларини олайтириб, улий бошлади.

\* \* \*

Қуйи Сазандан икки киши хабар келтирган эди. Улар Юқори Сазанлик ўрдак овчилари эдилар. Улар келтирган хабарга қараганда, Қуйи Сазанни сел босган. Бу қишлоқни Бўзованинг энг бой қишлоғига айлантирган сув саккиз ўн йилда бир марта унга қалтис ҳазиллар қилиб қўярди. Дарё бирданига тошиб, тош йўлнинг кўтармаларидан ошиб ўтар ва Сойбўйи маҳалласи ҳамда бозор кўчаларига анчамунча зарар етказарди. Лекин бу гал тошқин икки томондан бостириб келган, айниқса, Қуртбўған<sup>1</sup> қоялари томонидан отилиб тушиб, қишлоқни ўртасидан ва орқасидан ўрган иккинчи тошқин жуда фалокатли бўлган эди.

Узоқларда тўп отилганга ўхшаш гулдурос товушлар эшитилгандан кейин, тошқин босиб келган ва қишлоқнинг уй-жойлари, боғу роғлари бамисоли денгиз қаърида қола бошлаган эди. Қуйи Сазанликлар: болаларини опичлаган хотин-халаж, эркаклар, кексалар ва касаллар тепалиқда жойлашган қабристонга тирмашаётгандилар. «Қуйганота» мас-

<sup>1</sup> Қуртбўған — маъноси: аконит, парпи (доривор ўсимлик).

жиди минораси дарз кетган. Пастликда жойлашган орқа-боғликларнинг аҳволи янада ёмон эди. Боғларни қўққисдан сув босгани учун кулбаларида ўтирган кишилар қочишга улгурмай, бола-чақалари билан томларга чиқиб олишганди. Мол-ҳолдан кўра, фарқ бўлиб ўлган кишилар кўпроқ эди. Ташқаридан ёрдам келмаётганди. Босиб тушган томлар остида қолганларни чиқариб оладиган кимса йўқ эди.

Бу хабар Юқори Сазанни бирданига қутуртириб юборди. Улар бу боғларда яшайдиганларни, айниқса, ёмон кўришарди. Чунки ҳақиқий душманлари ўшалар эди. Демак, узоқ сукутдан кейин Тангри золимларни ўлдиришга қарор қилган. Бутун дунёдангина эмас, худодан ҳам хафа бўлган одамлар ҳозир ўзларини ерга ташлаётган, юзлари, сочлари балчиққа беланиб, дуолар ўқиётган эдилар. Хабар келтирганлар ўзларининг ишончли одамлари, агар улар келтирган хабар тўғри чиқмаса, тошбўрон қилинишларини билар эдилар.

Қоронғи кечада ва ёмғир остида ҳеч нарсани кўра олмаслигини билсалар-да, бир қанча одамлар Қуйи Сазан кўринадиган бурун томон чопишди. Дарёнинг нариги томонида у ер-бу ерда катта-кичик оловлар кезиб юрарди. Булар жонларини ва бола-чақасини қутқариш учун чопаётган Қуйи Сазанликлар ёққан машғалалар бўлиб, фалокатнинг ҳақиқатан ҳам катта эканлигидан далолат берарди.

Бошқа бир тўда бўлса, қораболталиклар кўрғонига чопган, бўри одамни кўтариб, Ҳожи Рустамнинг қаҳвахонасига келтирган эди. Узун оппоқ соқолли, сўқир кўзи олайган чол энди бу ваҳший тўданинг байроғига айланганди. Қаҳвахонадан ташқарида бу қасос пирининг оёқларига йиқилиб, у билан бирга бўридай улиш учун бир-бири билан ёқа бўғишаётган одамлар ҳам бор эди.

Умар, Муродбей ва доктор қаҳвахонанинг бир четида туришарди. Муродбей ҳаяжондан бўғилаётганга ўхшарди. Умарнинг қўлини қисиб:

— Бу тепаликнинг деворлари орқасидаги қадимий шаҳарнинг кечаги ҳаётини тасаввур этган кечамизда икковимиз ҳам туш кўрмаган эканмиз, — деди. — Кўряпсанми, шу лаҳзада қирқ-эллик аср олдинги тарих ичига тушиб қолгандаймиз, Яҳве кўқдан оташ ёғдириб ёндирган, кейин сувга фарқ бўлган Лут шаҳрини томоша қиляпмиз. Улар-

нинг душманлари ҳам худди шунақа ваҳший ва ёвуз қувонч ичида ирғишлаган бўлсалар ажаб эмас.

Қаҳвахонанинг оддида одамлар кўпайгандан-кўпаймоқда эди. Бир оғиздан қўрқинчли такбирлар айтиб, ўзларини ерга ота бошладилар. Шунда улар орасида оёқда типпатик турган уч кишини тўсатдан пайқаб қолишди. Оломон ичидан кимдир: «Буларга бизнинг орамизда нима бор?» — деб букирди ва поданинг ғазаби шу онда уларга қаратилди. Ораларида Фаттоҳ ҳам бор эди. Умарнинг шундоққина биқинида турарди. Хиралашган душман кўзи ва саси билан: «Сиз бу ердан кетинг!» — деди. Умар сукунатни бузмасликка уринди.

Лекин Муродбейни бот-бот хуруж турадиган тутқаноғи тутиб қолганди, ўзини йўқотиб: «Йиртқичлар, қотиллар!» — деб ҳайқирди. Бунинг оқибати жуда ёмон бўлиши мумкин эди, қисилиб қолгани учунми, ёки ғазабнинг кўпириши сабаблими, неданлигини тушуниб бўлмайдиган бир тўлқин оломонни уларнинг устига сурди.

Умар билан Фаттоҳ юзма-юз тўқнашишди. Умар уни икки қўли билан елкасидан азот кутариб, шиддат билан орқага улоқтирди ва Фаттоҳ билан бирга бир нечта киши бир-бирининг устига йиқилди.

— Йўл беринг!.. Биз бола-чақанинг ўлганидан қувонадиганлар билан бир бўлолмаймиз энди. Ҳозироқ биз Юқори Сазанни тарк этамиз.

Унинг овози ва авзойи шу қадар амрли эдики, шовқин ва ҳаракат бирданига тўхтади. Умар Муродбей билан докторни олдига солиб, ташқарига чиқарди. Такрор ёға бошлаган ёмғир остида орқага қайрилиб ҳам қарамай, юриб кетишди.

\* \* \*

Қалъага келган ҳамоно Умар эшикда кутиб турган Муслимни ёнига чақирди. Чирик Али, Зайнал ва Чўма билан ҳозироқ йўлга тушишларини айтди.

Уч дўстнинг ичи шу қадар заҳарга тўлиб кетган эдики, қаҳвахонадан қалъага қайтиб келгунларигача бир оғиз ҳам сўзлашмадилар. Муродбей:

— Қаёққа? — деб сўради.

— Қуйи Сазанга...

— Тоғдан кетамиз деганимиз учунми?

— Йўқ... У, нима бўлгандаям, оғзимиздан чиққан бир сўз... Балки, Қуйи Сазанга бирон ёрдамимиз тегар...

— Қанақа ёрдам?

— Кўрайлик. Олдин у ерга борайлик-чи...

Умарнинг турт нафар болага қилдирган ҳозирликлари бўзовалик спортчиларни ҳаяжонга солди:

— Биз ҳам борамиз, — дейишди.

Муродбей:

— Мен ҳам, — деди.

— Сизга тўғри келмайди, Муродбей.

Доктор ҳам миқ этмай, тайёрлана бошлади. Умар сураган чоғда:

— Бу менинг бурчим эмасми, Умар, — деди. — Ахир, буни менга ўзинг ўргатмаганмидинг?

Умар спортчиларга ҳам, иккала дўстига ҳам ҳеч нарса демади. Лекин ёмғирпўш кийган Эсма Гунэйлини орала-рида кўриб ҳайрон бўлди ва буюрди:

— Сиз бормайсиз...

Қиз хафа бўлиб:

— Ундай бўлса, бир ўзим кетавераман, — деди. — Қаёққа бориш ўз ихтиёримда эмасми? Қуйи Сазанда бир тўда ўқувчиларим бор.

Лекин уни кутаётган болаларнинг бошида елкасига арқон ташлаган Фаттоҳ билан Дурсунни кўриб, Умар бундан-да кўпроқ ҳайратланди.

Фаттоҳ аскарчасига салом бергач:

— Тайёрмиз, зобитим, — деди холос.

Бир-бирига бошқа ҳеч нарса демадилар.

Ҳаммаси бирданига йўлга тушишди. Улар турна қатор бўлиб қаҳвахонадан бир оз узоқроқдан утаётганларида, бақир-чақирлар ва такбирлар ҳануз давом этаётган эди. Эсма Гунэйли Умарга:

— Бу қандай кин, ё Раббий! — деди. — Бу инсонийлик-ка ярашадими? Неча асрлардан буён қўлни қўлга бериб, қон ва олов кечиб, душманларни юртидан қувган кишилар шуларми? Қўрқяпман, қўрқяпман.

Умар худди боланинг саволига жавоб бергандай:

— Яна қувадилар, яна қувадилар, қўрқманг, — деди. — Боягина Фаттоҳ мен билан душман эди. Қаранг, энди ҳаммамиздан олдинда кетяпти.

Шунда Эсма Гунэйли тўрт йил олдин Сазанлар орасида бўлган қўрқинчли жангни, кўчаларга баррикадалар қурилганини айтиб берди. Умар жиддийлашиб:

— Агар бу сув кечаси юз бермаганида, ўша айтганингиздан ҳам қўрқинчлироқ қон кечасини кўрган бўлармидик, деб қўрқардим, — деди. — Ҳар ҳолда бунинг олдини ҳеч нарса билан олиб бўлмасди, шекилли.

\* \* \*

Шимоли-шарқда бир тепа ва тепаликнинг устида кенг ботқоқликдан фарқ қилмайдиган кичик кўл бор эди. Кўл ёмғир-селлар остида бир неча йилда бир тошар ва атрофда майда-чуйда фалокатларга сабаб бўларди.

Карвон Сазан дарёси соҳилига тушган вақтда тонг оқара бошлаган эди. Юқори Сазандан олиб келинган арқонларни бир-бирига боғлаб, дарёга тушдилар, бир-бирига кўмаклашиб ва қўлларидаги ходаларга суяниб, жуда қаттиқ оқаётган оқимга қарши туришга уриндилар. Лекин бу жуда мушкул иш эди. Ораларидан биронтаси оқимга дош беролмай, оққудай бўлса, наригилари бор кучлари билан оёқ тираб, уни орқага тортиб олишарди. Бир гал тўрттаси бирданига тойиб кетди. Шунда қирғоқдаги спортчилар, биргалашиб тўр тортган балиқчилар каби, уларни қирғоққа чиқариб олишди.

Бир марта, ҳатто, умидлари узилгандай ҳам бўлди. Ниҳоят, энг олдинда бораётган ва узун арқон билан Умарга боғланган Муслим оқимнинг йўналишини ўзича ҳисоб-китоб қилиб, дарёнинг ўртасида, бир шох ташлагандай, ўзини сувга ташлади. Оқим уни анча суриб кетганидан сўнг, дарё устига осилган бир катта бутага ёпишиб, қирғоққа чиқиб олди.

Шу тариқа рўпарадаги соҳилга чиқиб олинди, энди кечув унча мушкул бўлмасди. Сув устида арқон билан икки қирғоқни бирлаштирган кўприк ҳосил қилишди. Спортчилар учун арқонга ёпишиб нариги соҳилга ўтиш чўт эмасди. Умар Муродбей ва ундан ҳам кўпроқ Эсма Гунэйли учун ташвиш тортаётган эди.

Фаттоҳ билан Умарнинг қўллари устида ва қучоғида кечувдан ўтиш Муродбей учун қийин бўлмади. Ундан кейин Умар ноилож Эсма Гунэйлини олишга қайтди. Ҳа, бу сафар унинг бошқа иложи йўқ эди. Қиз Муродбей каби, ечинмаган эди. Билъакс, худди эғнидан тортиб олишадигандай, ёмғирпўшига янада қаттиқроқ ўралиб, қирғоқда кутиб турарди. Умар уни, Муродбей сингари қучоғига олмади, мушук боласидай опичлаб, буйни ва сочларидан маҳкам ушлаб олишни уқтирди. Орқаларидан келаётган Фаттоҳ бир қўли билан уни белидан кўтариб олганди.

Юқори Сазандан ёрдамга келишаётганини эшитиб, улар чиққан соҳилга бир нечта киши югуриб келди. Ораларида Усмон ҳам бор эди. Аввалига Умарга аскарний салом берди, сўнг унинг талпинганини кўриб, бағрига отилди. Усмон билан Фаттоҳ олдинига бир-бирини кўрмаганга олдилар. Умар икковини ҳам ёнига чақирди, иккаласи ҳам, боладай, бошларини ҳам қилишди. Фаттоҳ: «Оллоҳ, мушкулингни осон қилсин, Усмон» — деди. Усмон: «Омон бўл, Фаттоҳ» — деб жавоб берди.

Умар уларнинг қўлларини бир-бирига бердирмоқчи бўлди. Улар ундан ҳам яхшироғини қилдилар, бир-бирини жимгина қучдилар.

Тошйўлни сув босганди. Машалидан ёрдамга келган иккита юк машинаси шу сабабли анча тепада қолиб кетганди.

Сойбўйи маҳалласидаги уйларнинг эшиклари ланг очиқ ва жим-жит. Кеча тунга яқин барча уйлар ташлаб кетилган, аҳоли қишлоқнинг энг баланд жойи бўлган қабристон тепалигига кўчиб чиққан эди. Бозор маҳалласида ҳам одам кўринмасди. Машхур майдон қаҳвахонаси ўз жойида, қишлоқ эркаклари ташкил этган кўмакчи гуруҳларнинг қароргоҳи вазифасини утамоқда.

Бу сафар гуруҳларнинг бошида Машали ҳокими билан ўша ерлик жандарма бошлиғи ва уч-бешта жандарм бор эди. Туманнинг янги доктори Юқори Сазандан тушгач, гуруҳ таркибан тузиб бўлинган эди. Омадни қарангки, бу гал телефон ишлаётганди. Лекин шу чоққача Бўзова вилоятдан буйруқдан бошқа ёрдам келмаган эди.

Зотан, бу вазиятда шўрлик Қуйи Сазан бериладиган ёрдам ҳақида ўйламаётган ҳам эди...

Ҳозирча кўп қурбон берилмаган. Бироқ ҳануз кетма-кет кўрқинчи тўплардек гумбурлаб йиқилаётган тўғондан чиққан сув икки тепалик орасидаги ёриқдан шаршарадай отилиб тушаётган, қишлоқнинг урта ва орқа маҳаллари фарқ бўлишда давом этаётганди. У ердаги одамлар ҳам эшик табақаларини замбил ўрнида ишлатиб, кексалар, касаллар ва болаларни, майда-чуйда ашёларини тепаликдаги қабристонга ташишганди. Кучаларда том бўлаклари, эшиклар, столлар ва бошқа нарсалар, фарқ бўлган кема ашёларидек, сузиб юрарди. Орқадаги боғларнинг аҳволи янада ёмонроқ эди. Тошқин бу ерга бирданига бостириб келган, кўп одамлар томлар, ҳатто, дарахтлар устида ўтиришарди. Уйлар қўққисдан чўкиб, одамлар том билан барабар сувга қулар, уларнинг бир қисмини қутқаришнинг иложи йўқ эди.

Қутқарув гуруҳлари жон-жаҳди билан тинимсиз ишлаётганди. Аммо уларнинг қўлида воситалар кам, иш бетартиб олиб бориладди. Яна ёға бошлаган ёмғир атрофни оқшом қоронғилигига буркади. Бу ёмғир натижасида кўл тобора катталашиб, тонггача қишлоқнинг бу томонини ҳам бутунлай ютишига ҳеч нарса тўсиқ бўлолмайдиганга ўхшарди.

\* \* \*

Умар бўзовалик спортчилар билан болаларини ҳам ёрдам гуруҳларига қўшди. Лекин, тўғриси айтганда, бундан кўп нарса кутиш керак эмасди.

Қаҳвахонадаги қароргоҳда Муродбей аввалига нимтабассум билан қаршиланган бир фикрни ўртага ташлади. Қуйи Сазан харитасини кўзларини қисиб кузатаркан, худди туш кўраётгандек деди:

— Мана шу лаънати, малъун Қуртбўған қоялиги бир соатда Қуйи Сазанни фарқ қилган. Уни бир икки портлатиш билан ёхуд тўпдан ўққа тутиб, парчалаш мумкин. Шундай қилинса, сув бирданига ўзанини ўзгартиришига, ўша каналдан бутун тезлиги билан Сазан дарёсига қуйилишига ҳеч шубҳам йўқ...

Бунга бошқаларнинг ҳам ақли етиб турарди. Бироқ бундай мўъжизани бу соатларда фақат тепаликдаги қабристон авлиёсидан кутиш мумкин, холос.

Бу фикрга Умаргина кулмади. У, билъакс, салмоқлаб: «Буни синаб кўрмоқ керак!» — деди ва худди жангга даъват этгандай, имо билан сўради:

— Нимани ҳам йўқотардик?

Фаттоҳ, Усмон ва Машали докторидан кейин бу фикрга тезда кўпчилик қўшилди, ҳатто, Машали қаймақоми, Жан-дарма бошлиғи ва Бўзова Маориф мудирига ҳам бу ҳаяжон юқди.

Умар дарҳол раҳбарликни ўз зиммасига олди, у уч-бешта яқинидан бошқа ҳеч кимни бу ишга аралаштирмоқчи эмасди. Фаттоҳ, Дурсун, Усмон ва ўзининг болалари...

— Бўзова муҳандиси бу ишни зарур деб топганидан ва бутун таваккални ўз бўйнимизга олганимиздан кейин ким нима дея оларди? — деди. — Фақат қишлоқдагилар бир оз аслаҳа беришса бўлди. Ҳаммаси шу, холос.

Муродбей Умарнинг қулоғига:

— Умар, менинг кўзимга бир фалокат кўриняпти, — деди. — Ҳаммамиз бирданига асфалософилинга кетиб қолсак-а? Сизлар учун бу кўп бевақт иш бўларди. Аммо мен учун... Кексалик деган катта ночорлик ботқоғида ётган одам бўлсам... Бояқиш хотиним учун қилганимдек, касалхона тўшагида аянчли аҳволда ётиб докторларга ялиниш, касалхона хизматчиларига ёлвориш... Тушуняпсанми, Умар?.. Нима, қайси жозиба мени жалб қилганини ва тортганини билмаганим бу хира ва зерикарли Бўзованинг бир бурчагида... Тенгсиз завқ-шавқ ичида, бу саргузаштни охирига етказмоқ...

Умар, унинг ҳаяжонига кўпам эътибор қилмай, босиқлик билан: «Сени Оллоҳга топширдим, Муродбей... Ўйлаётган гапингни қара-ю!» — деди, кейин эса: «Уяладиган бир ожизлик билан боғланган ягона кишим нега айни сен эканингни эндигина тушуниб етдим, Муродбей!» — дея унинг пешонасидан ўпиб қўйди.

Ўгирилиб, Эсма Гунэйлини кўргач, унинг ҳамма гапни эшитганидан шубҳага тушди.

Қиз болалардек ғамгин:

— Мен ҳам борсам бўладими? — деди.

Умар қиз худди бир ёмон гап айтгандай, сесканиб, дафал овозда:

— Бу нима деганингиз? — деди.



Эсма Гунэйли қаҳвахонанинг бир бурчагини кўрсатиб, галати жавоб берди:

— Тўрт йил олдин ўша кечаси сизга айтган гапларимни эслаб, уяляпман. Энди мен ўша Эсма Гунэйли эмаслигимни тушунишингизни хоҳлардим.

Умар унинг юзига боқди, юрак-юракдан: «Ҳа, энди сиз ўша Эсма Гунэйли эмассиз. Ўша Эсма Гунэйли маҳаллийчи ва шафқатсиз, разил бир қиз эди... Қаердан тошиб чиққан бўлса бўлсин, лекин юзингизда зуҳур этаётган нур сизни бутунлай бошқа, нақадар гўзал қизга айлантирган. Юз ўша юз, сас ўша сас... Бир инсон энг кичик белгиларигача шунчалик ўзгариб, гўзаллашиши мумкин экан. Мен шунга ҳайрон бўляпман, Эсма Гунэйли...» — демоқчи бўлди, лекин айта олмади. Фақат: «Менга уни унуттириб юборганингизга кўп бўлганига ишонаверинг, Эсма Гунэйли. Биз билан бориш орзусига келсак, бунинг имкони йўқ!» — деди ва худди ишқига иқрор бўлгандай уялиб, ундан узоқлашди.

Усмон яна тошғучоқ босқини кечасидагидек, сумкалар ва қоплар ҳозирлаган, улар лиқ тўла эди. Бу лаҳим динамитидан тортиб, балки Юқори Сазан учун тайёрланган гранаталарга қадар асло камчилиги бўлмаган аслаҳа захиралари эди.

Беш оғайни бўйинларига сим ва арқон ўрамларини осиб, тўрт нафар кичик қароқчини олдига солганча, Қуртбўған қоялиги йўлига тушдилар.

\* \* \*

Соатлар ўтди, Бўзовадан йўлга чиққан уч ёрдам юк машинасидан иккитаси йўлда ботқоққа ботди. Биттаси иккита ҳарбий жип билан туш вақти Қуйи Сазанга етиб борди. Қутқарув гуруҳлари осмоннинг таги тешилгандай тинмай ёғаётган ёмғир қоронғилигида ишлашда давом этаётгандилар. Пастдаги орқа маҳалла билан боғлар орасини босган сув борган сари кутарилаётганди. Бу кетишда эрта тонггача бу кўлда вайроналар, одамлар ва ҳайвонлар ўлигидан бошқа нарса қолмаслиги аён. Шу вазиятга кўра, гуруҳларнинг вазифаси қоронғи тушмасдан аввал уйлар ва, айниқса, боғлар орасидаги қўрғонларнинг томида жон сақлаётган одамларни олиб чиқишдан иборат эди.

Бу тўс-тўполонда Умарнинг гуруҳини аллақачон эсдан чиқаришган эди. Ҳар томонни босган сел ичида унинг Қурт-бўған қоялиги йўлини топишига ҳам ишонч йўқ эди. Лекин қоронғи қуюқлашган ва сув устида кечагидай чироқлар юра бошлаган вақтда ногаҳон бўғиқ гумбурлаш ҳавони титратиб юборди. Тўғонлардан бири қулаган бўлса керак, деб ўйлашди. Бироқ бирданига қоялик томонда Қуйи Сазанни тағ-томири билан осмонга учуриб юборгудай қаттиқ портлаш содир бўлди, майдон қаҳвахонасининг ойналари синди, шип вассалари ёрилди, девордаги лавҳалар, ўчоқ бошидаги идиш-товоқлар атрофга тарақлаб сочилди.

Бир-бирига тўқнашиб, устма-уст ерга думалаган одамлар ўзига келиб, ташқарига чиқишга уриндилар, лекин эшик табақалари бир-бирига киришиб, бекилиб қолган эди. Биргалашиб елкалари билан қаттиқ зарбалар бериб, эшикни йиқишди.

Кетма-кет портлашлар бўлаверди, лекин булар биринчиси каби қаттиқ эмасди. Қуртбўған қоялигини белбоғдек ўраган чақинлар, титраётган электр ёйи каби, қоронғилик қўйнидаги осмонни бот-бот оқартирар эди.

Бир йигитнинг бошидаги ярани боғлаётган ва у билан қучоқлашганча ерга думалаган доктор эшик томонга югураркан, довдираб: «Умар не бўлди экан?» — деб бақирди.

Бўзова гуруҳи билан келган бир мингбоши:

— Уларнинг ҳаммаси раҳматли бўлган деб ўйлайман, — деди.

Лекин бу тахмин тўғри эмасди. Умар, Муродбей ва Дурсун ярим кечадан сўнг тўрт боладан иккитаси билан қайтиб келишди. Фаттоҳ билан Усмон ҳалок бўлган эди. Умар уларнинг жасадини бир қоянинг ишончли қавагига ётқизиб келганди. Бу кечани бир-бирининг бағрида ўтказишади. Чўма ҳам ҳалок бўлганди. Юқори Сазаннинг илк қишида ейишга қурт-қумурсқа топиш учун кичкина гавдаси билан тупроқ қавақларининг тўригача кирганидай, бугун ҳам қояларнинг ундан бошқасининг гавдаси ва қўли сиғмайдиган тешиқларига кириб, динамитлар ва пилталарни жойлаштираётганида ҳалок бўлган эди. Муслимга келсак, у ҳам қурбонлар орасида.

Муродбей билан Дурсун гапириб берган бу тафсилотларни эшитар экан, Эсма Гунэйли қаттиқ ҳаяжонга тушган, тергов кечасида Муслимнинг ерга устма-уст чўккала-

ган кичик қароқчилар орқасида туриб Умарга боққанини ҳалиям кўраётгандек уша томонга тикилаётган эди.

— Муслим ҳам кетдими? Чидай олмайман, — дея қичқириб юборди.

Муродбей кўзларини артар экан, унга тасалли беришга уринди:

— Умид қилиш керак. Не бўлганини билмаймиз. Ҳали кўрасиз, Муслим эртага, балки ундан ҳам олдинроқ бир ердан чиқади, — деди.

Бир четда яланғоч баданидаги майда-чуйда яраларга йод суртаётган Умар Гунэйли томонга қайрилиб:

— Қизни беҳудага умидвор қилманг. У энди ҳурмат қилинадиган даражада кучли, — деди ва кулиб қўйди.

Муродбейнинг айтганлари тўғри чиқди. Қуртбўған қоялигида очилган ёриқ сел йўлини ўзгартирди. Қуйи Сазан дарёси бир оз кўтарилиб, ўйноқлашига муқобил тарзда қишлоқ ва боғлардаги сув кўтарилиши ҳам тухтаган ва пасая бошлаганди.

Боғлардаги қўрғонларда қолган қўпгина кишилар ўлимдан қутулган эди. Булар орасида Қуйи Сазан даъвосининг асл сабабчиси бўлган Сарик Байроқтаргил хонадони ҳам бор. Бу хонадон тоғдаги қораболталикларнинг душмани. Улар қиз олиб қочиш воқеалари сабабли юз йиллардан буён бир-бири билан бўғишиб келишади. Бироқ бу қизлардан дунёга келган сон-саноқсиз болалар туфайли айна вақтда қариндошга ҳам айланишган.

Эртасига Сазанлар орасидаги чегара очилди, Қуйи Сазандан бир ҳайъат Фаттоҳ билан Усмоннинг вафоти ҳақида хабар бериш учун Юқори Сазанга чиқди. Шундан кейин Фаттоҳнинг жасадини олиб кетиш учун тоғдан бир ҳайъат пастга тушди.

Айна вақтда Бузова Волийси «Оллоҳ сабр берсин» дейиш учун ёнида бир ҳайъат билан Қуйи Сазанга келди.

Майдон қаҳвахонасида яна бир ҳайъат ташкил этилди. Ҳар қандай урушнинг сулҳи ҳам бўлади. Юқори Сазандан келган ёрдам Қуйи Сазаннинг, Қуйи Сазан бошига тушган улкан офат Юқори Сазаннинг ҳовурини босган эди.

Муродбейнинг таклифига кўра, бузуқ куприкнинг нариги учида мрамар қабр тикланадиган бўлди. Фаттоҳ билан Усмон ўтган кечаси Қуртбўған қоялигининг бир четида

кучоқлашиб ухлаган эдилар, энди бу ерда охиратга қадар яна бирга уйқуда давом этадилар, бундан кейин улар тинчлик қўриқчисига айланадилар.

Чирик Али билан Зайнал анча излаб топган Муслим ва Чуманинг жасадларига келсак, булар учун икки томон яна жанжаллашишига сал қолди. Бу сафар ҳар икки томон ҳам жасадларни ўзига олмоқчи бўлган эди. Умарнинг таклифига кўра, кичик қароқчилар ҳам Фаттоҳ ва Усмоннинг ёнига дафн этиладиган бўлди.

Волий иккала Сазанга ёрдам қилишга ваъда берди. Маориф мудирини кўп ёқтирган Юқори Сазан мактабига иккинчи ўқитувчи юбориш шу ваъдалардан бири эди.

Эсма Гунэйли буни эшитди дегунча, ўйлаб ҳам ўтирмай, шартга оёққа қалқди, тўрт йил олдин худди шу қаҳвахонада Умар қилганидай: «Рухсат берсангиз, у ерга мен бораман», — деди ва оёқ тираб туриб олди.

Волий: «Минг қилса ҳам, Юқори Сазан тоғ бошида бўлса... У ерда бир ёш қиз ишлаб кета олармикан?» — деди.

Барча у каби тарадудланаётган эди. Лекин Умар:

— Ишлаб кетади, — деди. — Мен Эсма Гунэйлига ишонаман. Бунинг устига шундай қилиш лозим ҳам. Чунки мен энди Юқори Сазандан кетишга қарор қилдим.

Сабабини суриштиришди. Фақат: «Шундай қилиш керак», — деди ва бошқа оғиз очмади.

Бир оздан кейин Умар билан Муродбей йиқилган кўприк бошида туришарди. Бу гал унинг саволларини жавобсиз қолдирмади.

— Ҳеч бўлмаса, анчагача Юқори Сазан тинч бўлади, Муродбей... Бунақа сокин Юқори Сазаннинг менга не кераги бор? Балки худди шунга ўхшаш масаласи бўлган бошқа Юқори Сазан изларман. Ҳавони туман босса, бўрининг вақти чоғ бўлади.

Муродбей Умар анчадан бери фақат ўзига ўзи айтиб келган фикрни деярли айнан такрорлади:

— Сен умрингнинг бурилиш нуқтасида турибсан, Умар... Бир куни исмини билмаганинг бир жажжи қизалоқ сенга қудуқнинг синиқ тосида сув ичирди ва елкангга минди. Неча йиллардан кейин сени яна Бўзовага, ундан кейин кичик қароқчиларнинг орқасидан Юқори Сазанга олиб борган ҳам удир. Гарчи бу калимани яхши кўрмасанг-да,

сени бир гоя хизматига йўллаган ҳам у. Боя бу ердан кет-  
моқчи эканингни айтган вақтингда Эсма Гунэйлига эъти-  
бор бердим... У неча йилдан бери қидириб тополмаётган  
ўша исмсиз қизчанинг давомидан бошқа нарса эмас. У  
елкаларингга ҳамма нарсадан, ҳаммамиздан кўра қаттиқ-  
роқ ёпишган, Умар... Балки, бир куни елкангни силкитиб,  
ҳаммамизни отиб туширарсан. Уни эса, асло... У сенинг  
қонингда. Қаерга кетма, қўлида сув солинган тос ва эта-  
гига ўроғлиқ иккита ёнғоқ билан сенга рўпара бўлган исм-  
сиз қизча каби, сени ҳоли жонингга қўймаслиги аниқ.  
Агар ҳақиқатан шу қаршимиздагидан ҳам бахти қаророқ  
яна қандайдир Юқори Сазанга эҳтиёжинг бўлса, майли,  
кет!.. Лекин уни ёнингда олиб кет... Инсон ёлғиз яшаш  
учун яратилмаган... Эсма Гунэйли сени севади... Ишон-  
масанг, ўгирилиб қара... Бояқиш Муслим каби, бир чек-  
кадан сенга тикилиб турганини кўрасан... Бўпти, Умар, бе-  
корга чиранма, таслим бўл!

Умар «йўқ» демади, болаларга ўхшаб бошини эгди.

Тамом

*Адабий-бадiiй нашр*

«Жаҳон адабиети» кутубхонаси

**Рашид Нури Гунтекин**

**ҚОН ДАЪВОСИ**

*Роман*

*Рассом Ш. Ходжаев*

*Мухаррир Ҳ. Махмудова*

*Бадiiй муҳаррир Ҳ. Меҳмонов*

*Техник муҳаррир У. Ким*

*Мусахҳиҳ Н. Умарова*

*Компьютерда саҳифаловчи Ф. Чанишева*

Нашриёт лицензияси АI №158, 14.08.09. Босишга рухсат этилди 2.05.2011.

Офсет қоғози. Бичими 60 × 90<sup>1/16</sup>. Таймс гарнитурасида офсет усулида босилди. Шартли босма табоғи 16,0. Нашр табоғи 15,76. 5000 нусха.

Буюртма №11-34

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

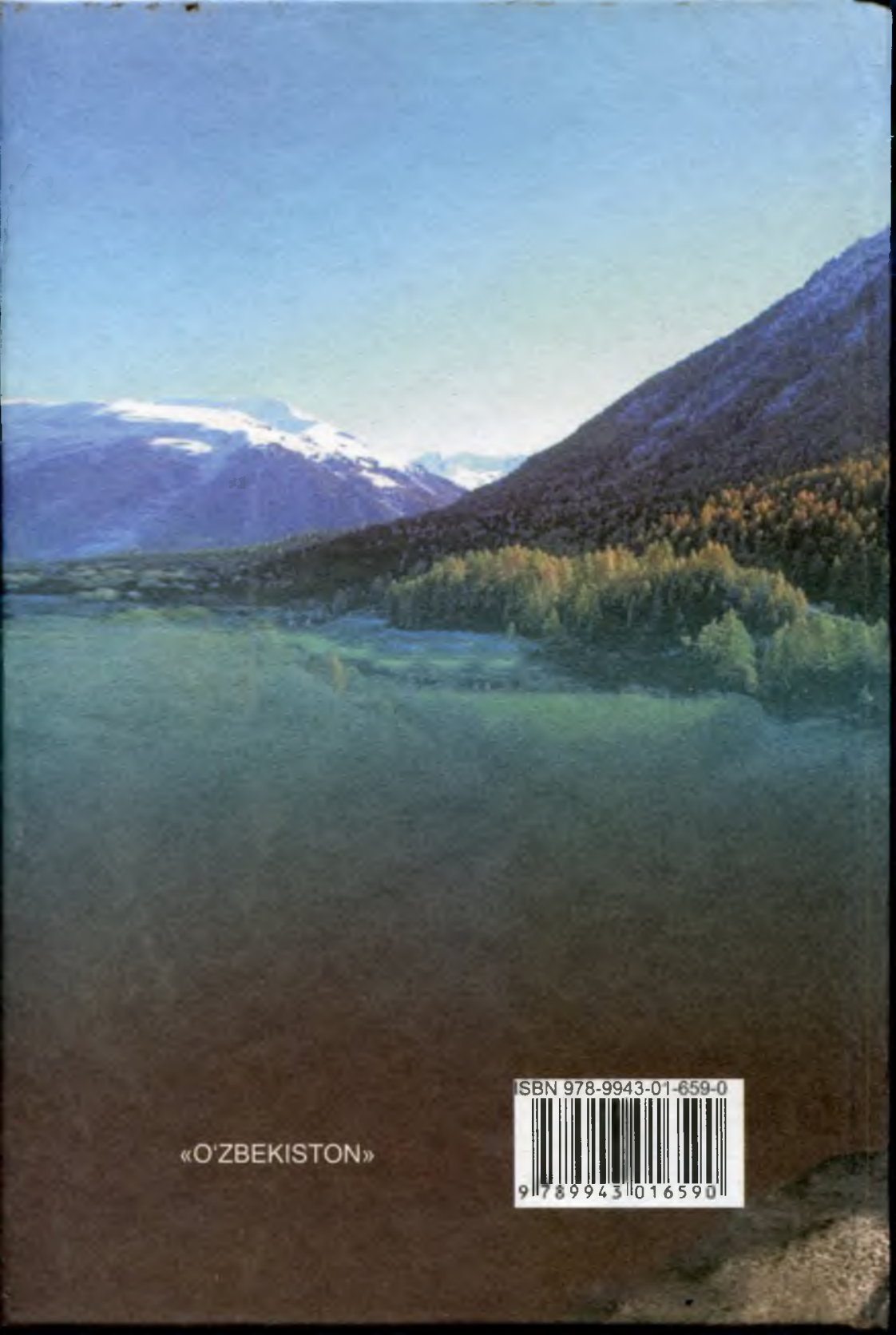
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: [iptduzbekistan@mail.uz](mailto:iptduzbekistan@mail.uz)

[www.iptd-uzbekistan.uz](http://www.iptd-uzbekistan.uz)



«O'ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-01-659-0



9 789943 016590